

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮૪૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૨૫ પિ૨૧૨

વિષય ૬-:૬

રસિક ગ્રંથમાળા પુસ્તક : ૨૬

હા સ્ય વિ હા ર

{ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, એમ. એ }
{ : : ના પ્રવેશક સહિત : : }

: : લેખક : :

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

‘હું સરલા અને મિત્રમંડળ’ ‘હારથ
કથા મંજરી’ ‘ભૂલનાભાગ અને
ખિચારો’ ‘વિનોદ વિહાર’ ‘મેટર
લિકના નિબંધો’ વિગેરેના લેખક

: : પ્રકાશક : :

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ

: : વહવાણ સ્ટીટી : :

: : મુંબઈના એજન્ટ : :

હરિલાલ રતિલાલની કંપની

બુકસેલર્સ : ગોવિંદ પ્રિન્ટીંગ

મીન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૧

ત્રણ રૂપિયા

આવૃત્તિ પહેલી
જુલાઈ ૧૯૩૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૩૬

સૂર્ય પ્રકાશ પ્રીટિંગ પ્રેસ
જાનકોરનાકા, અમદાવાદ
મૂળચંદલાઈ ત્રિલોકાલ પટેલ
: : છાપ્યું : :

અર્પણ

: : બેહનો : :

શ્રી. જ્યોત્સ્ના મહેતા, બી. એ.,

શ્રી. સરોજિની મહેતા, એમ. ઈ.,

: : એમને સન્નેહ અર્પણ.

કૃષ્ણ કુટીર,
સાંતાકુંઝ ૧૫:૭: ૧૯૩૧ }

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ
મહેતા

અનુક્રમણિકા

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ અમારી નવલકથા.	૧
૨ સીનેમાનું જગત.	૧૩૩
૩ પ્રો. રૂમઝુમલાલ અને હીપનોટીઝમ.	૧૪૩
૪ તસ્કર-વિનાશક યંત્ર.	૧૫૪
૫ સિંહનો શિકાર.	૧૬૪
૬ પિતાને પડખે.	૧૭૪
૭ પ્રો. હીરાભાઈ	૧૮૨
૮ સ્નેહવદનનો સ્નેહભાવ.	૧૯૦
૯ જેતાતુરા.	૧૯૮
૧૦ કાલના ચક્ર.	૨૨૨
૧૧ તસ્કરોની તરફેણમાં	૨૫૫
૧૨ મોટા માણસ.	૨૬૧
૧૩ સ્વ. સર રમણભાઈ.	૨૭૦

પ્રવેશક

૨૧. ધનસુખલાલનો હાસ્યરસિક કૃતિઓનો આ ચોથો સંગ્રહ છે. હાસ્યરસના સમર્થ લેખક તરીકે એમનું નામ વર્ષો થયાં ગુજરાતને પરિચિત છે. આ સંગ્રહમાંનાં લખાણો મોટે ભાગે અનુવાદિત છે. એમના વિષે અહિં જે લખ્યું છે તે માત્ર આ સંગ્રહનાં લખાણો ઉપરથી જ નહિ, પરંતુ એમની અનુવાદિત અને સ્વતંત્ર એવી સર્વ કૃતિઓને લક્ષમાં રાખીને લખ્યું છે. રા. હિરમતલાલ ગણેશજી અંબરિયાએ 'વિનોદવિહાર'ના પ્રવેશકમાં એમના લાક્ષણિક ગુણોનું સવિસ્તાર અને સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યું છે એટલે અહિં આપણા ગુજરાતી હાસ્યરસના સાહિત્યની આછી રૂપરેખા આલેખી, એમના વિશિષ્ટ ગુણોનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો છે.

હાસ્ય ને રુદન એ મનુષ્યની પ્રાથમિક ચેષ્ટાઓ છે. માનવ હૃદયમાં જે અનેક ભાવો ભરેલા છે તે સર્વમાં વિષાદ ને વિનોદનાં તત્ત્વ સર્વસામાન્ય અને સર્વથી અધિક પ્રમાણમાં છે. નાનું બાળક ખીલું કંઈ ન કરી શકે પણ હસી અને રડી તો શકે છે. હસવાની શક્તિ એ મનુષ્યની વિશિષ્ટ શક્તિ છે. એક વિદ્વાને તો મનુષ્યની વ્યાખ્યાજ એવી આપી છે, કે હસી શકે એવું પ્રાણી તે મનુષ્ય. આમ હાસ્ય એ મનુષ્યોમાં સર્વસામાન્ય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ખીલ પ્રાણીઓમાં નથી એવી એની વિશિષ્ટ શક્તિ છે. ગંભીરમાં ગંભીર મનુષ્ય પણ દિલ ખોલીને કદી હસ્યો ન હોય એવું ભાગ્યેજ બને છે.

આમ છતાં, સાહિત્ય જીવનનું પ્રતિબિમ્બ છે તોપણ, સાહિત્યમાં હાસ્યરસને સ્થાન ઘણું મોટું મળ્યું છે. નવલકથા, ટુંકી વાર્તા, રેખાચિત્રો, ગ્રંથાવલોકન, એકાંકી નાટકો ઈત્યાદિના સાહિત્યના પેઢે આપણું હાસ્યરસનું સાહિત્ય પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કને લીધેજ ખીલ્યું છે. પશ્ચિમનો સંસર્ગ થયા પૂર્વે આપણા સાહિત્યમાં વિનોદના તત્ત્વોને કેવળ અભાવ હતો, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ હમણાં હાસ્યરસને જેમ પ્રધાન સ્થાન આપવામાં આવે છે, કેવળ હાસ્યરસના આવિર્ભાવ માટે જેમ લેખક પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ પ્રાચીન કાળમાં ન હતું.

સંસ્કૃત આલંકારિકોએ નવરસમાં હાસ્યરસનું નામ ગણાવ્યું છે, પરંતુ

તેને સ્થાન ગૌણ આપ્યું છે; શૃંગાર, વીર ને કરુણને જ મુખ્ય રસો તરીકે ગણ્યા છે, હાસ્યરસની સ્વતંત્ર રીતે ખીલબણી સંસ્કૃત કવિઓએ કરી નથી. સંસ્કૃતમાં પ્રહસનો રચ્યાં છે, પરંતુ તે સાહિત્યમાં સ્થાન પામે એવી ઉચ્ચ કાઠિનાં નથી. સંસ્કૃત નાટકકારોએ પ્રસંગોપાત્ત હાસ્યરસ આપ્યો છે; પરંતુ એ સર્વ એ હાસ્ય રસને નિર્માણ કરવાને એકનો એકજ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. વિદૂષકની મૂર્ખા એછાઓ અને ભોજનપ્રિયતા સિવાય હાસ્યરસ નિષ્પન્ન કરવાનો ખીલે માર્ગ કોઈને સૂઝ્યો નથી. મૃચ્છકટિકમાં કંઈક જૂદા માર્ગનું અવલંબન કરવામાં આવેલું જણાય છે, પરંતુ તેમાં હાસ્યરસ બહુ સામાન્ય કાઠિનો હોવાથી એ બહુ અસરકારક નીવડ્યો નથી. કવિવર કાલિદાસે પણ કેવળ હાસ્યરસ ખીલવવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં હાસ્યના પ્રસંગ એણે આપ્યા છે, ત્યાં ત્યાં એની પ્રતિભા ઝળકી ઊઠ્યા વગર રહી નથી. એના વિદૂષકની ઉક્તિઓ બાલિશ અથવા મૂર્ખાઈ ભરેલી નથી હોતી, પણ સપ્રયોજન ને માર્મિક હોય છે. એની પછીના કવિઓને પણ હાસ્યરસનું નિર્માણ કરવાનું કોઈ નવું સાધન જડ્યું નહિ, અને એકના એક ચીલે ચઢી સંસ્કૃત સાહિત્યનો હાસ્યરસ લગભગ નિર્જીવ થઈ ગયો.

આપણા પ્રાચીન કવિઓ ભક્તિમાં ને જ્ઞાનની વાર્તામાં મસ્ત હતા, એટલે તેમણે ભજન ને જ્ઞાન કે નીતિનાં પદો રચવા સિવાય ખીલ કશાની બહુ દરકાર રાખી નથી. ભાલણ, ભીમ, નરસિંહ, નાકર, મીરાં તથા જૈન કવિઓએ ભક્તિભર્યા કીર્તનો ઉપદેશાત્મક રાસાઓ અથવા શૃંગારાત્મક પદો રચ્યાં છે. એમનાં કાવ્યો ગંભીર ભાવથી ઓતપ્રોત હોય છે. પોતાની ભક્તિમાં મસ્ત, અથવા જગત્ને નીતિને ને ધર્મને પથે ચઢાવવાને આતુર, એવા એ કવિઓને હસવાની કે હસાવવાની બહુ પરવા નથી. આમ છતાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં હાસ્યરસની શોધ કરનાર છેક નિરાશ થઈ પાછો ફરે એવું નથી. હાસ્યરસની દૃષ્ટિએ છેક શુષ્ક જણાતા એ સાહિત્યપ્રદેશમાં એક લીલું કુંજધામ છે. એ કુંજધામ તે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો.

આ રસસ્વામીએ શૃંગાર ને કરુણરસની સિદ્ધિમાં જેમ અપૂર્વ પ્રતિભા દર્શાવી છે, તેમ હાસ્યરસનું નિર્માણ કરવામાં પણ ઉત્કૃષ્ટ કલાચાતુર્ય બતાવ્યું છે. આકસ્મિક પ્રસંગોથી એ અદહાસ્ય ઉત્પન્ન નથી કરતા, પરંતુ માનવસ્વભાવની નિર્બંજતાના તાદૃશ ને હૃદયંગમ ચિત્ર વડે એ વાચકના મુખ પર સ્મિત આણે છે. જીવનના સામાન્ય પ્રસંગોમાંથી એ રમૂજ તત્વ ખેંચી કાઢે છે ને અપૂર્વ સ્વાભાવિકતાથી તેનું આલેખન કરે છે,

દમચંતીને વરવા માટેના દેવોના પ્રયત્નો, સુદામાનો દ્વારામતીમાં પ્રવેશ, નરસિંહ મહેતાએ કરેલું પિતાનું શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિ વર્ણનો પરથી સામાન્ય પ્રસંગોમાંથી હાસ્યનું તત્વ શોધી કાઢવાની એની શક્તિનો ખ્યાલ આવે છે. આ ઉપરાંત એના સંવાદોમાં મર્મોક્તિ ને કટાક્ષનાં દર્શન થાય છે. ‘એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી ઋષિરાયજીરે, લાવો બાળક માંગે અન્ન લાગું પાયજીરે’ એ પંક્તિથી શરૂ થતો સુદામાની પત્નીનો પ્રત્યુત્તર, કુંવરબાઈએ નણુંદને દીધેલા જવાબ, ‘દેવોને પરણવાની ફરજ પડશે તો હું આપઘાત કરીશ’ એવી મતલબના દમચંતીના વચનનો મજા આપેલો જવાબ ઇત્યાદિમાં મર્મ અને નર્મ પરની એની પ્રભુતા પ્રગટ થાય છે.

સામળનાં લખાણમાં કવચિત્ વિનોદનું તત્વ દેખાય છે. ‘ધનજી ઉવાણે પાય, ભૂપ ભીખંતો દીઠો’ નામની વ્યર્થતા દર્શાવનાર એ છપ્પામાં તથા રાવણમંદોદરી સંવાદમાંની અઢાર વર્ણુની લાક્ષણિક ઉક્તિઓમાં હાસ્યની આછી છાંટ છે.

અખાની કવિતામાં હાસ્ય કરતાં કટાક્ષ ઘણો વધારે છે. વાચકને રમૂજ આપવા કરતાં વસ્તુની હાસ્યજનતા દર્શાવવાનો એનો હેતુ વધારે હોય છે. આમ છતાં ‘માતેલો સાંઠ ચોમાસું ચર્યો, અને વઠકણી વહુએ ફીકરો જણ્યો;’ ‘ગુરુ કીધા મેં ગોકુલનાથ, ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ’ એવા એવા સખળ ને મર્મોક્તિથી ભર્યાં દૃષ્ટાંતો આપણને રિમત તો કરાવે છેજ.

પ્રેમાનંદ તથા કંઈક અંશે શામળ તથા અખાને ખાદ કરતાં પ્રાચીન કાળમાં હાસ્યરસનો અથવા ‘હળવા’ સાહિત્યનો લગભગ અભાવ હતો, એમ કહીએ તો ચાલે, એ સાહિત્યની ખરી ખીલવાણી તો અંગ્રેજી સાહિત્યની આપણા સાહિત્ય પર અસર થયા પછીજ થઈ.

કેવળ હાસ્યરસનો પ્રથમ ગ્રંથ નિર્માણ કરવાનું માન નવલરામને ધટે છે. મોલિયેરના Mock Doctor પરથી એમણે ‘બટનું ભોપાળું’ લખ્યું. અનુવાદ છે એમ ખબર ન હોય તો કોઈ સમજી ન શકે કે આ સ્વતંત્ર લખાણ નથી. મોલિયેર પાસેથી પ્રેરણા લઈ એમણે સ્વતંત્ર કલાવિધાન પોતાની પ્રતિભાને બળે કર્યું છે. નવલરામમાં હાસ્યરસનું સર્જન કરવા માટેની જોઈતી સર્વ શૃણુસમૃદ્ધિ હતી. માનવસ્વભાવની નિર્બળતા અને વિચિત્રતાનું એમને ઊંડું જ્ઞાન હતું. સૂક્ષ્મ અવલોકન ને આલેખનશક્તિ એમનામાં હતી અને સામાન્ય જીવનના પ્રસંગોમાંથી વિનોદનું તત્વ એથી કાઢી સમભાવપૂર્વક

તેને રજૂ કરવાની કુશળતા એમનામાં હતી. નાટક ક્ષેત્રના પ્રકારનું હોવાથી એમાંનો હાસ્યરસ સ્થૂલ પ્રકારનો છે, તેમજ કેટલાક પ્રસંગો ને વચ્ચેના શિષ્ટતાની હદ ઓળંગી જતાં હોય એવાં પણ લાગે છે. છતાં એમાં સાચો હાસ્યરસ છે ને એના આલેખનમાં નવલરામ સર્વેશે સફળ થયા છે એ નિઃસંદેહ છે. એમનાં પાત્રો અને સંભાષણોમાં કુશળ કલાકારનો હાથ જણાઈ આવે છે. આ એકજ નાટક લખીને પછી એ દિશામાં એમણે બીજી કાંઈ પ્રવૃત્તિ ન કરી એ ખેદજનક છે. ‘જનાવરની જન’ નામની એમની ગરબીમાં પણ મર્મ પરની એમની પ્રભુતાનાં દર્શન થાય છે.

દલપતરામની કેટલીક કવિતાઓમાં તથા એમના ‘મિથ્યાભિમાન નાટક’ માં મર્મવિનોદ ભર્યો છે. એમને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો સંપર્ક ન હતો, પરંતુ સભારંજનાર્થે એમની લેખનપ્રવૃત્તિ થએલી હોવાથી તેમાં એમણે રમૂજનું તત્ત્વ દાખલ કર્યું હતું. એમનાં કાવ્યો લોકને સમજાવી ફાસલાવી તેમનું રંજન કરી ઉપદેશ આપવાના હેતુથી લખાએલાં હોઈ એમાંનો હાસ્યરસ બધાંથી સમજાય એવો અને સામાન્ય પ્રકારનો છે.

નવલરામ અને દલપતરામ સિવાય નર્મદયુગના અન્ય કોઈ લેખકે હાસ્ય-રસ તરફ ખાસ ધ્યાન આપ્યું નથી. નંદરાંકરે ‘કરણધેલા’માં બે વેદાંતી ભાઈઓનું ચિત્ર આલેખ્યું છે, મહીપતરામે ‘વનરાજ ચાવડો’ અને ‘સધરા જેસંગ’માં રમૂજ આડકથાઓ લખી છે, હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળાએ અંધેરી નગરીનો ગર્હવસેનની કથા લખી મૂર્ખ રાજાની હાસ્યજનકતા દર્શાવી છે, તેમજ બીજા કેટલાક લેખકોના લખાણમાં પ્રસંગોપાત્ત વિનોદ આણવાના છૂટાછવાયા પ્રયત્નો જણાય છે; પરંતુ હાસ્યરસના સાહિત્યનો એ યુગમાં વિશેષ કાંઈ વિકાસ થયો નથી.

આપણા હાસ્યરસના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં રમણભાઈનું સ્થાન ધણું ઉંચું છે. ભદ્રંભદ્ર અને હાસ્યમંદિર એ એમના અમર કીર્તિસ્તંભ છે. નવલરામ અને રમણભાઈમાં ઘણા પ્રકારનું સામ્ય દેખાય છે. બંને કુશળ વિવેચક હતા. બંનેએ થોડાંક છતાં ઉત્તમ કાવ્યો લખ્યાં છે, બંનેએ સુંદર કલાવિધાનયુક્ત એક નાટક લખ્યું છે, બંનેમાં અભ્યાસજન્ય વિદ્વતા, અનુભવજન્ય વિવેક અને ઇશ્વરદત્ત પ્રતિભાનાં દર્શન થાય છે, બંનેએ હાસ્યરસનું નવીન પ્રકારનું સાહિત્ય ખેડ્યું છે. નવલરામે જેમ પાશ્ચાત્ય શૈલીના હાસ્ય રસનો ગુજરાતને પ્રથમ આસ્વાદ ચખાડ્યો, તેમ રમણભાઈએ પણ પાશ્ચાત્ય શૈલીના પરંતુ એથી નવીન પ્રકારના હાસ્યરસને ગુજરાતમાં પ્રથમ ઊતાર્યો.

મોહિયરનો રસાસ્વાદ જેમ નવલરામે ચખાડ્યો છે, તેમ પોતાના ‘હાસ્ય-મંદિર’માં રમણભાઈએ ભોમિયાની ભૂલથાપ, ઈત્યાદિ ઘણા લેખો માર્કેટવેન પરથી એમણે પ્રેરણા લઈ લખ્યા છે. ‘ભદ્રંભદ્ર’ એ એમની સ્વતંત્ર કૃતિ ‘પિકવિક પેપર્સ’નું સ્મરણ કરાવે છે. હાસ્યરસનું એ સળંગ પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં પહેલું અને હજી સૂધી તો છેલ્લું છે. ‘હાસ્યમંદિર’ કરતાં ‘ભદ્રંભદ્ર’ પરથી રમણભાઈની સ્વતંત્ર શક્તિનો ખરેખરો ખ્યાલ આપણને આવે છે. સમાજના વિચિત્ર રીતરિવાજો, અને ગમે તે ભોગે પ્રાચીન ભાવના ને રૂઢિઓનું સંરક્ષણ કરવાની વૃત્તિવાળા મનુષ્યોને એમણે પોતાના કટાક્ષ માટેનાં લક્ષ્યબિન્દુ બનાવી એ ગ્રંથની રચના કરી છે. માનવસ્વભાવની વિચિત્રતાઓ, એના દૃશ્યની નિર્બળતાઓ, આપણા સંસારની કેટલીક હાસ્યારૂપદ રૂઢિઓ, દંભો ઈત્યાદિનું એમણે સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી તેનું રસિક ને તાદ્રશ આલેખન કર્યું છે. સભાઓ અને ન્યાતનાં કોલાહલ અને અવ્યવસ્થા, રેલવેની મુસાફરીમાં પ્રસંગમાં આવતા નત નતના મનુષ્યો, કોર્ટમાં ચાલતી વકીલોની તકરાર અને ન્યાયાધીશની ન્યાય આપવાની ‘ધગશ’ ને સમજાવત્યાદિ અનેકાનેક સામાન્ય પ્રસંગોનાં અસામાન્ય છતાં સ્વાભાવિક વર્ણનો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના મનુષ્યોની હાસ્યગ્નક ખાશયતો, અભિમાન, ઈર્ષ્યા, કુતૂહલપ્રિયતા ઇત્યાદિ મનુષ્યની સ્વાભાવિક નળણાઈઓનું સચોટ અને માર્મિક ચિત્ર; માન મેળવવા કાંકાં મારતા, વિદ્વત્તાનો દંભ સેવતા, પ્રાચીનતાની અંધ ઉપાસનાનો દુરાગ્રહ રાખતા હાસ્યગ્નક પાત્રોનું તાદ્રશ આલેખન : ઇત્યાદિ એ પુસ્તકની ગુણ સમૃદ્ધિથી કોઈ પણ વાચક આકર્ષાયા વગર રહી શકે એમ નથી. ભદ્રંભદ્ર વાંચી કોઈને હસવું ન આવે તો તેનામાં હાસ્યરસેન્દ્રિયનો અભાવ છે, એમજ કહેવું પ્રાપ્ત થાય.

આમ છતાં ‘ભદ્રંભદ્ર’ દોષરહિત નથી. એમાંના કેટલાક દોષો તો ઘણા મોટા છે. ‘ભદ્રંભદ્ર’માંનો હાસ્યરસ મોટે ભાગે સ્થૂલ છે. ‘જેલમાંથી ખેલમાં ગયા,’ એ પ્રકરણમાં શિવ અને પોઠિયાની રમત, ભદ્રંભદ્રે કરેલા અદ્ભુત પ્રવાસ ઇત્યાદિના વર્ણનમાં બાલિશતા અને કોઈક વાર અગમ્યતા આવી જાય છે. પ્રસંગોચિત ગૌરવ અને રસોચિત લાઘવ સત્યવાયાં નથી. રમણભાઈ એ અમુક મન્તવ્ય ધરાવનારાઓને બનાવવા ખાતર એ પુસ્તક ‘લખ્યું’ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અમુક અમુક વ્યક્તિવિશેષને પણ બનાવવાનો એમનો ઉદ્દેશ પણ કળાઈ આવે છે. આથી નાયક તરફ લેખકને જે સમભાવ હોવો જોઈએ તે આમાં જણાતો નથી. પ્રસન્નમન શંકર, કુરાળવપુરાંકર ઇત્યાદિ

નામો પણ કઈ વ્યક્તિ પર એઓ પ્રહાર કરવા માંગે છે તેનાં સૂચક છે. અને તે તે વ્યક્તિની નિર્બળતાને-એકલી નિર્બળતાનેજ અતીવ વકરૂપમાં રજૂ કરી એમણે પાત્રો નથી સરજ્યાં પણ તેમના કેરિકેચર (વર્ણચિત્રો) આલેખ્યાં છે. આમ કરવામાં કોઈક કોઈક સ્થળે એમને સહજ અને એમના અન્ય લખાણોમાં હંમેશ જણાતી સુરચિ અને શિષ્ટતાનો પણ ભંગ થાય છે. 'ભદ્રંભદ્ર'માંનો હાસ્યરસ મુખ્યત્વે પ્રસંગોત્પન્ન છે. માનવહૃદયના કોઈ સનાતન ભાવ અથવા વૈચિત્ર્ય કે નિર્બળતાને એમણે હાસ્યકારણ બનાવ્યાં નથી, પરંતુ અમુક વર્ગના મનુષ્યોની અમુક ભાવનાઓનેજ એમણે પોતાના કટાક્ષ માટે પસંદ કરી છે. એમનો પ્રેરકહેતુ શુદ્ધ ને નિર્દોષ નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલીકવાર સાહિત્યકાર રમણભાઈ સાહિત્યકાર મદી પ્રચ્છન્ન કે પ્રકટ પ્રચારકરૂપે દેખાય છે. સાચો હાસ્યરસ નિર્દોષ હોવો જોઈએ, એ સર્વ પ્રકારના મનુષ્યને આનન્દપ્રદ થવો જોઈએ, કોઈની લાગણી એનાથી દૂભાવાવી ન જોઈએ, 'ભદ્રંભદ્ર'માંનો હાસ્યરસ આ પ્રકારનો છે એમ કહી શકાય એમ નથી. જેમ પાપ ધિક્કારવા યોગ્ય છે. પાપીઓ નહિ, તેમ સમાજની અમુક ભાવના અથવા મંતવ્યો કે રૂઢિઓ કટાક્ષનાં પાત્ર થવાં જોઈએ, પરંતુ તેવી ભાવના કે મંતવ્યો ધરાવનાર અથવા તેવી રૂઢિઓનું સર્મથન કરનાર વ્યક્તિ-વિશેષો નહિ. તેવી વ્યક્તિઓનું સર્જન કરવામાં આવે તો તે કેવળ કાલ્પનિક હોવી જોઈએ અને તેનું આલેખન એટલા સમભાવપૂર્વક થવું જોઈએ કે તે વ્યક્તિનું નામ વાંચી વાચકને હાસ્ય ભણે આવે પણ તેના પર ઇષ્કાર ન ઉપજવો જોઈએ. પ્રેમાનંદના સુદામાની પેઠે અથવા ડિકન્સના પિકવિકની પેઠે રમણભાઈનો ભદ્રંભદ્ર એ હાસ્યરસિક પાત્ર છે, પરંતુ સુદામા માટે અથવા પિકવિક માટે આપણને અમુક પ્રકારની પ્રેમની લાગણી થાય છે, તેવી ભદ્રંભદ્ર માટે થતી નથી. શેક્સપિયરનો ફોલ્સ્ટાફ રમણભાઈના ભદ્રંભદ્ર જેવો. તેથી વધારે મૂર્ખો છે પણ ફોલ્સ્ટાફ કદી આપણી ધૂણાને પાત્ર થતો નથી, અને ભદ્રંભદ્ર પ્રાયઃ ધૂણાજનક લાગે છે.

આ ઉપરાંત ભદ્રંભદ્રની તથા ખાસ કરીને પ્રસન્ન મનશંકરની ભાષા શરૂઆતમાં હાસ્ય પ્રેરવા સમર્થ થાય છે, પરંતુ પાછળથી એ કંટાળોજ ઉત્પન્ન કરે છે. કૃત્રિમ અથવા વિલક્ષણ ભાષાપ્રયોગ વડે હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થઈ શકે છે. પરંતુ એ યુક્તિનો વધારે પડતો ઉપયોગ હાસ્યરસને બાધક નીવડે છે. તેમાંથી ખાસ કરીને રમણભાઈએ ભદ્રંભદ્ર તથા પ્રસન્નમનશંકરના મુખમાં મુકેલી ભાષા એટલી બધી કૃત્રિમ અને અસ્વાભાવિક છે કે વાચકને તે સમજવી

કઠણુ થઈ પડે છે. આરંભમાં કંઈક પરિશ્રમે તે તે સમજે છે ધરંતુ પરિ-
શ્રમના પ્રમાણમાં એમાં રહેલો ચમત્કાર ખહુ ઓછો છે એમ જણાતાં આખરે
એ કંટાળે છે. સંસ્કૃતમય ભાષાનો પ્રયોગ કરનારા લેખક પર કટાક્ષ કરવાના
ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે આખું પુસ્તક એવી કૃત્રિમ ને મહાપરિશ્રમે સમજાય
એવી શૈલીથી ભરવાની જરૂર નથી. ભદ્રંભદ્રના ભાષણોમાંનું 'દીર્ઘ'સૂત્રીપણું
પણ કેટલીક વાર રસને ક્ષતિ કરનારૂં થાય છે.

આવા દોષો છતાં 'ભદ્રંભદ્રે' આપણા હાસ્યરસના સાહિત્યમાં અપૂર્વ
સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમાંનો હાસ્યરસ, ઉપર કહ્યું તેમ સ્થૂળ, કેટલીક
વાર સુરુચિ ને શિષ્ટતાનો ભંગ કરનાર છતાંયે, હજી પણ ઘણા લેખકોને
પ્રેરણારૂપ નીવડે છે. એનાં વર્ણનો અપૂર્વ રમણીયતા, અવનવી કલ્પના,
અભિનવ ઉપમા અને હૃદયંગમ સચોટતા વડે આપણા સાહિત્યમાં હજી
અજોડ રહ્યાં છે.

અર્વાચીન યુગમાં રમણભાઈ પછી હાસ્યરસના વિશિષ્ટ લેખક તરીકે
રા. ધનસુખલાલને ગણાવી શકાય.

રા. ધનસુખલાલ હાસ્યરસના આવિર્ભાવ માટે કોઈ ખાસ પ્રસંગ કે
વસ્તુ પ્રસન્ન કરતા નથી પણ આપણા જીવનના સામાન્ય પ્રસંગમાંથી જ
એ હાસ્યના કારણરૂપ થાય એવી વસ્તુ શોધી કાઢે છે. આથી એમનાં
લખાણ ખડખડાટ હસાવતાં નથી; પણ માત્ર રિમત પ્રેરે છે અને વિચારને
ઉત્તેજે છે. રમણભાઈ અને ધનસુખલાલ એ બંનેની કલા પરસ્પર અપ્રમેય
છે; બંનેની વિશિષ્ટતાઓ એકબીજાથી કેવળ વિભિન્ન પ્રકારની છે. રમણભાઈનો
હાસ્યરસ પ્રસંગોત્પન્ન હોય છે, ધનસુખલાલનો સ્વભાવગત કે વિચારોત્પન્ન
હોય છે; રમણભાઈ કોઈક પ્રસંગવિશેષ અથવા વ્યક્તિવિશેષને હાસ્યનું આ-
લંબન બનાવે છે, ધનસુખલાલ સામાન્ય પ્રસંગની વિશિષ્ટતા અથવા સામાન્ય
વ્યક્તિના ગુણવિશેષને હાસ્યનું આલંબન બનાવે છે. રમણભાઈને । હાસ્યરસ
અમુક પ્રકારના મનુષ્યની અમુક જાતની વિચિત્રતા પર રચાયેલો હોય છે,
ધનસુખલાલ માનવના સનાતન સ્વભાવમાં રહેલા કોઈ હાસ્યોત્પાદક તત્ત્વને
શોધી કાઢી તેને હાસ્યકારણ બનાવે છે. કવચિત્ જાનતા અકસ્માતો કરતાં
જીવનમાં નિત્ય જાનતા બનાવો પર એમણે વધારે આધાર રાખ્યો છે. આથી
પ્રત્યેક મનુષ્યને અનુભવ ગોચર થએલી વસ્તુ એમના વર્ણન વિષય તરીકે

આવતી હોવાથી એમના હાસ્યરસમાં સ્વાભાવિકતા સહેજે સધાય છે. આ પ્રમાણે ધનસુખલાલનો હાસ્યરસ મનુષ્યના સનાતન સ્વભાવને અવલંબીને ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તે સમજવો જરા કઠણ પડે છે પરંતુ સમજના પછી તેની અસર વધારે થાય છે. રમણભાઈનાં પાત્રો કવચિત્ જ દૃષ્ટિએ પડે એવાં હોય છે, ધનસુખલાલનાં પાત્રો પ્રત્યેક મનુષ્યના અનુભવના વિષયરૂપ હોય છે. રમણભાઈએ માર્કટવેન અને ડિકન્સ પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે, ધનસુખલાલના પ્રેરક જોરૈમ અને બેરી છે. રમણભાઈના લખાણમાં કવચિત્ દર્શી દેખાય છે, તેનું કોઈ પણ સ્થળે ધનસુખલાલના લખાણમાં દર્શન થતું નથી. આમ રમણભાઈ કરતાં ધનસુખલાલે માનવસ્વભાવના સનાતન સ્વભાવને હાસ્યનું આલંબન બનાવી હાસ્યરસના એક વિશિષ્ટ અને ઉચ્ચ પ્રકારને દર્શાવ્યો છે. ધનસુખલાલે અંગ્રેજી સાહિત્ય પરથી પ્રેરણા લઈ લેખનપ્રવૃત્તિ કરી છે, એ ખરું છે અને એનો એ પ્રોત્તે પણ સ્વીકાર કરે છે, છતાં એમણે સ્વતંત્ર કૃતિઓ પણ ઘણી રચી છે અને અનુવાદમાં પણ સ્વતંત્ર કૃતિ જોટલીજ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે.

અવોચીન યુગમાં રા. મસ્ત ફકીર, રા. ઓલિયા જ્ઞેશી. રા. ઇન્સાન, રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. જગીરદાર, રા. નારદ, રા. ગજનવિહારી મહેતા, રા. કિશોર વક્રીલ, રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ, રા. રામનારાયણ પાઠક (સ્વૈર વિહારી) ઇત્યાદિ અનેક લેખકો નર્મ, મર્મ, કટાક્ષ હાસ્યજનક પાત્રોનું આલેખન વગેરે વિવિધ રીતે હાસ્યરસના સાહિત્યનો વિકાસ કરી રહ્યા છે. એ સર્વ લેખકોએ હાસ્યરસનું સાહિત્ય પોતપોતાની વિશિષ્ટ અને ભિન્ન ભિન્ન શૈલી વડે ખેડ્યું છે. તેમના ગુણાવગુણોની તુલના કરવાનું, અથવા તેમની વિશિષ્ટતા દર્શાવવાનું આ સ્થાન નથી. પરંતુ હાસ્યરસના લેખકોની એ નામાવલિ આપણું હાસ્યરસનું સાહિત્ય સર્વાંગસમૃદ્ધ થોડાજ સમયમાં થશે એવી આશા રાખવાને પ્રેરે છે.

જયોતીન્દ્ર હ. દવે

પ્રાસ્તવિક ઉદ્દેખ

અનુક્રમણિકામાં દર્શાવેલ પહેલી આઠ અને દસમી કૃતિ અંગ્રેજી સાહિત્યકૃતિઓના થોડેઘણે અંશે અનુવાદરૂપે છે. નવમી કૃતિ વિખ્યાત ફ્રેંચ લેખક થીઓફ્રીલ ગોતીએરની એક લાંબી કૃતિના ટુંકાવેલ લાપાંતર રૂપે છે. અગીઆરમી અને બારમી મૌલિક કૃતિઓ છે અને તેરમી લેખ ગુજરાતના હાસ્યરસના એક પ્રખર લેખકનાં સંસ્મરણો રૂપે છે.

આ સંગ્રહનો પ્રવેશક મારા એક સ્નેહી શ્રી. જયોતીન્દ્ર હ. દવે, એમ. એ., એ લખ્યો છે એ માટે હું એમનો આભાર માનું કે એમને એમના સ્નેહી પ્રત્યેની ફરજનું પાલન કરવાનો મેં યોગ કરી આપ્યો તે બદલ એમણે મારો આભાર માનવો ઘટે એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ હું વેળાસર કરી શક્યો નથી એથી હું એ વિષે મૌનજ સેવું છું. આ સંગ્રહ ઘણી ત્વરાથી પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો એને માટે શ્રી. નાગરદાસ પટેલનો ઉપકાર માનું છું.

કૃષ્ણ કુટીર,
સાંતાક્રુઝ : ૧૫:૭:૧૯૭૧ } ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.

દર ગુરુવારે બહાર પડે છે

બ હુ રૂ પી

બહુરૂપી ડિટેક્ટિવ લેડલરી વાર્તાઓનો ખનનો છે.
બહુરૂપી મગજને કસવાનું સર્વોત્તમ સાધન છે.
બહુરૂપી અવનવી દુનિયાનું અભયખ પ્રદર્શન છે.
બહુરૂપી રડતાં હસતાં બનાવનારું ચંત્ર છે.
બહુરૂપી ડરપોકને નિડર બનાવવાનો તુસખો છે.
બહુરૂપી આફતોના મહાસાગરમાં સુરક્ષિત નૌકા છે.
બહુરૂપી ઘોષ નિરાશામાં આશાનું કિરણ છે.
બહુરૂપી યુવાનોની મહત્વાકાંક્ષાનો મદદગાર છે.

રેલ્વે સ્ટીમરની કંટાળાભરેલી લાંબી મુસાફરીમાં
'બહુરૂપી' ની લેડલરી ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓ રાહત
સમાન થઈ પડે છે, અને તે એક વખત શરૂ કરી
એટલે પછી પૂરી કર્યે જ છૂટકો એ એની રસિ-
કતાનો પુરાવો છે.

ખાનદાન કુટુંબોમાં શિષ્ટ છતાં રસિક અને મનોવેધક
સાહિત્ય તરીકે 'બહુરૂપી' ની જરૂર લલામણુ કરી શકાય.

મોટાં શહેરોમાં અમારા એજન્ટો પાસેથી

છૂટકે નકલ દોઢ આનામાં મળી શકશે.

વાર્ષિક લવાજમ નીચે મુજબ:

હિન્દ માટે

પરદેશ માટે

એક વર્ષ ૭ માસ ત્રણ માસ એક વર્ષ ૭ માસ ત્રણ માસ

૦-૮-૦ ૨-૪-૦ ૨-૦-૦ ૬-૦-૦ ૩-૦-૦ ૨-૦-૦

વ્યવસ્થાપક: 'બહુરૂપી' શણપુર (કાઠી) બી. એસ. રેલ્વે.

પ્રાણુવાન સાહિત્ય

કેવું હોય તે જોવા ને જણવા આ

ચેતનવંતાં પુસ્તકો વસાવો.

સંસારલીલા

લેખક

શ્રી. મટુભાઈ કાંટાવાળા

સાહિત્યના વિદ્વાન તંત્રીએ લખેથી નવલિકા-
ઓનો સંગ્રહ. આશરે ત્રણસો 'પાનનું' વાંચન,
અત્યંત કળાયુક્ત ચિત્રો, મનોહર સુદ્રશ્ન, પાકું
સોનેરી પુકું. કિંમત ત્રણ રૂપીયા

ક્ર

રખડેલ

અને બીજી વાતો

લેખક

શ્રી. નાગરદાસ ઇ. પટેલ

ગુજરાતના શિષ્ટ અને સમર્થ લેખકનો કળા-
મય વાર્તા સંગ્રહ, આશરે અઢીસો 'પાનનું' વાંચન,
પાકું સોનેરી પુકું સુંદર છપાઈ કિંમત અઢી રૂપીયા

ક્ર

બન્ને પુસ્તકો માં

રસગળેનેકટકાપડે

એવી સુંદર વાનીઓ પીરસી છે

પુંજલાલભગવાનપારેખ
વઢવાણ સીટી

તમારે લોહી વધારવું છે ?

ભેજની બેચેની મટાડવી છે ?

મગજને તાજગી આપવી છે ?

તો

પ્રાણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમો

આ જે જ મં ગા વો અ ને વાં ચ વા માં ડો
ગમે એવી રોતી મુરતને હસતી સુરતમાં ફેરવી
નાખવાની એનામાં અજબ જેવી તાકાત છે.

મગજને તાજગી આપવી. લોહી વધારવું
ભેજની બેચેની મટાડવી ગાંભીર્યના સોળ
ઉતારવા, નાકનું ચઢેલું ટીચકુ ઘટાડવું
ને દિવેલિયા મોઢાનો દેખાવ દૂર કરવો એ
એ ને મ ન ર મ ત વા ત છે
અને

‘હસ્યા તેના વસ્યા ને રોયા તેના બોયા,’ ‘હસો હસો ને
જાડા થાવ’ ‘દોહીબા! હસીયા કરો ને દોંગા થાવ!’
એમ સાંભળીએ છીએ ખરા પણ હસવાનું કેં રસ્તામાં પડ્યું
છે? પ્રાણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમો તમને પેટ પકડીને
હસાવશે ને સહેજવારમાં હસતી સુરત કરી દેશે. મૂછમાં ને
ગાલમાં હસાવી, હૃદયનું હાસ્ય ગ્રેરી ખડખડાટ હસાવવાની
એનામાં અનુપમ કળા છે.

કિંમત બે રૂપિયા

પું જ લા લ બ ગ વા ન પા રે ખ

વઢવાણ સીટી

હા સ્ય વિ હા ર

અ મા રી નવલકથા

પ્રકરણ ૧ :

આરંભ

એક દિવસ હું સ્નેહવદનને ત્યાંથી ગપાટા મારીને ઘેર પાછો આવ્યો પછી મેં સરલાને કહ્યું કે મારે એક નવલકથા લખવાનો વિચાર છે. આ વિચાર એને ઘણો પસંદ પડ્યો. તે તરત બોલી. “ ખરેખર, તમે શામાટે અત્યાર સુધી નવલકથા ન લખી એ જ અજબ જોવું છે. જુઓને, હમણા હમણા લખાતી નવલકથા કેવી કચરા જેવી છે ! તમેય કેમ નહીં લખી શકો ! ”

પણ જ્યારે મેં કહ્યું કે સ્નેહવદન પણ લખવામાં ભાગ લેનાર છે ત્યારે તે જરા કચવાઇ અને તેણે માત્ર “ અહ ” થી જવાબ વાળ્યો.

તેમાં વળી મેં જ્યારે ઉમેર્યું કે ભાનુશંકર તેમજ કનૈયાલાલ પણ અંદર ભાગ લેવાના છે ત્યારે તો તેનો ઉત્સાહ છેક જ મંદ થઈ ગયો. અમારી નવલકથા કેાઇપણ દિવસ જગતનો પ્રકાશ જોશે એવી આશા જ તેને નહતી, એટલે ઉત્સાહ ખતાવે પણ ક્યાંથી ?

વળી તે વખતે કનૈયાલાલ તેમજ ભાનુશંકર પરણેલા નહતા એ પણ સરલાની દ્રષ્ટિથી જોતાં બહુ વાંધાભર્યું હતું. લમ કરવા જેટલી પણ બુદ્ધિ જેનામાં નહિં હોય, અને જેમને બુદ્ધિ હોય તેમનામાં લમ કરવાની શક્તિ ન હોય, એવા નવલકથા લખી શકે જ નહિં એમ સરલાનું માનવું છે.

મેં અમારી યોજનામાં કેવા ફાયદા રહેલા છે તે સરલાને સમજાવવા માંડ્યું. મેં કહ્યું. “જો ! સાધારણ નવલકથામાં માત્ર એક જ મનુષ્યના વિચાર આવી શકે છે. આ નવલકથામાં ચાર વિદ્વાન માણસોના વિચારો આવી શકશે; એટલે જે કોમિતે સામાન્ય રીતે વાંચનાર એક જ માણસના વિચાર ખરીદી શકે તે જ કોમિત-માં અમારી નવલકથાથી તે વાંચનાર ચાર માણસના વિચાર ખરીદી શકશે. જો ગુજરાતી વાંચનારમાં વ્યવહારિક બુદ્ધિ હશે તો તો તે એકદમ આ પુસ્તકને માટે ઑર્ડર નોંધાવશે, કારણ કે મોડો થશે તો કદાચ તેને આ પુસ્તક જાંદગીમાં નહિં પણ મજે-ખીજ જાંદગીમાં મળશે કે કેમ તે અમારાથી કહી શકાતું નથી. દુનિયાના ચારે ખુણા-માંથી—ચીન, જાપાન, યુરોપ, અમેરિકા, આફ્રિકા વગેરે અનેક દેશ-માંથી આ પુસ્તકને માટે જથ્થાબંધ ઑર્ડરો આવવા જોઈએ એમ અમે તો ધારીએ છીએ અને પરિણામે કદાચ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર પણ ધણે ઠેકાણે થાય.”

આ બધા ફાયદા છેક નાખી દેવા જેવા નથી એમ સરલાએ કટાક્ષમાં જણાવ્યું.

“વળી,” મેં આગળ ચલાવ્યું, “આમાં એક ખીલો પણ ફાયદો છે. અમારા સાધારણ વિચાર અમે આમાં જણાવવાના નથી. જો

નવલકથા ખમી શકશે તો અમારી ચારે જણની વિદ્વતા અમે આમાં સીચીસીચીને ભરવા માગીએ છીએ. આ નવલકથા પછી અમે બીજી એકેય લખવા માગતા નથી; અમે લખી શકીશું પણ નહિ. આ વાર્તા એક જાતનું વિદ્વતાનું ‘કલીઅરન્સ સેલ’જ થશે. અમે જેટલું જણીએ છીએ તેટલું એમાં આવશે. ”

“ જો એટલું જ આવવાનું હોય તો તો વાર્તાના એકથી વધુ ભાગ નહિ નીકળે, કેમ ખરું ને ? ” સરલાએ નિર્દોષ અવાજે પૂછ્યું.

મને આથી ખોટું લાગ્યું અને મેં કહ્યું. “ એ વાર્તા માટે ખરાબજ ટીકા કરવી હોય તો તે તારે કરવાની જરૂર નથી. તે કાલ કરવાને દેખી ટીકાકારો જગતમાં જીવતા પડેલાજ છે. મારા જેવા લેખકને પોતાના ધરમાં તો આથી કેંક વધુ ઉત્તેજન મળવું જોઈએ એમ હું ધારું છું. ”

“ તમારે ખોટું લગાડવાની જરૂર નથી. ” સરલા બોલી. “ હું તમારે માટે કહેતી જુ નહતી. હજી રનેહવદન પણ ઠીક છે; પણ અડધું ગામ ભેગું કરવામાં શો ફાયદો છે એ હું સમજતી નથી. (સીઆને અતિશયોક્તિ કરવાનો સ્વભાવજ પડેલો હોય છે; ખાકી કનૈયાલાલ તથા ભાનુશંકર આ બે મળીને અડધું ગામ શી રીતે થયું ?) કનૈયાલાલ તથા ભાનુશંકર તમને વાર્તા લખવામાં શી મદદ કરવાના છે ? કનૈયાલાલ જેટલું જાણે છે તેટલું બધું તમે એની પાસે લખાવો તો પણ એક પાનાથી વધુ ન થાય એવી મારી ખાત્રી છે. ”

કનૈયાલાલ વિશેના સરલાના મતમાં હમણાં હમણાં ધણો ઘટાડો થઈ ગયો છે. પહેલાં જ્યારે નવી નવી ઓળખાણ થઈ હતી ત્યારે કનૈયાલાલ વિશેના તેનો મત ધણો જ ઉંચો હતો. એમને વિશે મને સરલાએ એક વખત કહ્યું હતું કે “ કનૈયાલાલ ભાઈ તે તો કનૈયાલાલ ભાઈ જ છે ! દરેક વિષયમાં પોતે જાણકાર છે ! ”

કનૈયાલાલ માટેનું આ વર્ણન આશ્ચર્યજનક છે. દરેક વિષયમાં તે સંપૂર્ણ માહિતી ધરાવે છે, કોઈક કોઈક વખત તેમની આ માહિતી

ખરી પણ પડે છે, પણ સાધારણ રીતે તેમની ખબર ઉપર આધાર રાખનાર માણસ વગર મોટે માર્યો જ જાય છે.

અમે જ્યારે પહેલાં ગૃહસંસાર ચલાવવા માંડ્યો ત્યારે સરલા ધણી નાની હતી. એક વખત હું અને સરલા અમારા મોદીને ત્યાંથી સામાન લેતાં હતાં તે વખતે મોદીએ મને કહેલું કે “નાનાભાઈ, આ તમારી ભત્રીજીનું વેવિશાળ કર્યું કે નહિ?” આ ઉપરથી ઘેર આવીને સરલા રડી હતી અને જગતમાં પોતે તદ્દન નકામી જ છે એવી શંકાથી તેને બહુ દુઃખ થયું હતું. પરિણામે અમારે જુના મોદીને રૂપસત આપવી પડી હતી ! આને લાંબને જે કોઈ મનુષ્ય સલાહ આપતું તો બહુ ઉપકારથી તે સ્વીકારતી હતી; એટલે જ્યારે કનૈયાલાલના સમાગમમાં આવી ત્યારે કનૈયાલાલ માટે તેને એકદમ માન આવી ગયું. કનૈયાલાલ લાજનું શાક કેમ કરવું ત્યાંથી માંડીને ખિલાડીને આંચકી આવતી હોય તો કેમ મટાડવી ત્યાં સુધીના દરેક વિષયમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. એટલે જ્યારે જ્યારે કનૈયાલાલ અમારે ત્યાં આવે ત્યારે ત્યારે સરલા એમની પાસેથી કૈંક કૈંક નવું નવું શીખી લેતી. અદ્વયત, આ નવાં જ્ઞાનથી શોષતું પડતું અમારે જ !

એક વખત કનૈયાલાલે યુલો કેમ સળગાવવો એ સંબંધી સરલાને જ્ઞાન આપ્યું. ગુજરાતમાં યુલો સળગાવતાં કોઈને આવડતું જ નથી એવી એમની માન્યતા હતી. કતારગામમાં એક માણસ જ આ અદ્વલુત કલા જાણતો હતો અને તેની પાસેથી પોતે શીખી લાવ્યા હતા એમ એમનું કહેવું હતું. આ કલાથી વખત, મહેનત અને કોલસાનો તેમજ લાસલેટનો ઘણોજ બચાવ થાય છે એમ તેમણે સરલા સમક્ષ પુરવાર કરી આપ્યું અને તે જ વખતે તેમણે આ કલા સરલાને શીખવી. સરલાએ તરત જ એ કલા અમારી ચાકરડીને શીખવી.

અમારી ચાકરડી રઘી એક નમુનેદાર ચાકરડી હતી. તે વાદ-વિવાદમાં કોઈ વખત ઉતરતી જ નહિ. તેને પોતાને પોતાના વિચાર

કે મત હતા જ નહિં. અમે જે કહેતા તે કે પણ વાંધા વિના તે કબુલ રાખતી અને પછી તે કાર્યને કાંઈ પણ ફેરફાર સિવાય અને પરિણામ સંબંધી કે પણ જોખમ પોતાને માથે લીધા વિના પોતે કરતી. કનૈયાલાલની સુન્દા સળગાવવાની રીત જ્યારે એને સમજાવવામાં આવી ત્યારે એણે માત્ર એટલું પૂછ્યું. “તમે મારી પાસે આ રીતે સુન્દા સળગાવવા માગો છો ?”

“હા, રઘી” સરલાએ કહ્યું. “હવેથી આપણે સુન્દા એવી જ રીતે સળગાવશું.”

“ઠીક, બાઈ” રઘીએ જવાબ વાળ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે અમે મોડાં ઉઠ્યાં અને દાનાણ કરીને બહાર બોટલા ઉપર નચીંતે બેઠાં. મેં ન્યુસપેપર વાંચવા માંડ્યું અને સરલાએ શાક મેળવવા માંડ્યું. એ પ્રમાણે પા કલાક થયો, અડધો કલાક થયો અને પોણો કલાક પણ થયો પણ સ્નાની નિશાની જણાઈ નહિં એટલે સરલાએ ખુબ મારી. “રઘી, રઘી.”

રઘી આવી અને ઠડે પેટે બોલી: “કેમ બાઈ ?”

“તું જાણે છે કે ઘડિયાળમાં હમણાં કેટલા વાગ્યા છે અને સ્નાનો વખત ક્યારનો થઈ ગયો છે ?” સરલાએ પૂછ્યું.

“હા, બાઈ,” ઉત્તર મળ્યો.

“ત્યારે ચઢા તૈયાર થઈ છે ?” સરલાએ પૂછ્યું.

“ના, બાઈ” ઉત્તર મળ્યો.

“ત્યારે આજે કાંઈ ધણુ વખત તૈયાર થશે ખરી ?” સરલાએ કટાક્ષમાં પૂછ્યું.

“જો ખરું પૂછાવો તો, “રઘીએ જવાબ વાળ્યો, “મને તો લાગે છે કે તૈયાર નહિં થાય.”

“પણ કે કારણ ? સુન્દા સળગતો નથી ?”

“ના, બાઈ, સળગે છે તો બરાબર પણ સ્નાને માટે પાણી લેવા હાથ લાંબો કરીએ એટલામાં પાછો હોલવાઈ જાય છે.”

રઘીને આ પ્રમાણે જોવો સવાલ પૂછાય તેવો જ અને તેટલો જ ઉત્તર આપવાની બહુ ખરાબ ટેવ છે. એક વખત જ્યારે હું એની આવી પ્રકૃતિ જાણતો ન હતો ત્યારે મેં મારા ઓરડામાંથી ઘાંટા પાડીને તેને પૂછ્યું કે ‘કેટલા વાગ્યા છે તે તું જાણે છે?’ “હા” એટલું બોલીને તે પાછી પોતાને કામે વળગી. બે એક મીનીટ પછી મેં ઓરડામાંથી બહાર નીકળીને રઘીને બોલાવી અને જ્યારે કહ્યું કે ‘તેં ટાઇમ મને કહ્યો કેમ નહિ?’ ત્યારે એણે શાંત ચિત્તે જવાબ આપ્યો કે “મેં તો માત્ર એમ જ જાણ્યું કે તમારે હું વખત જાણું છું કે નહિ એટલું જ જાણવું હતું. બાકી વાગ્યા છે સાડાચાર.”

સરલાએ પાછું પૂછ્યું. “પણ તેં સળગાવવાનો યત્ન કર્યો હતો?”

“હા, બાઈ,” રઘી બોલી “મેં ચાર વખત સળગાવી જોયું. તમે કહો તો પાછી સળગાવી જોઈ.” રઘીને એવી રીતે કામ કરવામાં બીલકુલ સંતાપ ન હતો.

આ ઉપરથી સરલાએ પોતે જ ચુલો સળગાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મને પણ આ પ્રયોગ જોવાની ઇચ્છા થઈ તેથી હું પણ ગયો. સરલાએ પ્રયોગ શરૂ કર્યો. હું અને રઘી જોવા ઉભાં રહ્યાં. અડધા કલાક પછી સરલા યુદ્ધમાંથી પરાજય પામીને પાછી હઠી. ચુલો તો પોતાનો શાંત, ઠંડો દેખાવ જોવાને તેવો કાયમ રાખીને અમારો ઉપહાસ કરતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો.

પછી મેં બીકું ઝડપ્યું. મેં મારાથી બનતું કર્યું કારણ કે એક તો મારે ચૂલા પીવી હતી અને બીજું એ કે જે કાર્ય સરલા નહિ કરી શકી તે મેં કર્યું એમ કહેવામાં, હું ગર્વ માનતો હતો. કનૈયાલાલની કલાની પદ્ધતિથી જે કાંઈ મનુષ્ય ચુલો સળગાવી શકે તે મનુષ્ય જગતમાં નામાંકિત થવો જ જોઈએ એમ તે દિવસના અનુભવ પછી જણાયું. સાધારણ રીતે પણ ચુલો સળગાવવો એ ખાવાનું કામ નથી; પણ એમાં પણ બાઈથી કનૈયાલાલની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ

પ્રમાણે સળગાવેા એ તો યશભર્યું જ કહેવાય એમ માઈ માનવું છે. જો તે દિવસે મને તેમાં વિજય મળ્યો હોત તો એ હઠીકત મારાં સર્વ ઓળખાણપાળખાણવાળાંઓમાં કહીને મોટાઇ મેળવવાનો મારો ખાસ ધરાદો હતો.

પરંતુ મને તેમાં વિજય મળ્યો નહીં. મેં આસપાસની ઘણી વસ્તુઓ સળગાવી. મારો રૂમાલ, મારા ધોતીઆનો છેડો, પાણી ગાળવાનો કકડો અને મારો પોતાનો હાથ: આ સર્વ વસ્તુઓને તો થોડી ઘણી અસર થઈ પણ ચુકાને તો જરાય અસર થઇ નહિ, જાણે ફાયરબ્રુક ટીન્નેરી બનાવવાનાં વાસણાંમાંથી જ તેને બનાવ્યો નહીં હોય તેમ તેને જરા પણ આંચ લાગી નહીં.

હું અને સરલા ચુલાની આસપાસ નિરાશ હૃદયે બેઠાં. હવે શું કરવું એનું પણ અમને જ્ઞાન રહ્યું નહિ, એટલામાં રઘી બોલી. “બાઇ કહેતાં હો તો આજનો દિવસ જીની રીતે હું ચુલો સળગાવું?”

તરત આ વાક્યને સરલાએ પકડી લીધું. “હા, રઘી, એજ પ્રમાણે કર અને હવે પછી રોજ એજ પ્રમાણે કરજે.”

વળી એક વખત કનૈયાલાલે અરબસ્તાનમાં કાફી જે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે કાફી તૈયાર કરતાં અમને શીખવ્યું. અરબસ્તાનમાં જો લોકો ઘણીવાર કાફી પીતા હશે તો એ દેશમાં ગંદવાડનું કું માપ જ નહીં રહેતું હોય ! આ કાફી બનાવતાં કનૈયાલાલે આઠ પ્યાલા, ત્રણ રકાળી, બે પાતેલી, પાંચ ચમચા, એક જાજમ, બે ટુવાલ અને પોતાનું આખું શરીર આટલી ચીજો બગાડી અને બે પ્યાલા, એક રકાળી અને એક કાચની કીટલી એટલી વસ્તુઓ ફેડી !

અલબત્ત, જ્યારે કાફી તૈયાર થઈ ત્યારે અમે ચાખીને પછી પીવાની ના પાડી એટલે કનૈયાલાલ ચીડવાઇ ગયા અને રોજ ખરાબ કાફી પીવાની ટેવ પડી ગઇ હોવાથી અમે સારી કાફી પી શકતાં નથી અને તેની કદર જીતી શકતાં નથી એમ કહેવા લાગ્યા. માત્ર

એના સ્વાદની મીઠાશનો પુરાવો આપવા કનૈયાલાલ પોતે ચાર ખાલા કાફી પી ગયા. પરિણામે અમારે લાડાની ગાડીમાં એમને ઘેર લઈ જવા પડ્યા અને એમને સાતેક દિવસ મંદવાડ ભોગવવો પડ્યો.

તે વખતમાં કનૈયાલાલને એક કાકી હતી એમ સાંભરે છે. કદાચ કોઈ વિષયમાં કનૈયાલાલ પોતે સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા નહોં હોય—એવું જવલ્લેજ બનતું—તો તે વખતે તે પોતે કહેતા કે “ એક કામ કરો હું મારાં કાકીને પુછાવી જોઉં ત્યાં સુધી ધીરજ ધરો. ” અમે તે વખતે યુવાન હતાં અને સંસારનાં દુઃખોથી અજ્ઞાન હતાં એટલે ધીરજ રાખવાનું કબુલ કરતાં અને છેવટે અનેક ઉપાધિ વેઠતાં.

એક વખત આ કનૈયાલાલની કાકીએ કનૈયાલાલ મારફત અમને વાંદાને ધરમાંથી કહાડવાની દવા મોકલાવી. અમે તે વખતે એક નાના, જરીપુરાણા બંગલામાં રહેતાં હતાં, અને તેમાં ફાટ, ચીરા અને બાકાંનેા સુમાર જ ન હતો. બીચારા ખાખોચીઆંમાં રહેતા દેડકાઓ પણ ઘણીવાર બુલંદી અમારા રસોડામાં આવી ચડતા હતા. અનેક ઉદરોએ પોતાની ન્યાત્રની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવા માટે અમારા બંગલાને કસરતશાળા બનાવી હતી અને અમારા રસોડાને રાતે રાતે વાંદાઓ પોતાની ‘વંદા ક્લબ’ ને માટેના મકાન તરીકે વાપરતા હતા. સવાર પડે ત્યાં સુધી ઘણા વાંદાઓ પોતાના કુટુંબ સાથે જુદી જુદી ફાટમાંથી ત્યાં આવીને દિવસનો શ્રમ ઉતારવા નિર્દોષ આનંદ કરતા હતા.

ઉદરોની હાજરીથી સરલાને એટલો બધો મંતાપ નહોતો થતો, તેમજ દેડકાનું આગમન પણ દરરોજ નહોતું થતું, એટલે સરલા તે સહન કરી લેતી હતી પણ વાંદાની સામે તેને સખ્ત વાંધો હતો. રહી પણ સરલાના મતને મળતી થતી હતી. એવામાં કનૈયાલાલને આ વાતની ખબર પડી એટલે તાબડોતોય તેમણે પોતાની કાકીને પુછાવીને દવા તૈયાર કરાવી લીધી અને તે અમને આપી. સાથે

તે દવા કેવી રીતે તૈયાર કરવી એ રીત પણ એમણે એક કાગળ ઉપર લખીને અમને આપી. અમે દવા રસોડામાં મુકવા માંડી. વાંદાઓને તે લાવી હોય એમ લાગ્યું અને બધી ખાઈ ગયા. જ્યારે પુરી થઈ રહી ત્યારે અમે વધારે નહીં મુકી એટલા મટે દીક્ષગીર થયા હોય એમ જણાયું. પણ એકે વાંદો મૃત્યુ પામ્યો નહિં !

અમે આ વાત કનૈયાલાલને કહી પણ ઉત્તરમાં એમણે ગંભીર-પણે માત્ર એટલું કહ્યું “ખાવા દો એમને; એમનું મોત ભમી રહેલું છે.”

આ દવા વાંદાને એકદમ મૃત્યુ પમાડતી નહીં હોય પણ એના શરીરનો બાંધો જ ધીમે ધીમે તોડી નાખતી હશે એમ અમે માન્યું. દિવસે દિવસે વાંદો નિસ્તેજ થતો જશે, એનાં સગાંવહાલાંઓ અને ડોક્ટરો ક્ષયરોગના ઉપચારો કરશે તેમ છતાં પણ એને સુધારો નહિં જણાય અને અંતે એક દિવસ જ્યાં આપણને સર્વને જવાનું છેજ ત્યાં આ ક્ષાતી દુનિયાનો ત્યાગ કરીને વાંદો પ્રયાણ કરી જશે એમ અમને જાણાયું.

આ ઉપરથી અમે ગાંધીને ત્યાંથી પાછાં વસાણાં ખરીદ કરીને મોટા જથ્થામાં દવા બનાવી અને મુકવા માંડી. ધીમે ધીમે અમારા આખા લક્ષ્મીના વાંદાઓ અમારા ઘરની મુઠ્ઠાકાત લેવા લાગ્યા, વગર ઝોળખાણુના, વગર પિછાણુના વાંદાઓ પોતાના ઘેરા છોકરાં-ઓને લઈ લઈને અમારા ઘરમાં રોજ રાતે આવવા લાગ્યા, રોજ વાંદાની સંખ્યામાં વધારો થવા લાગ્યો અને એક અઠવાડીયામાં તો ન્યાતજાતનો ભેદ રાખ્યા વિના એકે એક જાતના વાંદા રાતે અમારા ઘરને જ વિશ્રાંતિસ્થાન સમજવા લાગ્યા. માત્ર જે બિયારા વાંદા અપંગ હશે અથવા તો જેઓ માંદગીને બિછાને પટકાષ પડ્યા હશે એમના સિવાય માષલોના માઈલો સુધીના વિસ્તારમાંનો એકે એક વાંદો અમારા ઘરનો મહેમાન થઈ ગયો. તેમણે પોતાની જાતિની રાજકીય, ધાર્મિક તેમજ સાંસારિક સુધારાની પરિપક્વ પણ અમારા ઘરમાંજ ભરવાના ઠરાવો પસાર કરી દીધા.

“આથી એક ઝપાટે અમે આખા શહેરમાંથી વાંદાને સંતાપ દુર કરી શકશું” એવા વિચારથી કનૈયાલાલ ખુશ થયા. વાંદાઓ દસ દિવસ થયાં આ ઝેરી દવા ખાતા હતા એટલે મૃત્યુ હવે દુર રહ્યું નહિ હોય એમ કનૈયાલાલ કહેવા લાગ્યા. હું પણ એથી ખુશ થયો કારણ કે આ પ્રમાણે હજારો અને લાખો વાંદાની પરોણાચાકરી કરવાનું કાર્ય ખરચાણુ હતું એટલે મને ચિંતા થવા માંડી હતી. હું અને કનૈયાલાલ એક રાતે આ વાંદાઓને દવા ખાતા જેવા ગયા. કનૈયાલાલે ધારી ધારીને જોયું તે ઉપરથી એમણે કહ્યું કે “એમના પગમાં પહેલાનાં જેવું જોર જણાતું નથી.” જો ખરું પુછાવો તો મને તો એમજ લાગ્યું કે એમના જેવા લડધા અને તાંદુરસ્ત વાંદા મેં અગાઉ જોયા જ ન હતા !

જો કે એક વાંદો ખરેખર, આટલા લાખોમાંથી અમે મરેલો જોયો, પણ એમાં દવાનો હાથ હતો નહીં. એણે ચોરીથી એક સામટી મોટી જથ્થામાં પેલી દવા ઉપાડી હતી. પણ આ ચોરી પકડાઇ એટલે ખીજ ચારેક વાંદા એના ઉપર તુટી પડ્યા અને એને મારી નાખ્યો. આ સિવાય ખીજે એક વાંદો કનૈયાલાલની દવાથી મરી ગયો હોય એમ મારા જણવામાં નથી. ખીજ તો બધા હજુ-પુટ થઇ ગયા હોય એમ જણાયા. ઉલટું, કેટલાક વાંદાઓ તો આ દવા લઇને પરદેશમાં જઇને હકીમ થઇ ગયા અને વાંદાઓની જાતમાં ઉત્પન્ન થતી નબળાઇ વગેરે રોગો ઉપર આજ દવા આપવા લાગ્યા. આખરે અમે એક સાધારણ માણસે ખતાવેલી દવા બેએક પૈસાની લાભ આપ્યા જેથી વાંદાની સંખ્યામાં ઘણો ઘટાડો થઇ ગયો. જો કે આટલા બધા વાંદાઓ અમે એકઠા કર્યા હતા એટલે તેમને નિર્મૂલ કરવા એટો અસંભવિત જ હતું.

પ્રકરણ ૨ :

સલાહ.

હમણાં હમણાં હું કનૈયાલાલની કાકી વિશે સાંભળતો નથી. કદાચ અમારા કોઈ મિત્રોમાંથીજ કોઈને એમની સલાહથી ખરાખર વીત્યું હશે અને તેથી તેણે દુઃખના માર્યા ઉન્મત્ત થઈને તેનું ખુન કર્યું હોય. જો એમજ હોય તો એ મિત્રનો હું ઉપકાર માનવાની આ જાહેર તક લઉં છું.

કેટલોક વખત અગાઉ, આ સલાહ આપવાની ખરાખર ટેવમાંથી કનૈયાલાલને મુક્ત કરવાની ઈચ્છાથી મેં એક કરુણરસ કથા એમને કહી સંભળાવી હતી. આ વાત મેં એક વખત ટ્રેનની મુસાફરીમાં એક પુરુષ પાસેથી સાંભળી હતી. તે વખતે હું હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગમાં મુસાફરી કરતો હતો. માર્ગમાં દીલ્હીના સ્ટેશનથી આગળ જવાને માટે કે ટ્રેન અનુકૂલ પડશે એ વિશે મને પોતાને ખબર નહીં હોવાથી અમારા કંપાર્ટમેન્ટમાં બેઠેલા એક શાંત દેખાતા ગૃહસ્થને મેં પુછ્યું. “ દીલ્હીથી ફલાણે સ્ટેશને જવાની કે કે ટ્રેનો છે ? ” જવાબમાં મને એ ગૃહસ્થે ત્રણ ચાર ટ્રેનો ગણાવી. આ ઉપરથી મેં પાછું પુછ્યું, “ તેમાંથી કે ટ્રેનમાં જવાની તમે મને સલાહ આપો છો ? ”

આ સાંભળતાંજ તેની શાંત મુખમુદ્રામાં બયાનક ફેરફાર થઇ ગયો. તે લાલચોળ બની ગયો અને પોતાની બેઠક ઉપરથી ઉભો થઇ

જતાં ત્રાડ પાડીને બોલ્યો. “ હરામખોર, આ યુક્તિથી તું મારી પાસેથી સલાહ લેવા માગતો હતો કેમ ? હમણાજ હું તને સલાહ આપું છું. ” આટલું કહેતાંજ તેણે ગજવામાંથી એક રીંવાંસ્વર કહાડી.

આથી મારા હૃદયને ઇજા થઇ અને જો હું વધારે વિવાદ કરીશ તો મારા શરીરને પણ ઇજા થવાનો સંભવ છે એમ મને લાગ્યાથી હું ત્યાંથી ખસીને દુરના ખુણામાં મારી અને પેલા ગૃહસ્થની વચમાં બેઝેક જડાં માણસોને રાખીને બેઠો.

હું હજી તો આ વિચિત્ર વર્તણૂક સંબંધી વિચાર કરતો હતો એટલામાં પેલો ગૃહસ્થ મારી પાસે આવી પહોંચ્યો. હું ઉઠીને સાંકળ ખેંચવા જતો હતો એટલામાં તેણે મને હસીને અટકાવ્યો અને કહ્યું. “ હું જરા તમારી સાથે અસબ્યતાથી વર્ત્યો હતો એમ મને જણાયું તેથી ખુલાસો કરવા આવ્યો છું. જ્યારે તમે મારી વાત સાંભળશે ત્યારે તમને લાગશે કે મારે ઉશ્કેરાઇ જવાનાં સળળ કારણો હતાં ”

મને એના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ બેઠો એટલે સાંકળ ખેંચવી મેં બંધ રાખી. પછી તેણે પોતાની વાત શરૂ કરી.

“ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં, ” તે બોલ્યો. “ હું સારી તંદુરસ્તી બોગવતો યુવાન માણસ હતો. બીજાઓનું ભલું કરવાની સ્તુત્ય અભિલાષા ધરાવતો હતો. હું બહુ મોટો વિદ્વાન છું એમ હું માનતો ન હતો પણ હું એટલું માનતો હતો કે મારામાં સામાન્ય વિવેકયુક્તિ તો ઘણીજ છે અને જેમ જેમ હું મારી આસપાસના મનુષ્યોનાં કાર્યો જોતો ગયો તેમતેમ મને મારી વિવેકયુક્તિ માટે વધારે સારો મત બેસતો ગયો. આને લઇને ‘ તંદુરસ્ત, પૈસાદાર અને ડાહ્યા કેમ થવું ’ એ નામનું એક પુસ્તક મારેજ ખર્ચે મેં બહાર પાડ્યું. મારે એમાંથી નફો ખાવાની ઇચ્છા નહતી. મારે માત્ર બીજાઓને ઉપયોગી થવું હતું.

“ પુસ્તકે મારી ધારેલી અસર કરી નહીં. બસોએક નફો.

ખપી અને પછી ખપતી બંધ થઈ ગઈ. પ્રથમ આથી મને ખોટું લાગ્યું પણ પાછળથી મેં વિચાર્યું કે જો ખીજ માણસોને પોતાનાં દુઃખો દુર કરવાંજ નહીં હોય તો નુકસાન તેમનેજ છે, મને નથી. આ વિચારથી મને શાંતિ થઈ અને મેં તે વાત મારા મનમાંથી કઢાડી નાખી.

“આખરે વર્ષેક દિવસે એક વખત હું ધરમાં બેઠો તે વખતે એક માણસ મને મળવા આવ્યો. તે સાધારણ માણસ હતો પણ તેની રીત જાત બહુ વિવેકી અને વિનીત હતી. મેં તેને ખુરશી આપીને બેસાડ્યો.

“ ‘સાહેબ, આ વખતે હું આપને કંટાળો આપું છું તે માફ કરશો, ’ તે બોલ્યો. ‘પણ હું જસો માર્છલ દુરથી આપને મળવા આવ્યો છું. ‘તંદુરસ્ત, પૈસાદાર અને ડાહ્યા કેમ થવું’ એ નામનું પુસ્તક આપે લખ્યું છે ? ’ મેં હા કહી.

“ ‘આહ, સાહેબ, એ પુસ્તક અદ્ભુત છે, ’ તેણે આગળ ચલાવ્યું. ‘હું પોતે વિદ્વાન નથી પણ વિદ્વાનને પારખવાની શક્તિ તો મારામાં છે, એટલે હું તો હરેક વખત એમજ કહું છું કે બચ્ચા રતનલાલ, તારે કોઈ બાજતમાં સલાહ લેવી હોય તો ખીજ માથા ફેડ કરતોજ નહીં, આ પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક પાસે જઈનેજ એમની સલાહ લે. (રતનલાલ મારું નામ છે, સાહેબ.) એ લલા માણસ છે અને તારે માટે થું સારું છે એ કહી શકે એવા છે. આવા વિચારથી, હું આપની પાસે આવ્યો છું, સાહેબ. ”

“તે આટલું બોલીને જરા અટક્યો. મેં તેને આગળ બોલવાનું કહ્યું એટલે તેણે ચલાવ્યું. એની વાત ઉપરથી એમ જણાયું કે તે લામ કરવા માગતો હતો પણ કોની સાથે પરણવું એ પોતે નક્કી કરી શકતો નહતો. એણે બે કન્યા પસંદ કરી હતી. એક બણેલી, પૈસાદાર અને લપકાવાળી હતી અને ખીજ થોડુંક બણેલી ગરીબ, મોટા બહોળા કુટુંબમાંની હતી. આથી હું

પુલાયો. કાણુ નહીં પુલાય ? આવી રીતે કાંઈ મનુષ્ય પોતાના આખા જીવનના સુખ દુઃખનો જેના ઉપર આધાર છે તેવી વસ્તુમાં જે મનુષ્યની સલાહ લે તે મનુષ્ય શા માટે નહીં પુલાય ? મેં તેની પાસે બંનેની છબીઓ અને થોડીથોડી હકીકત માગી લીધી અને થોડા દિવસમાં હું મારી સલાહ તેને પત્ર મારફતે મોકલાવી દઇશ એમ તેને જણાવ્યું. પૈસાદાર અને ભણેલીનું નામ કુસુમ હતું અને થોડું ભણેલી ગરીબ કન્યાનું નામ સુમન હતું. એટલે પેલા પુરુષે જતાં જતાં મને કહ્યું કે પત્ર લખવાની ખરું જરૂર નથી માત્ર ‘કુસુમ’ કે ‘સુમન’ લખશે તો પણ ચાલશે. આટલું કહીને તે ચાલ્યો ગયો.

“એ ખીયારા રતનલાલે કોની સાથે પરણવું એ વિશે મેં બહુ વિચાર કર્યો કારણકે એ ખીયારો સુખી થાય એ જેવા હું આતુર હતો. તેમજ આ પ્રમાણે રતનલાલે મારી સલાહ લેવામાં યોગ્ય જ કર્યું છે એમ પણ હું માનતો હતો. કારણકે લગ્ન કરવામાં પરણનાર માણસ પોતેજ યોગ્યાયોગ્યની જોઈએ તેવી તુલના કરી શકતો નથી. પ્રેમ એને આડે માર્ગે ઘણીવાર દોરી લઇ જાય છે. પણ જે માણસ તટસ્થ છે અને જેને પોતાને એમાં કશો સ્વાર્થ નથી તે માણસ એ વિષયમાં યોગ્ય નિર્ણય કરી શકે એમ હું ધારું છું કારણકે એ માણસ કોઇના છટાદાર લાવણ્યથી મોહ પામતો નથી, કોઇના લાલિત્યભર્યા લટકાથી લુબ્ધ થતો નથી તેમજ કોઈના કાતિલ કટાક્ષથી તેનું હૃદય બેદાતું નથી.

“કુસુમ સૌંદર્યવતી હતી, તેની આંખમાં જે અનેકાં તેજઝળહળતાં હતાં; તેના મૃદુ ઓળોની આસપાસ તરવરતું મીઠું હાસ્ય અવનવી પ્રેમચેષ્ટાઓની સાખીતી આપતું હતું. પાંચ મીનીટમાં મારે નિર્ણય કરવાનો હોત તો હું કુસુમનેજ રતનલાલના જુજબુગલમાં અર્પી દેત. પણ મારે અહીં નિષ્પક્ષપાતપણે સલાહ આપવાની હતી. રતનલાલ જેવા સાધારણ વર્ગના માણસને કે અી યોગ્ય વધ પડશે તે પણ તપાસવાનું હતું. ઉપર ઉપરના લટકાથી મારે ખરા સં-

ગુણોને અન્યાય આપવાનો નહતો. સુમન સ્વરૂપવાન જણાતી નહતી પણ કામ કરી શકે તેવી અને ધરરાણુ જણાતી હતી. ગરીબની છોકરી એટલે ગૃહવ્યવસ્થામાં પણ એકઠો હોયજ. વળી તેનો બાપ કરકસરીઓ હતો એટલે તે ગુણ પણ સુમનમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉતર્યો હોયજ.

“ એથી ઉણટું કુસુમના પિતાએ કામપણુ જાતની ચાકરી કામ વખત કરોજ નહતી. વળી કુસુમ એકની એક છોકરી એટલે લાડકી અને લડાવી મુકેલીજ હોય. તેમ રતનલાલ જરા નબળો માણસ જણાતો હતો એટલે તેને સુમન જેવો ઐરી હોય તોજ એ સીધા રહી શકે, સુમનના મોં ઉપરથીજ, તેનામાં પુરુષને સીધા ચલાવવાની શક્તિ છે એમ જણાઈ આવતું હતું. આ પ્રમાણે બે દિવસ સુધી લાંબગડ કર્યા પછી મેં રતનલાલને ‘સુમન’ એ પ્રમાણે લખીને જણાવી દીધું. થોડા દિવસમાં એનો કામજ પણ આવી ગયો. તેમાં મારો ઉપકાર માન્યો હતો અને જો મેં કુસુમને પસંદ કરી હોત તો સાઈ થાત એમ પણ જણાવ્યું હતું. પત્ર પોતે તો મારી સલાહ માનીને સુમનનેજ પરણવાનો છે અને મને કામજ મળશે તે પહેલાં તો પોતે પરણી ચુક્યો હશે એમ પણ અંદર લખ્યું હતું.

“ આ પત્રથી મારા મનમાં અનેક સંશય ઉભા થયા. આટલી લાંબગડ પછી મેં સારી છોકરીનેજ પસંદ કરી છે કે કેમ એ વિશે હૃદયમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ. કદાચ સુમન ખરાબ નીકળી તો ? બીચારા રતનલાલની કેવી લગ્યાનક સ્થિતિ ! સત્ય જુલના કરવાને મારી પાસે શું સહિત હતું ? સુમન આજસુ, મિળતી, નીચ કેમ નહિં હોય ! પોતાના ખરાબ સ્વભાવથી પોતાના માતાપિતાને તેમજ ભણનાંડને પજવતી હોય તો તેની મને શી ખબર ? તેનો બાપ સારો, કરસરીઓ અને માયાળુ સ્વભાવનો છે એમ મેં શી રીતે જાણ્યું ! બહાર સારા ગુણનો દેખાવ કરનાર જગતમાં એવા લગ્યામ દાંતિકા પહેલા છે, એમાંનીજ સુમન પણ કેમ ન હોય ?

“તેમજ કુસુમનું મીઠું ઉછાંછળાપણું મોટી થતાં સુમધુર સ્ત્રીત્વમાં કેમ નહીં ફેરવાઇ જાય ? તેનો પિતા પણ કદાચ સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ હોય અને તેવા ઉચ્ચ વાતાવરણમાંજ તેણે પોતાની છોકરીને કેમ નહીં ઉછેરી હોય ? ખીચારા રતનલાલને મેં એને માટે જ્ઞાને લઈને ના પાડી ?

“મેં કુસુમની છબી લઈને પાછી જોઈ. તેની મોટી આંખોમાં મને ઠપકા દેતી હોય તેવી લાગણી જોઈ, તેનાં જ્ઞાંત જીવનમાં રતનલાલના લગ્ને કેવો વજ્રધાતુ કર્યો હશે તેનો મને વિચાર આવ્યો. તેના વૃદ્ધ પિતાને ખાજીને રોતી નિર્દોષ, સુંદર કુસુમની છબી મારી આંખ આગળ ખડી થઈ. મેં રતનલાલને સુમન જોડે પરણવાનું લખ્યું તેથી તીવ્ર પત્રાત્તાપ થવા લાગ્યો.

“કુસુમની છબી ખસેડીને મેં સુમનની જોવા માંડી. મને તેની આંખોમાં નીચ આનંદ જણાયો. હું મૂર્ખ બન્યો અને તેની જાળમાં સપડાયો તેથી મલકાતી હોય તેમ મને સુમનની છબી જોતાં લાગ્યું. મને સુમન ઉપર ધિક્કાર આવવા માંડ્યો. આ લાગણી સામે મેં ધણી દલીલો કરી જોઈ પણ ફેગટ. એ ધિક્કારની લાગણી વધુ તીવ્ર થતી ગઈ. અરેરે ! આ નીચ, ક્ષુદ્ર, હલકટ સ્ત્રીને મેં રતનલાલના જળામાં પોરવી ?

“કેટલા દિવસો સુધી હું હેરાન થઈ ગયો. દરેક પત્ર ફેણતાં મને એમ થતું કે કદાચ એ પત્ર રતનલાલનો હશે અને ઠપકાથી ભર્યો હશે. કોઈ બારણું ઠોકતું તો રતનલાલ જ પોતાનું દુઃખ રડવા મારી પાસે આવ્યો હશે એમ મને ભ્રાંતિ થતી. વર્તમાનપત્રોમાં “દુઃખદાયક બનાવ” એવું મથાળું જોઈને હું ચમકતો. કદાચ રતનલાલ અને એની બેરી સુમન બન્નેએ સામસામાં એકેકનાં ખુન કર્યા હશે અને મરતી વખતે મને જાણ દેતાં મરી ગયાં હશે, એમ મારા મનમાં એ મથાળું જોઈને થતું.

“પણ રફતે રફતે મારી લાગણી ઓછી થતી ગઈ અને રતનલાલ

તરફથી કે સાંભળવામાં નહીં આવ્યું એટલે મને મારી ન્યાયશક્તિ માટે પાછો બિશ્વાસ બેસવા માંડ્યો અને રતનલાલને મેં સુમન જ અપાવી તે ઠીક કર્યું એમ મને જણાવા લાગ્યું. આમ કરતાં કરતાં આશ્વરે ત્રણ વર્ષ આઘ્યાં ગયાં અને હું રતનલાલ, સુમન તથા કુસુમને ભુલી પશ્યુ ગયો.

“ એક વખત હું ઑશીસથી ઘેર આવ્યો ત્યાં મેં રતનલાલને બેઠેલો જોયો. મેં જોયો કે તરત જ મને લાગ્યું કે હું ધારતો હતો તેના કરતાં પણ એની સ્થિતિ વધુ વિપરીત થઇ ગઇ છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં તે જે ખુરસી ઉપર બેઠો હતો તેજ ખુરસી ઉપર તે આજે બેઠો હતો. પણ ત્રણ વર્ષમાં તેની આકૃતિમાં અજબ ફેરફાર થઇ ગયો હતો. ચિંતાથી ગળાઇ ગયેલો અને વૃદ્ધ જેવો તે જણાતો હતો. તેની ઢપછપ ઉપરથી તેના હૃદયમાં ગાઢ અંધકાર અને નિરાશાજ છે એમ ખુદ્દું જણાઇ આવતું હતું.

“ પ્રથમ અમે ઉભય શાંત જ રહ્યા. પણ મારાથી તે શાંતિ સહન થઇ શકી નહીં તેથી મેં પૂછ્યું. ‘રતનલાલ તમે સુખી જણાતા નથી,’

“ ‘હા; હું સુખી નથી.’ તેણે ભ્રમ હૃદયે જવાબ આપ્યો. ‘તમારી પસંદ કરેલી સુમન સંતોષ આપે તેવી નીવડી નહિ.’ તેના અવાજમાં ઠપકા નહોતો, માત્ર નિરાશા જ હતી.

“ ‘પણ બીજી રીતે કે ખોટી નહિ હોય-’ મેં મારા નિર્ણયના બચાવમાં કહ્યું. ‘માણસો બધાં સર્વ દોષોથી મુક્ત નથી હોતાં એટલે કદાચ એનામાં પણ અમુક દોષ હશે; પણ ઉત્સાહી હશે. ?’

“ ‘હા :’ તે બોલ્યો. ‘પણ ભેદએ તે કરતાં વધુ ઉત્સાહી છે.’

“ ‘એટલે ?’ મેં પૂછ્યું.

“ ‘એનો મીનસ જરા બહુ ગરમ છે,’ રતનલાલે જવાબ દીધો. ‘એની માનો મીનસ પણ ઉતરે એવો નથી.’

“ ‘એની માનો ?’ મેં અજબ થઇને પૂછ્યું. ‘પણ એની માનો

ને તમારે શું લાગે વળગે ?

“ ‘સુમનનો બાપ ગયો સારથી એ અમારે ત્યાં રહેવા આવી છે.’ તે બોલ્યો.

“ ‘સુમનનો બાપ મરી ગયો ?’ મેં પુછ્યું ‘નાજી મરી નથી ગયો,’ તે બોલ્યો. ‘પણ એક મુસલમાનની છોકરીને પરણી મુસલમાન થઈને નાશી ગયો છે.’

“ ‘પણ એના ધંધાનું શું થયું ? એની પુંછનું શું થયું ?’ મેં પુછ્યું.

“ ‘એનું દેવું વાળવામાં બધું ગયું.’ રતનલાલ બોલ્યો.

“ ‘અરેરે ! પણ બીચારાં છોકરાંઓ રવડી ગયાં હશે !’ હું બોલ્યો.

“ ‘નારે સાહેબ, રવડી શેનાં જાય ! એ આખું ટાળું મારે ત્યાં જ પડ્યું છે.’ તે બોલ્યો. મારા મુખ ઉપર દુઃખની લાગણીઓ જોઈને તે ફરીથી બોલ્યો. ‘પણ સાહેબ, એમાં આપનો દોષ કશોજ નથી. હું મારા દુઃખનાં રોદણાં રડવા આપની પાસે આવ્યો નથી.’

“ ‘ત્યારે કુસુમનું શું થયું ?’ મેં કચવાતે હૃદયે પુછ્યું.

“ ‘એજ મારાં અનેક દુઃખમાં જરા સુખ આપે છે.’ તે બોલ્યો, ‘તે મારા એક મિત્રના જોડે પરણી છે. આહાહા ! શેા તેનો સુખી સંસાર ! કેવી ધરરાખુ સ્ત્રી ! જાણે સ્વર્ગનેા શીરીસ્તો ! દુઃખનો દાઝેલો હું કોઈક કોઈક વાર તેમને ત્યાં જઈને બેસું છું ત્યારે જાણે હું નવીજ દુનીઆમાં હોઉં એમ મને લાગે છે. આહાહા ! જે આપે કુસુમને તે વખત પસંદ કરી હોત !’

“ થોડી વાર શાંત રહીને તે પાછો બોલ્યો. ‘સાહેબ, એકલી કુસુમ જ મારા પર મમતા બતાવે છે એટલુંજ વહીં પણ કુસુમના બાપ હજી મારા પ્રત્યે એટલુંજ વહાલ બતાવે છે. એ જે મને અવારનવાર મદદ કરતા નહીં રહ્યા હોત તો હું ક્યારેનાય દેવાદાર થઈ ગયો હોત. પણ આ બંધી બાળતમાં હું જેને માટે અહીં આવ્યો છું તે તો ભુલીજ જાઉં છું. હું આપની પાસે એક અરજ કરું છું.’

“ ‘જુઓ રતનલાલ,’ મેં કહ્યું ‘તમારા ઉપર જે દુઃખ પડ્યું

તેમાં મોટે અંશે મારો જ દોષ છે એ હું કબુલ કરું છું. તમે મારી સલાહ માગી અને તે મેં આપી. આપણા બેમાંથી વધુ મૂર્ખ કોણ હતું તે વિશે વિવેચન કરવામાં માલ નથી. મેં તમને સલાહ આપી એટલે તેના પરિણામને માટે હું જ જોખમદાર છું માટે તમારી જે અરજ હોય તે ખુશીથી કહો. મારી શક્તિ પ્રમાણે હું મદદ કરવા તૈયાર છું.’

“ બિચારો! રતનલાલ આ સાંભળીને આભારની લાગણીથી ગળ-ગળો થઈ ગયો. તે બોલ્યો. ‘મેં સુમનને એજ કહ્યું હતું તમે કોઈ દિવસ નાં પાડશોજ નહીં એવી મારી ખાત્રી હતી. મેં સુમનને કહેલું કે હું તે ગૃહસ્થની સલાહ લઉંશ અને પછી—’

‘ગૃહસ્થનું શું?’ મેં ગભરાઈને પુછ્યું.

‘ગૃહસ્થની સલાહ,’ મારા ઘાંટાથી તે અજબ થતો બોલ્યો. ‘એક નાની વાતમાં હું ખરાબર નિર્ણય ઉપર આવી શકતો નથી તેથી આપની સલાહ લેવા આવ્યો છું.’

“ પહેલાં મને એમ લાગ્યું કે એ કટાક્ષમાં બોલતો હશે પણ મારું ધારવું ખોટું હતું. તે ખરેખર મારી સલાહજ લેવા આવ્યો હતો ! એક વખતની મારી સલાહથી તે ધરાયો નહતો તેથી બીજી વખત આવ્યો હતો ! તેને કુસુમના બાપે પાંચ હજાર રૂપિયા ઉછીના આપવાનું કબુલ્યું હતું. આ રૂપિયામાંથી એક હોટેલ કહાડવી કે વૉર્શીંગ કંપની કહાડવી એ વિશેની સલાહ લેવા તે આવ્યો હતો. એણે મારી બધી ખુશામત કરી. અને પસંદ કરવાનો સવાલ જુદો હતો અને આ સવાલ જુદો છે એમ તેણે મને સમજાવ્યું. એકજ ગામમાં એ હોટેલ હતી અને એ વૉર્શીંગ કંપની હતી; એ બેમાંથી કૈ લેવા એ હુંજ નક્કી કરવાનું હતું. આખરે ફેટલીક રકઝક પછી રતનલાલે કહ્યું. ‘સાહેબ, મેં ફરીથી આપની ચોપડી વાંચી છે અને મારી ખાત્રી છે કે જે કોઈ સાચી સલાહ આપી શકે તો તે આપજ છો.’

“ મને પણ આ ઉપરથી એમ લાગ્યું કે બન્ને આ બીચારો આપણું કહે છે ભારે મારે મદદ તો કરવીજ એમ. અને આ પ્રશ્નમાં

મારા જેવો વ્યવહારકુશળ માણસ સારી સલાહજ આપી શકે એમ મને લાગ્યું. આ ઉપરથી મેં તેને મારી સલાહ પાછળથી આપવાનું કહીને તેને રવાના કર્યો.

“તેના ગયા પછી મેં આ પાંચ હજાર રૂપિયાની ગોઠવણુ માટે બહુ ઉંડો વિચાર કર્યો. માત્ર રતનલાલે આપેલી હકીકત સાંભળીને ખેસી નહીં રહેતાં હું, જે ગામમાં રતનલાલ રહેતો હતો ત્યાં ગયો અને ત્યાં પેલાં ઉપહારગૃહની અને પેલી વૉર્શીંગ કંપનીની બારીક તપાસ ચલાવી. મેલાં લુગડાં કરી કરીને મેં પેલી કંપનીમાં ધોવા પણુ આપ્યાં. લગભગ અરધાં ગામને મેં આ બે કંપની માટે પુછી જોયું. આટલી મહેનત પછી મને જણાયું કે બન્ને કંપનીઓ-વૉર્શીંગ કંપની તેમજ હોટેલ બન્ને એક સરખી જ સારી છે. ત્યારે માત્ર વિચાર એ કરવાનો રહ્યો કે કે વસ્તુ રતનલાલને વધારે માફક આવશે.

“વિચાર કરતાં કરતાં મને જણાયું કે હોટેલમાં રતનલાલ નહિ ફાવે એટલે મેં તેને લૉંડ્રી લેવાની સલાહ આપી. સોમવારે સવારે રતનલાલે લૉંડ્રી લીધી. મંગળવારે સવારે મેં એક સ્થાનિક વર્તમાન-પત્રમાં વાંચ્યું કે તે ગામમાં હોટેલ કહાડનારાઓ બહુજ કમાણી કરે છે. ગુરૂવારે મેં તેજ પત્રમાં વાંચ્યું કે તે ગામમાંની ચાર લૉંડ્રીએ દેવાળાં કહાડયાં છે અને ધોબીઓની હરીફાઇને લઇને કાઠ પણુ લૉંડ્રી ફાયદો કરી શકે તેમ છેજ નહીં.

“આથી હું લગભગ દીવાના જેવો બની ગયો. મને મારા ધંધામાં એન પડવા માંડ્યું નહીં. દિવસે એના એજ વિચારો આવતા. રાતે રતનલાલનાં જ સ્વપ્નાં આવતાં. હું એક રાક્ષસરૂપે આ બીચારા બહા આદમીની આખી જીંદગીનો નાશ કરવા પાછળજ ખાઇપીને મંડયો છું એમ મને લાગ્યું. પણ દિવસે દિવસે એ વાત પણ લુલાઇ અને રતનલાલ તરફથી મેં વધારે સમાચાર સાંભળ્યા નહીં એટલે હું પાછો શાંત થયો.

“પણ આશરે પાંચેક વર્ષ એમ વીતી ગયાં તે પછી તે પાછો આગ્યો. એક દિવસે રાતે હું મારા ઘરમાં દાખલ થતો હતો તેવામાં

કોઇએ પાછળથી મારો હાથ પકડ્યો. મેં પ્રથમ તો તેને ઝાળખ્યો પણ નહીં એવો એ બદલાઈ ગયો હતો. મેં એને ઘરમાં બોલાવીને બેસાડી પુછ્યું ‘ભાઈ, તમને જે દુઃખ પડ્યાં હોય તે કહી દો.’

“તે પાછો પેલી જુનીજ ખુરશી ઉપર બેસવા જતો હતો પણ જો એ ખુરશીમાં હું એને પાછો જોઈશ તો કુંક ખુનામરકી હું કરી બેસીશ એમ મને લાગ્યું તેથી મેં તે ખુરશી ખેંચી લીધી. રતનલાલ આથી જમીન ઉપરજ બેસી ગયો અને પોકે પોકે મુકીને રોયો. રોતાં રોતાં તેણે પોતાની વાત કહી.

“લોંડ્રીની સ્થિતિ બગડી જ ગઈ હતી; અને પેલાં હોટેલની નજદીકમાં જ એક બે મીલો ઉભી થવાથી તે હોટેલ જેણે ખરીદ્યું તે ગાડીઘોડે ફરતો થઈ ગયો હતો. તે સિવાય રતનલાલને સૌથી નાનો છોકરો વૉર્શીંગ કંપનીની ભડીમાં પડીને દાઝીને મરી ગયો હતો. તેની સાસુના પગ કોઇક સંચામાં આવ્યાથી કપાઈ ગયા હતા એટલે તે તો ખાટલામાં જ પડી હતી. આ બધાં દુઃખથી રતનલાલને દારૂ પીવાની ટેવ પડી હતી. એણે બીયારાએ કહ્યું કે જો હોટેલ જેવું હોત તો તેની આ સ્થિતિ થાત નહીં પણ આ તો આખો દિવસ બીનાં લુગડાં ને વસાણુની ગંધથી તે અરધો દીવાનો જ થઈ ગયો હતો અને દારૂ સિવાય પોતાનું દુઃખ ભુલ્યા શકતો નહતો.

“મેં એને પુછી બેયું કે કુસુમના પિતાએ આ બાબત એને શું કહ્યું તો જણાયું કે તે તો મૃત્યુ પામ્યા હતા પણ પોતાના વીલમાં બીજા પાંચ હજાર રૂપિયા રતનલાલને આપતા બચા હતા. આટલે સુધી વાત આવતાં જ રતનલાલે કહ્યું, ‘સાહેબ, હું આપની પાસે આટલા માટે જ આવ્યો છું. આ રૂપિયા મારે શામાં રોકવા ?’

“આ સાંભળીને મને પ્રથમ તો એમજ થયું કે હું રતનલાલનું ખુન કરું અને હવે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે મેં જો તે વખતે ખુન કર્યું હોત તો ખોટું નહીં થાત. પણ તે વખતે મેં તેને બે માર્ગ સૂચવ્યા. એક તો બારીમાંથી બહાર જવાનો અને બીજો બારણામાંથી

લાત ખાઈને જવાનો. પણ આના જવાબમાં પણ એણે તો માત્ર એટલું જ જણાવ્યું કે ‘મારે મારા પૈસા ઐકમાં રોકવા કે-મીલના શેરમાં રોકવા તે જો તમે મને કહો તો પછી હું ગમે તે રસ્તે જવા તૈયાર છું.’ તેણે મને જીદીજીદી રીતે પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી લીધું કે ઐકમાંજ પૈસા મુકવા. મેં જ્યારે એના જવાબમાં કહ્યું કે એની મરજીમાં આવે તેમ કરવાની તેને છુટ છે ત્યારે તેણે કહ્યું કે એનો અર્થજ એટલો કે ઐકમાં મુકવા સહીસલામત નથી પણ મીલના શેરમાં રોકવા ઠીક છે, આટલું બોલીને તે જવા તૈયાર થયો. એટલામાં મેં તેને અટકાવ્યો.

“મને એ વિચાર આવ્યો કે હું જેમાં પૈસા મુકવાની સલાહ આપીશ તે પેઢી તુટવાનીજ. જો સૂર્ય ઉગ્યા વિના રહે તો જે પેઢીમાં મારા કહેવાથી અથવા તો હું કહું છું એમ ધારીને રતનલાલ પૈસા મુકે તે તુટ્યા વિના રહે, જો તે વખતે મેં તેને ઐક આઠ ઈંચ્છંડમાં પૈસા મુકવાનું કહ્યું હોત કે અહીંની ઈંપીરીઅલ ઐકમાં મુકવાનું કહ્યું હોત તો તે પણ દેવાળું કાઢત. આથી મને યાદ આવ્યું કે મારી એક દૂરની સગી વિધવા બાઈના થોડા શેર પેલી મીલના છે, તો જો રતનલાલે એ મીલના શેર લીધા તો જરૂર એ મીલ તુટવાની અને પરિણામે પેલી વિધવા રખડી મરવાની. રતનલાલ તો કાંઈ પૂણી રીતે ખુવાર થવાનો જ હતો એટલે એ વિશે ચિંતા કરવા જેવું હતુંજ નહીં. આ બધી બાબતોનો વિચાર કરીને મેં તેને ઐકમાં પૈસા મુકવાની સલાહ આપી. મારો ઉપકાર માનીને રતનલાલ વિદાય થયો અને પેલી ઐકમાં તેણે પૈસા મુક્યા.

“તે ઐક આ બાર અઢાર માસ સુધી સહન કરી શકી, પછી તેનાથી એ નહીં ઝીલાયો. આખા દેશમાં ખળભળાટ થઈ ગયો, હજારો કુટુંબો પાયમાલ થઈ ગયાં અને બાહોશ વિદ્વાનો પણ આવી સદ્દર ઐક શાથી તુટી તેનું કારણ નહીં જાણી શક્યા. હું કારણ જાણતો હતો પણ કેને કહું ?

“પેલી મીલ આવત તો કહેવાની જરૂરજ નથી. તેના શેરના બાવ પચાસથી સાઠ ગણ્યા વધી ગયા. અને પેલી વિધવા આઠ મૃત્યુ પામી ત્યારે સારી જેવી પુંછ પાછળ મુકતી ગઇ. પણ પોતાનો બધો પૈસો ધર્માદામાં જ આપવાનું પોતાના વીલમાં લખી ગએલી હોવાથી મને કશોજ ફાયદો થયો નહીં. તેની આઆદાનીમાં મેં જે ભાગ લખ્યો હતો તેની જો એને કશીપણ ખબર હોત તો તો મારે માટે એ થોડુંપણ કરત એમ હું ધારું છું. •

“એક તુટ્યા પછી પાંચ છ દિવસે રતનલાલ પોતાના આખા કુટુંબને લઇને મારી પાસે આવ્યો. તે વખતે તેના કુટુંબની સંખ્યા સોળ માણસોની હતી. બીજું તો હું શું કરી શકું? પણ એ લોકો છેક જુએ નહિ મરે એવી અમુક ગોઠવણ મેં કરી.

“આજે આ વાતને સત્તર વર્ષ થઈ ગયાં છે છતાં પણ મારે પેલા કુટુંબના જરણપોષણની સંભાળ રાખવી પડે છે; અને એ કુટુંબ પોતાની સ્થિતિથી સંતોષ માને છે એથી મારા હૃદયમાં કેંક શાંતિ છે. કુટુંબમાં ધીમે ધીમે વધારો થતો જાય છે, હાલમાં સંખ્યા આવીસ હિપર ગઈ છે અને અદ્ય સમયમાં પા સદી પુરી થશે એવી અમને આશા છે.

“આ મારી વાર્તા છે—મારી પોતાની અનુભવ કથા છે,” પેલા મૃદુરથે મને કહ્યું. “તમે જ્યારે મારી સલાહ પુછી ત્યારે મારો મીનસ એકદમ ખસી ગયો એનું કારણ હું ધારું છું કે તમે હવે સમજી શકશો. હું હવે કોઈ પણ વિષયમાં. કોઈ પણ જાતની સલાહ, કોઈપણ માણસને આપતો નથી.”

મેં આ વાત કનૈયાલાલને કહી. કનૈયાલાલને પણ તે ગમી અને તેમણે કહ્યું કે વાતમાં બધો ખેડ લેવા જેવું છે અને પોતાના એવા કેટલાક મિત્રો છે કે જેમને આવી વાતોથી ધડો મળશે. તેવા મિત્રોને પોતે આ વાર્તા જરૂર કહેશે એમ તેમણે બાર મુકીને જણાવ્યું !

પ્રકરણ ૩ :

કુતરા.

અમારી નવલકથા લખવા નિમિત્તે મળેલી પહેલી સભામાં અમે 'કે ઝાઝું' કરી શક્યા નહોં એમ મારે પ્રમાણિકપણે જણાવી દેવું ધટે છે. એમાં વાંક ભાનુશંકરનો હતો. ભાનુશંકરે એક કુતરાની સરજન-જીની કથા કહી: એક કુતરો રોજ એક પૈસો લાઇને એક ભઠ્ઠા-રની દુકાને પાંઉ લેવા જતો હતો. એક વખત કુતરો ક્યાં જણવાનો છે એમ ધારીને ભઠ્ઠા-રને અડધા પસા જેટલું પાંઉ આપ્યું એટલે કુતરો સમજીને ચીઠાઈ જઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ફરીથી તે દુકાને ગયોજ નહોં, તેમજ જઈને સીપાઈને તેડી આવીને તેણે તે ભઠ્ઠા-રને પકડાવી દીધો ! ભાનુશંકરે આ વાત તેજ બપોરે પહેલીવાર સાંભળી હતી અને તેથી એ કહેવાને તે તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. ભાનુશંકર છેલ્લાં સો વર્ષ થયાં ક્યાં ભરાઈ રહ્યા હશે એવો પ્રશ્ન મને ધણીવાર થાય છે. અનેક વેળા આપણે રસ્તે ચાલ્યા જતા હોઈએ ત્યાં ભાનુશંકર આપણને રસ છે ઉભા રાખે છે અને તાળીઓ ઠોકતા, મોટેથી હસતા “ઉભા રહો, ઉભા રહો, હું એક બહુજ હસવા જેવી વાત કહું” કહીને, જે વાતો અસંભાવ વખતમાં પાડવો અને કૌરવો એકેકમાં કરતા હશે તે વાતો આપણને કહી સંભળાવે છે ! કોઈક વખત કોઈ માણસ એમને આદમ અને ઇવની ઉત્પત્તિ વિશે કહેશે તો તે પછી તેમને નવીજ વાત લાગશે અને જરૂર તે સંબંધી એકાદ વાર્તા લખવાનો યત્ન કરશે એમ મને લાગે છે.

આ બધી જુની, ચવાઇ ગયેલી વાતો બાનુશંકર પોતાના સંબંધમાં બની હોય અથવા તો પોતાના કાંઈ નજીકના સગાંના સંબંધમાં બની હોય એ પ્રમાણે બતાવે છે. સોમાંથી સોયે મનુષ્યોએ જોયેલા એવા કેટલા હસવા જેવા પ્રસંગો આપણે સાંભળીએ છીએ ! એક વાત એવી છે કે ચાલમાં રહેતો એક પુરુષ મદિદ પડ્યો અને એક વેળા રાતે તેના પેટમાં સખત દુખાવો શરૂ થયો. તેની પત્ની રાંધેલા કાંઈ પડોશજીને ત્યાં ગઈ અને તેને ત્યાંજ પ્લાસ્ટર બનાવીને બુલમાં બીજી ઓરડીમાં જઈને કાંઈ બીજી સુતેલા પુરુષને ચોઢી દીધું ! આ વાત એકવાર પ્રચારમાં આવી એટલે થઈ રહ્યું. દરેકે દરેક માણસ આ વાત પોતાની ચાલમાંજ બની હતી એમ કહેશે. આ વાત મેં પોતેજ એટલી બધી વાર સાંભળી હતી કે કાંઈ ચાલમાં રાતના સુતાં પણ મને ડર લાગે છે.

ઉપલી વાતમાં જણાવેલ કુતરો, બાનુશંકર એમ કહેતા હતા કે, એમના એક મિત્ર પાસે હતો; પણ જ્યારે સ્નેહવદને એના ઉત્તરમાં કહ્યું કે આવાજ કુતરા અઠાવીસ માણસોના મિત્ર પાસે હતા એમ એમણે સાંભળ્યું છે ત્યારે બાનુશંકરને ખોટું લાગ્યું. તેમજ મેં, કનૈયાલાલે અને સ્નેહવદને ગણતરી કહાડી તે ઉપરથી જ્યારે જણાવ્યું કે આજ વાત “ટુંકી કહાણીઓ”માં વાંચ્યા ઉપરાંત અમે એકસોને સત્તર વખત જુદા જુદા માણસો પાસેથી સાંભળી છે ત્યારે તો એમનો મિત્રસજ ગયો !

પછી અમે કામ કરવા તરફ લક્ષ્ય દોરવાનો યત્ન કર્યો પણ વૃથા. બાનુશંકરે વાતાવરણજ બગાડી નાખ્યું હતું. આ જાતની વાતોમાં એક એવો ગુણ છે કે જો એક માણસ આવી વાત કહે તો હાજર રહેલા બધાને એમ થાય કે એના કરતાં ચઢીઆતી હું કહું.

મેં એક આના સંબંધમાં વાત સાંભળી છે. ખરી છે કે ખોટી તે હું કહી શકતો નથી—પણ વાત એમ છે કે એક માણસ મરવા પડ્યો હતો તે વખતે તેના મનને આનંદ આપવા તેના વૃદ્ધ ડૉક્ટરે

એક ચાલાક કુતરાની વાત કહી. પેલો માણસ લગભગ બેભાન અવસ્થામાં પડ્યો હતો તે આ વાત સાંભળીને એકદમ બેઠો થઈ ગયો, “ડોક્ટર, એના કરતાં એક વધારે હોશીઆર કુતરો મારા એક મિત્ર પાસે—”

ખીચારાથી વધુ બોલાયું નહીં. તે થાકીને હાંફતો હાંફતો પાછો ખીંછાનામાં પડ્યો. ડોક્ટરે તેને શાંતિ આપતાં કહ્યું કે “કશી રીકર નહીં, આપણે પછી મળશું.” પેલાં મરના માણસે આથી ઉપદ્રારની લાગણીથી ગળગળા થતાં ડોક્ટરને કહ્યું. “ડોક્ટર, થેંક્યુ વેરી મચ. જ્યારે મળો ત્યારે જરૂર આ વાત યાદ દેવડાવજો.”

આટલું કહીને મુખ ઉપર અપૂર્વ શાંતિ અને આનંદની લાગણી સાથે તે મૃત્યુ પામ્યો.

ભાનુશંકરે પોતે આ કુતરાની વાત કહીને પછી વિષય બદલવાનું કર્યું. નાયિકા કેવી રાખવી જોઈએ તે વિશે એમણે ચર્ચા શરૂ કરી પણ અમે તેમાં ચિત્ત પરોવી શક્યા નહીં. અમે ત્રણે જણે અમને જે જે કુતરાની વાતો યાદ હતી તે તે સંભારવા લાગ્યા અને તેમાંની કે વાતને સાંભળનારાએ સૌથી ઓછી મીઠાંમરચાંવાળી ગણશે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

અમારા ત્રણમાંથી કનૈયાલાલ સૌથી વધારે ઉશ્કેરાતા જતા હતા એમ જણાયું. ભાનુશંકરે નાયિકા કેવી હોવી જોઈએ તે વિશે પેતાનો અભિપ્રાય લાંબાણુથી જણાવ્યો પણ અમે ક્રોધએ તે સાંભળ્યો નહીં એથી છેવટે તેમણે કહ્યું: “આથી તમારે વધુ શું જોઈએ ? વસ્તુ પણ નવું છે અને અંદરનાં પાત્રો પણ ‘ઓરીજનલ’ છે તો પછી એજ આપણે આપણી નવલકથામાં દાખલ કરીએ તો શો વાંધો છે ?”

આખરે કનૈયાલાલથી નહીં રહેવાયું, તે બોલી ઉઠ્યા. “વસ્તુની વાત નીકળતાં મને એક કુતરાની વાત યાદ આવે છે. મેં તે તમને કહી નથી, ખરૂં ને ?”

“પેલા બુલ ડોગનીજ ને ?” હું અને સ્નેહવદન બંને બોલી ઉઠ્યા.

“મારી આ વાતમાંય બુલડોગ આવે છે પણ આ વાત મેં તમને કહી હોય એમ મને લાગતું નથી;” ખુરસી ટેબલ પાસે ખેંચીને કનૈયાલાલ ખુખારે. મારીને અને પોતાના લાંબા વાળ ઠીક કરવાનો યત્ન કરતા બોલ્યા. કનૈયાલાલ જ્યારે એક વાત કે દુચકા કહેવા માગે તે વખતે બૂતકાલમાં ઘણીવાર અમે એ સાંભળેલ છે એમ કહેવું એ તદ્દનજ નિરર્થક છે અને કનૈયાલાલ ગમે તેમ છતાં પણ તે કહેવાનાજ એમ અમે અમારા અનુભવથી જાણુતા હતા તેથી વધારે બોલવાનું અમે છોડી દીધું. કનૈયાલાલે પોતાની વાત શરૂ કરી.

“તે વખતે અમારી પડોશમાં ઘણી ચોરી થતી હતી.” તે બોલ્યા. “એટલે કાકાએ (એમના આપ) એક કુતરો રાખવાનો વિચાર કર્યો અને એક ઘણાજ વિકરાલ અને ભયાનક દેખાવનો બુલડોગ પસંદ કરીને તે ખરીદી લઈ આવ્યા.

મારી મા તો આ કુતરાને જોઈનેજ ગભરાઈ ગયાં અને તેમણે કહ્યું. ‘નારે આ કુતરો આપણા ઘરમાં જોઈએજ નહીં. એ તો જરૂર કોઈનું ખુન કરશે. એના મોં ઉપરથી જણાય છે ને’ !

• “પણ કોઈનું ખુન કરાવવાજ હું એને લઈ આવ્યો છું ને,’ કાકાએ ઉત્તર વાળ્યો. ‘જે ચોર આપણા ઘરમાં પગ મુકે તેનું ખુન કરવાજ હું આ બુલડોગને લઈ આવ્યો છું.’

“તમે એમ નહીં બોલો.’ મારી માએ ગભરાઈને કહ્યું. ‘આપણને આપણા જનમાલનું રક્ષણ કરવાનો હક્ક છે પણ કોઈ ખીચારાનો જન લેવાનો હક્ક નથી.’

“જ્યાં સુધી તે ખીચારાઓ આપણા ઘરમાં પગ નહીં મુકે ત્યાં સુધી એમનો જન જવાનો નથી.’ કાકાએ જરા ચીઢાઈને કહ્યું. ‘હું આ કુતરાને રસોડાં પાસે બાંધવાનો છું. પછી જે કોઈ ચોરી કરવા આવશે તેના નસીબ.’

“કાકા અને મા વચ્ચેની કુતરાની તકરાર આ પ્રમાણે મહીને। એક ચાલી કાકા એમ ધારતા હતા કે મા જોઇએ તે કરતાં વધારે દયાળુ છે અને મા એમ ધારતાં હતાં કે કાકા જોઇએ તે કરતાં વધારે નિર્દય છે. તે દરમ્યાન કુતરો વધારે ને વધારે ભયાનક દેખાતો ગયો.

“ ‘આખરે એક રાતે ખખડાટ થયો એટલે માએ કાકાને ઉઠાડ્યા. ‘રસોડાંનું બારણું ઉઘડતાં મેં બરાબર સાંભળ્યું’ છે. ઉઠો ઉઠો, નક્કી ચોર આવ્યા લાગે છે.’

“ ‘આવવા દે.’ કાકાએ જવાબ આપ્યો. ‘કુતરો તેને ખાવા તૈયારજ છે.’

“ ‘ના, એમ નહીં ચાલે,’ માએ કહ્યું. ‘હું અહીં સુતી હોઉં અને પેલો જંગલી કુતરો એક માણસનો જાન લે તે મારાથી નહીં ખમાય. તમે જતા હો તો જાઓ; નહીંતો પછી હું જાઉં છું.’

“આ સાંભળીને આખરે કાકા ઉઠ્યા અને નીચે જોવા ગયા. ખરેખર, ચોર આવ્યોજ હતો. કાકાએ ધીમે પગલે રસોડા આગળ જઈને જોયું તો ચોર ખાસ્સો પાટલા ઉપર બેસીને ઢાંકેલું ખાતો હતો અને તેની પાસે પેલો ભયાનક દેખાવવાળો પણ મૂર્ખ કુતરો મીઠું રિમત દર્શાવતો બેઠો હતો !

“આ જોઇને કાકા તો એટલા બધા અજબ અને ગુસ્સે થઈ ગયા કે શાંત રહી શક્યા નહીં, અને બોલી ઉઠ્યા, ‘અરે બદમાશ-’

“ચોર આથી બારીમાંથી કુદીને નાસી ગયો અને કુતરો આ પ્રમાણે એના મિત્રને સહસા જવું પડ્યું તેથી ખિન્ન થઇને કાકા સામે જોઇ રહ્યો !

“ બીજે દિવસે અમે એ કુતરાને જેની કનેથી તે લાવ્યા હતા તેની કને લઇ ગયા.

“ ‘કેમ અદ્યા જમાલ, તું શું ધારતો હતો ? મેં શેને માટે આ કુતરાને લીધો હતો ?’ કાકાએ શાંત રહેવાના યત્ન કરતાં કહ્યું.

“ ‘સાહેબ, આપે કહ્યું હતું ને કે આપને આપના ઘરમાં રાખી શકાય તેવો કુતરો જોઈએ છીએ.’ જમાલ બોલ્યો.

“ ‘એ વાત ખરી પણ ચોરનો મિત્ર થઈને રહે અને તેને રસોડામાં જમવા બોલાવે એવો કુતરો મારે જોઈતો નહતો.’ કાકાએ કહ્યું, અને પછી આગલી રાતે બનેલો બનાવ બધો કહી સંભળાવ્યો.

“જમાલે પણ કબુલ કર્યું કે ‘કુતરાનો દોષ છે ખરો અને પછી કહ્યું. ‘પણ સાહેબ, એમાં કુતરાનો બહુ વાંક નથી. મારા છોકરાએ એને ઉંદર પકડતાં શીખવ્યા હશે. ચોર પકડતાં નહીં. મારે ત્યાં એક અઠવાડિયું રાખી જાઓ. પછી જોઈ લ્યો.’

“ અમે તે પ્રમાણે એક અઠવાડિયું તે કુતરાને જમાલને ત્યાં રાખ્યો. સાત દિવસ પછી જમાલ તે કુતરાને લઈને અમારે ત્યાં આવ્યો.

“ ‘હવે જોઈલ્યો સાહેબ,’ જમાલે કહ્યું. ‘કુતરો બહુ હોંશીઆર તો નથી પણ હવે અગાઉના જેવું તો નહીં કરે એની ખાત્રી આપું છું.’

“ કાકાએ કુતરાની બરાબર પરીક્ષા કરવા એક માણસને આઠ આના આપવાના કરીને રસોડાની બારી તોડાવીને અંદર દાખલ કર્યો. માણસ અંદર દાખલ થયો ત્યાં સુધી કુતરો શાંત રહ્યો પણ પછી તરતજ તેણે છલંગ મારી. સુબાગ્યે અમે કુતરાને સાંકળ બાંધી હતી, નહીંતો આઠ આના લેનારને બહુ ભારે પડત.

“ કાકાને આથી શાંતિ થઈ અને તેજ પ્રમાણમાં માની બીજાના જનને માટેની બીક વધી. ફેટલાક મહીના વીતી ગયા પછી એક ચોરે પાછું અમારું ઘર પાવન કર્યું. આ વખતે કુતરો પોતાનું ખાધેલું બરાબર લલાલ કરતો હતો એમ જણાયું. રસોડામાં આકાશ અને પાતાળ એક થઈ જાય એટલી ધમાચકડી ચાલી રહી હતી. કાકાએ એક મોટી ડાંગ લીધી અને મેં એક જાડી લાકડી લીધી અને અમે

બંને રસોડા તરફ દોડ્યા. ત્યાં કુતરાએ એક માણસને બરાબર પકડ્યો હતો. તે માણસ છુટવાનું કરતો હતો અને પરિણામે આખા રસોડામાં ખેદાનમેદાન થઈ ગયું હતું. કાકાએ પેલા માણસની છાતી ઉપર પગ મુકીને ડાંગ ધરી રાખી. મેં પેલા કુતરાને મહામહેનતે છુટો કરીને એક સાંકળે બાંધ્યો અને પછી દીવો સળગાવ્યો. દીવાના પ્રકાશમાં જોયું તો એક સીપાઈનીજ છાતી ઉપર પગ મુકીને કાકા ઉભા હતા !

“ ‘અરે બહા માણસ,’ કાકા એકદમ ખસી જઈને બોલ્યા. ‘તું ક્યાંથી આવી રીતે ?’ ”

“ ‘ક્યાંથી આવી રીતે ?’ પેલો સીપાઈ ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈને બોલ્યો. ‘અહીંયાં લગનમાં મહાલવા નહોતો આવ્યો ! મારી ફરજની રૂએ આવ્યો હતો. મેં એક ચોરને બારીમાંથી અંદર દાખલ થતાં જોયો એટલે હું પણ અંદર એજ રસ્તે આવ્યો.’ ”

“ ‘તે’ ચોરને પકડ્યો ?’ કાકાએ પુછ્યું.

“ ‘ક્યાંથી જહાનમમાંથી પકડું ?’ સીપાઈ બોલ્યો. ‘હું જેવો દાખલ થયો કે તરતજ આ તમારા બેવકુફ ગધેડાએ મને પકડી રાખ્યો. પેલો ચોર મારી સામે હસતો હસતો બીજે બારણેથી ચાલ્યો ગયો !’ ”

“ બીજો દિવસે અમે કુતરાને વેચવા કહાડ્યો. માને હવે તે ગમતો હતો કારણ કે છોકરાંઓ એને ગમે તેટલે હેરાન કરતાં હતાં તેમ છતાં એ બોલતો નહીં. વળી માના મત પ્રમાણે કુતરાનો કબજો દોષ હતો નહીં. બે માણસ એકજ બારીમાંથી દાખલ થાય ત્યારે બેને સાથે તો એનાથી પકડાયજ નહીં એટલે એણે એકને પકડ્યો. જુલમાં ચોરને બદલે સીપાઈ પકડ્યો એટલીજ એની જુલ; પણ એવી જુલ તો કેહપણ કુતરો કરે.

“ પણ કાકાને એ કુતરા ઉપર ઘણી ચીઝ ચડી ગઈ હતી એટલે અમે એને કેહ બીબને પધસવી દીધો. ”

કનૈયાલાલે પોતાની વાત પુરી કરી એટલે સ્નેહવદનને શ્વર છુટયું. એમણે એક વાત એક રસ્તામાં ભટકતા કુતરાની કહી. આ કુતરો વીકટોરીઆ નીચે આવી ગયો હતો અને તેમાં તેનો પગ ધુંદાઈ ગયો હતો. ડોક્ટરનું શીખતા કાંઈ વિદ્યાર્થીને દયા આવવાથી તે કુતરાને હૉસ્પીટલમાં તે લઈ ગયો અને ત્યાં તે સાંભળે થયો ત્યાં સુધી તેને રાખવામાં આવ્યો. જ્યારે સાંભળે થઈને તે કુતરો ગયો ત્યારે આખી હૉસ્પીટલ દીલગીર થઈ ગઈ હતી. •

એએક અઠવાડીઆં પછી પેલોજ વિદ્યાર્થી તે હૉસ્પીટલના બારણામાં ઉભો હતો તે વખતે પેલો કુતરો મ્હોંમાં એક આનો લઈને આવતો હતો. વચમાં દરવાજા આગળજ એક પાંઉવાળો હતો તેની પાસે પેલો કુતરો થોડીવાર ઉભો. પણ પછી તેના સદગુણોએ દુર્ગુણો ઉપર વિજય મેળવ્યો અને લાંથી આવીને હૉસ્પીટલની ધર્માદા પેટી હતી તેમાં આનો નાખીને તે કુતરો પાછો ચાલ્યો ગયો.

કનૈયાલાલને આ વાત બહુ ગમી. તે બોલ્યા. “ એ બીચારો આખરૂં વિનાનો પૈસા વિનાનો રખડતો કુતરો ! એના આખા જીવનમાં એને આનો નહોં મળ્યો હોય ! તેમ છતાં પણ તે આનો ઉપયોગમાં નહોં લીધો અને ધર્માદા આપ્યો ! આ આનાના ધર્મ આગળ આપણા શેહીઆઓની હજારોની, લાખોની, કરોડોની સખાવત રદ છે, ” તુચ્છ છે ! ”



પ્રકરણ ૪ :

૨૫૩.

હવે પેલા ત્રણ જણ નવલકથાની શરૂઆત કરવા તત્પર થઈ રહ્યા પણ તે મને અયોગ્ય લાગ્યું—ગેરવ્યાજખી જણાયું. મારી પાસે પણ કુતરા વિશે એકાદ બે વાત કહેવા જેવી હતી.

એક રખડતા મોટા ડાઘાને હું ઓળખતો હતો. હું જ્યારે એક હીંદુ હોટેલમાં રહેતો હતો ત્યારે એ પણ ત્યાંજ હતો. તેણે કાઢને શેઠ કહ્યા નહતા અને કાઢને કહેવાંનો તેના વિચાર પણ નહતો. કાઢ પણ માણસ જન્મવા એસે ત્યારે રસોડાના બારણા આગળ તે ઉભો રહેતો અને તે રીતે તે પોતાનું બરણપોષણ કરી દેતો હતો. બપોરના વખતમાં તે ક્યાં જતો હતો એની અમને કાઢને ખબર નહોતી. એક માણસ એમ કહેતો હતો કે એ કુતરાને તેણે શેરબજારમાં ચારેક વખત જોયો હતો. આ વાત પહેલાં તો હસી કહાડવામાં આવી પણ ધીમે ધીમે તે કુતરાનો પૈસાનો શોખ જેમ બહાર જણાતો ગયો તેમ તેમ તે વાતમાં સત્ય હશે એમ જણાવા માંડ્યું.

આ પૈસાનો શોખ દિવસે દિવસે વધતોજ ગયો. તે કુતરો મોટો ડાઘો હતો અને પોતાને માટે સ્વમાન ધરાવતો હતો છતાં પણ એક પૈસાને ખાતર મેં એને ઘણીવાર પોતાની પુંછડી પકડવા ગોળ ગોળ કરતો જોયો હતો.

સાંજે દરેકની ઓરડી આગળ જઈને તે જુદી જુદી કસરત કરતો અને કસરત કર્યા પછી સલામ કરતો. આથી ખુશ થઈને અમે

બધા એને કૈં ને કૈં આપતા. તે વર્ષમાં એણે સારા જેવા પૈસા ભેગા કર્યા હશે એમ મને લાગે છે.

એક વખત તે કુતરો રસ્તામાં એક મદારી પોતાના કુતરા પાસે ખેલ કરાવતો હતો તે જેવા ઉભો રહ્યો. મદારીનો કુતરો આગલા બે પગ ઉપર ઉભો રહીને ચાલતો અને પછી મોંમાં લાકડાની રકાખી લઇને બીજા માગતો, લોકો આથી રાજી થઇને તે રકાખીમાં પૈસા મુકતા.

અમારા કુતરાએ તેજ દિવસે સાંજથી આ ખેલ કરવાનો શરુ કર્યો. એના જેવડી ઉમરે આ પ્રમાણે કરવું એ બહુ મુશ્કેલીજ હતું પણ પૈસાને માટે એ ગમે તે કરવા તૈયાર હતો. જો એને કાંઈએ એક રૂપીયો આપ્યો હોત તો એ પોતાનો જન સેતાનને પણ વેચી આવ્યો હોત!

તેનામાં જુદા જુદા પૈસા ઓળખવાની શક્તિ પણ હતી. આપણે એક હાથમાં પૈસા રાખીએ અને બીજા હાથમાં એક આનો રાખીએ તો તે ઝડપમાં આનોજ લેતો અને પછી પેલો પૈસો પણ પોતાને નહીં મળ્યો તેથી દુઃખી થતો. ઝોરડામાં ખાવાનું છુટું અમારાથી રખાતું પણ વાટવો છુટો એના બચથી રખાતો નહોતો. કાંઈક કાંઈક વાર એ પોતાના પૈસામાંથી ગળ્યાં બીસ્કીટના પૈસા આપવાના અખાડા કરી જતો. બીસ્કીટવાળાની દુકાને મોંમાં એક આની બહાર દેખાય તેમ રાખીને તે જતો અને મુખ ઉપર શાંત અને નિર્દોષ લાગણી બતાવતો. આ કુતરો બહો અને પ્રમાણિક છે જાણીને બીજારા દુકાનદાર એને બીસ્કીટ આપતા. આ બીસ્કીટ લેવાને તેને આનો જમીન ઉપર મુકવો પડતો. પણ મોંમાં બીસ્કીટ લઈ લે કે તરતજ તે પોતાનો પગ પેલા સીકા ઉપર મુકી દેતો અને બચંકર ખવાળે ધુરકતો. પોતે બીસ્કીટ ખાઇ જાય તેટલા વખતમાં જો દુકાનદાર ગભરાઇને પૈસા નહીં લઈ લે તો ખાધા પછી પેલો સીકો

પાછા મોંમાં લઈને તે દોડી જતો. આ પ્રમાણે પેટ ભરીને ખીસ્કીટ ખાધા છતાં પોતાનો આનો પાછો લાવતાં મેં એને ધણીવાર બોલ્યો હતો.

દરેક દુર્ગુણનું મૂલ પૈસા પ્રત્યે પ્રેમ છે. આ કુતરાને પણ આ પ્રેમને લઈને અનેક દુર્ગુણો સ્વીકારવા પડ્યા હતા અને આખરે તેની જાંઘળી પણ એને લીધેજ ગઈ. અમારી પાસેની ઓરડીમાં રહેતા એક મિત્રની ઓરડીમાં એક વખત કુતરો ખેલ કરતો હતો. ખેલ કરી રહ્યા પછી પેલા મિત્રે એક પૈસો ફેંક્યો. કુતરાએ તે પૈસો મોંમાં પકડી લીધો. તરતજ પેલા મિત્રને યાદ આવ્યું ને એણે પોતાના વાટવામાં બોલ્યું. પોતે જુલમમાં પૈસાને બદલે એક ગીનીજ ફેંકી હતી તેમ એને જણાવ્યું. તરત અમે બધાએ એ કુતરાને પકડવાનું કર્યું પણ એ એક સોફા નીચેજ ભરાઈ ગયો. અમે તેને ગળચીમાંથી પકડીને ધીમે ધીમે બહાર ખેંચ્યો અને તેને એક આનો આપવા માંડ્યો. પણ તે કમુલ થયો નહીં. અમે વધારતાં વધારતાં એને એક રૂપીઆ સુધી આપવાનું કહ્યું પણ તે ચલ્યો નહીં. જેની ગીની હતી તે સિવાય અમને બધાને તો બહુજ હસવું આવતું હતું પણ પેલાને એમાં કંઈ આનંદ જણાયો નહીં. એણે તો ચીડવાઈને પેલા કુતરાનું મોં ફાડીને ગીની કાઢી લેવાનું કર્યું. પણ પેલો કુતરો કાચો નહોતો. ન્યારે એણે જાણ્યું કે આ ગીની જવાનીજ ત્યારે એણે ગળી જવાનો યત્ન કર્યો. પણ ગળવામાં ગીની ગળામાં અટકી અને તે ગુંગળાવા લાગ્યો.

આથી અમે બધા ગભરાયા. આ કુતરો આવી રીતે મૃત્યુ પામે એ અમને ઠીક નહીં લાગ્યું તેથી એક મોટા ચીપીઆ વડે અમે તે ગીનીને ખેંચવાનું કર્યું પણ કુતરો અમારો ધરાદો સમજ્યો નહીં. અમે તેને હુંટવા માગીએ છીએ એમજ તે તો સમજ્યો; અને અમારા યત્નોની સામે થયો. પરિણામે તે મૃત્યુ પામ્યો. સુવર્ણની

ભયાનક પિપાસાનો એક વધુ ભોગ આવી રીતે એનેજ લાગે આ ફાની ફનીઆ છોડી ગયો.

એક વખત દ્રવ્ય સંબંધીજ મને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે એક વખત હું અને એક મારો પરમપ્રિય મિત્ર એક જાણી ઘરમાં રહેતા હતા. એ એકલાજ એ ઘરમાં રહેતા હતા. એક દિવસ એ ઘરમાં મેં એક અંધારો ઝોરડો જોયો અને તેમાં મોટી લોઢાની પેટીઓ પડેલી હતી. આ પેટીઓનાં ઢાંકણાં ઉઘાડતાં અંદર અઢગક ધન મેં જોયું.

આ જોયું કે તરતજ મેં ઢાંકણાં ધીમેથી ઈ દીધાં અને ધીમે પગલે ચાલીને તે ઝોરડાનાં બારણાં મેં પાછાં બંધ હતાં તેમજ બંધ કરી દીધાં, તે પછી હું જાનોમાનો અમારા આગલા ઝોરડામાં આવીને બેસી ગયો.

થોડીવારમાં હું અને મારો પેલો મિત્ર બંને હાથમાં હાથ ઘાલીને ફરવા ગયા પણ મારા હૃદયમાં મારા મિત્રને માટે બંધનર ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો.

પછી આખો વખત હું મારા મિત્રને ઘડીબર અગગો મુકતો નહતો. રાતે પણ હું એને જોયા કરતો હતો. આખરે એક રાતે હું સહેજ ઉઘી ગયો. આખ ઉઘડતાં મને મારો મિત્ર જણાયો નહીં. હું ઐકદમ સફાળો ઉઠ્યો અને અંધારામાંજ પેલા ઝોરડા પાસે ગયો. બારણું ઉઘાડું હતું અને તે ઝોરડામાં એક ખુણામાં જ્યાં પેલી પેટીઓ પડી હતી ત્યાં એક પેટીનું ઢાંકણું ઉઘાડીને મારો પરમપ્રિય મિત્ર ઉઘડો ખેઠેલો હતો. સુવર્ણની પિપાસા તેની આંખમાં જણાતી હતી. તેજ પિપાસાના ધેનમાં તે ચક્ર્યુર બની ગયો હતો.

મારા મિત્રની પીઠ મારા તરફ હતી. હું હાથમાં એક તીક્ષ્ણ ખંજર લાગે તેની તરફ ધીમે પગલે ગયો. પેલો સુવર્ણ તરફ જુખી આંખે જોઈ રહ્યો હતો તેવામાં મેં પાછળથી તેની પીઠમાં ખંજર

ભોંકી દીધું. એક શબ્દ બોલ્યા વિના તે પડ્યો, તેનું મૃત શરીર ઉછળીને બારણા સાથે અફળાયું, બારણાં સ્પ્રિંગ વસાઇ જાય તેમ વસાઇ ગયાં. મેં ચીસ પાડી, મારા હાથ તે બારણાં સાથે અફાળ્યા. પગથી લાત મારી ને બારણાં તોડવાનું મેં કર્યું અને છેવટે માથું પણ અફાળ્યું પણ બારણું ધબડ્યું નહીં મારા મિત્રનું મૃત મુખ મારા સામે વિકટ હાસ્ય કરી રહ્યું હતું. બારીની ફાટમાંથી પ્રકાશનું કિરણ પડે છે અને પાછું અદ્રશ્ય થઇ જાય છે. પાછું પડે છે અને અદ્રશ્ય થઇ જાય છે. પાછો હું મુખથી અને લયથી દીવાનો બનીને સુવર્ણના સીક્રાઓ ખાવા માંડું છું અને ધડીએ ધડીએ પેલાં બારણાં સામે હાથ અને પગ અફાળું છું. પેલા મિત્રનું શીકું મુખ મારી સામે વિકટ હાસ્ય કર્યા કરે છે.

સહસા મારી આંખ ઉઘડી ગઈ. મને જણાયું કે આગલી રાતે ભુખ્યોજ સુષ્પ ગયો હતો તેથીજ મને આવું લયનાનક સ્વપ્ન આવ્યું હતું.

કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે સ્વપ્ન એ સાધારણ અનેલા બનાવની આસપાસ ઉત્પન્ન થતા વિચારોનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપાંતર છે. આ કહેવું સત્ય છે કે નહીં એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ હું એ વિધાનોનેજ સોંપું છું; પણ મને એક સ્વપ્ન બણુંખરું થોડા થોડા ફેરફાર સાથે આવ્યા કરે છે એનો અર્થ શો હશે ? હું એક લઘુ નાટકક્ષાળામાં એક ખુણામાં માત્ર નાનું પંચીલ અને મલમલનું પહેરણ પહેરીને બેઠો હોઉં છું. અતિશય ઠંડીથી હું થથરું છું એટલામાં સદર હેન્ડી ઈરવીંગ આવીને મને ઉડાડે છે અને પોતાની નાદુરસ્ત તબીબત હોવાથી મને તે દિવસે રોમીઓનો પાર્ટ બજવવાનો આગ્રહ કરે છે. હું ઘણી ના કહું છું પણ એથી એને ખોટું લાગે છે એટલે આખરે હું પાર્ટ બજવવાનું કબુલ કરું છું. સર હેન્ડી મને બીજાં લુગડાં પણ બદલવા દેતો નથી એટલે આખરે પંચીઆં અને પહેરણ સાથેજ હું રંગબ્રૂમિ ઉપર જઈ છું. ત્યાં મારાથી એક શબ્દ પણ બોલાતો નથી એટલે ત્યાંજ કકડતી ઠંડીમાં બેસીને હું મુળું છું.

અને મારી આંખ ઉધડી જાય છે. હવે જ્યારે જ્યારે આ સ્વપ્ન આવે છે ત્યારે ત્યારે ઠંડી ખુબ પડતી હોય છે અને મારું ઓઢવાનું પલંગ નીચે પડી ગયું હોય છે. પણ દરેક વખતે સ્વપ્નમાં સર હેન્રી ઇરવીંગજ કેમ આવે છે અને માત્ર પંચીઆં પહેરણુ સાથેજ રોમીઓનો પાર્ટ બજવવાને માટે આગ્રહ શા માટે કરે છે એ મારાથી સમજાતું નથી.

એક બીજું સ્વપ્ન પણ મને ધણીવાર આવે છે: એક વિચિત્ર રસ્તા ઉપર હું ચાલ્યો જતો હોઉં છું. રસ્તામાં અનેક ગાડી, ઘોડા, ટ્રામ અને મોટરકારની ધમાલ હોય છે અને કાનને ફાડી નાખે તેવો ઘોંઘાટ થાય છે. પણ આ રસ્તાની આબુખાબુ ગાઢ જંગલ હોય છે.

કોઈક બીજું મનુષ્ય મારી સાથે હોય છે પણ હું એને જોઈ શકતો નથી. અમે રસ્તામાં ચાલેને ગાઢ જંગલમાં પણ ચાલીએ છીએ. ત્યાં ઝાડીઓમાં ચાલેને પણ પેલો રસ્તો જોવાય છે અને ત્યાંના ઘોંઘાટ સંભળાય છે.

આ માર્ગ પુરો થતાં જરા વળવાનું આડે છે. આ માર્ગને છોડે એક ઘર છે જ્યાં મારી બાલ્યાવસ્થામાં હું રહેતો હતો. ત્યાં કોઈક મનુષ્ય મને કૈંક કહેવાને બોલાવે છે. હું ત્યાં જતાં બહુજ ગભરાઉં છું અને મને શેનો ડર લાગે છે તે મારાથી સમજાતું નથી. હું પાછો ફરીને દોડવા જાઉં છું અને એક ટ્રામમાં ખેંસી જવા જાઉં છું. ટ્રામ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે અને ફેટલાક હાડપીંજર મારી સામે બાયાનક હાસ્ય કરતાં ચાલ્યાં જાય છે. મારા પગમાંથી શક્તિ ચાલી જાય છે, જે મનુષ્ય મારી સાથે ને સાથેજ હોય છે પણ જેને હું જોઈ શકતો નથી તે મને બલાતકારે પેલાં ઘર તરફ ધસડી જાય છે.

હું ઘરમાં જાઉં છું એટલે બારણાં ધડાક હાલેને બંધ થઈ જાય છે. એક વૃદ્ધ પુરુષ હાથમાં ફાનસ લઈને આવે છે અને ફાનસ મારી આગળ ધરે છે. હું તેને ઓળખું છું. તે હુંજ છું. એટલામાં એક બીજો પુરુષ આવે છે. પછી બીજો આવે છે અને એમ કરતાં કરતાં આખું ઘર ભરાઈ જાય છે. આ બધાંજ મનુષ્યો મારાંજ બુદ્ધિ

જુદાં રૂપાંતરો છે. કોઈ વૃદ્ધ, કોઈ જુવાન, કોઈ હૃષ્ટ, કોઈ તદ્દન ખખડી ગએલ, કોઈ માયાળુ, દયાળુ અને શાંત, કોઈ ક્રોધી, નીચ, ઘાતકી, કોઈ મારી સામે સ્મિત કરે છે, કોઈ મારા સામે ભયાનક હાસ્ય કરે છે, કોઈ ધિક્કારથી મુકકો ઉગામે છે. મુખાકૃતિના ભાવ એક બીજાથી તદ્દન જુદા પણ મુખાકૃતિ તો મારોજ.

મારોજ મુખાકૃતિ જોઈને હું શા માટે ગભરાઈું છું તે મને સમજતું નથી; પણ ગમે તેમ હો પણ હું અતિશય ગભરાટથી તે ઘરમાં ચીસ પાડતો નાસું છું. પેલી આકૃતિઓ મારી પાછળ પડે છે. હું પવનવેગે જઈું છું. પેલી આકૃતિઓ પણ પવનવેગે મારી પાછળ આવે છે, અને તેમનાથી હું કદી છુટીને નાસી શકીશ નહીં એમ મને લાગે છે.

સ્વપ્નમાં ચણુંખરું આપણે પોતેજ આપણા સ્વપ્નના નાયક હોઈએ છીએ પણ કોઈક કોઈક વખત મને એવાં સ્વપ્ન આવેલાં છે કે જેમાં હું કોઈ પણ જાતનો ભાગ ભજવતોજ નથી, માત્ર તટસ્થ જોનારજ છું. આમાંના એક વિશે મને ધણીવાર વિચાર આવ્યા છે કે હું તેને નવલકથામાં ગુંથી લઉં તો કેમ? પણ કદાચ બહુ કરુણરસમય હોઈ વાંચનારને ઠીક નહીં લાગે એમ ધારીને રહેવા લઉં છું.

મને સ્વપ્ન આવેલું કે મનુષ્યોના [એક ટોળામાં મેં એક સ્ત્રી જોઈ, સ્ત્રીનું મુખ સુંદર હતું છતાં એમાં અનેક દુર્ગુણ તરવરતા હતા. રસ્તામાંના દીવાના ગ્રાંખા પ્રકાશમાં આ મલિન સુંદરતા પ્રકાશી રહી. પછી પ્રકાશ ચાલ્યો ગયો અને અંધકાર ચર્પી રહ્યો.

કેટલોક વખત વીતી ગયો હોય એમ લાગે છે. પાછી પેલી સ્ત્રીની મુખાકૃતિ જોઈું છું. આ વખતે તેની સુંદરતા વધુ સુંદર લાગે છે કારણ કે અંદરથી મલિનતા ચાલી ગઈ હોય એમ લાગે છે. આ પવિત્ર પ્રકાશથી સુંદરતાને જોતી એક બીજી મુખાકૃતિ મને જણાયું.

છે. ઉભય મુખાકૃતિ એકએકને મળે છે અને સુખન કરે છે. થોડો વખત વળી વીતી જાય છે એમ મને લાગે છે અને હું પાછી પેલી એ મુખાકૃતિ જોઉં છું. પુરુષના મુખ ઉપરથી જણાય છે કે તેનું વય વધું છે છતાં મુખાકૃતિ જુવાન અને સુંદર છે, અને જ્યારે સ્ત્રી તેની સામે જુએ છે ત્યારે સ્ત્રીના મુખ ઉપર પવિત્રતા તરવરી રહે છે. પણ જ્યારે સ્ત્રી એકલી પડે છે ત્યારે પેલી મલિનતા પાછી આવવાનો યત્ન કરતી હોય એમ લાગે છે.

પછી મને કેંક વધારે ખુલ્લું જણાય છે. તે બંને એક નાની ચોરડીમાં રહે છે અને બહુજ નિર્ધન છે. સ્ત્રી બારીએ બેસીને જુએ છે. નીચેથી મોટાં શહેરના જીવનના બહુકાર સાંભળાય છે અને તેવા વિશાલ રસ્તાઓની છાયા તે સ્ત્રીની આંખમાં છે. થોડી થોડી વારે સ્ત્રી બારણા સામે જુએ છે અને કાષ્ઠનાં પગલાં સાંભળતી હોય તેમ કાન માંડે છે. જ્યારે જ્યારે તે આ પ્રમાણે કરે છે ત્યારે ત્યારે તેનાં મુખ ઉપરની મલિનતા ઓછી થતી હોય તેમ લાગે છે. પણ જ્યારે સ્ત્રી મોટાં શહેરના બહુકાર સાંભળે છે ત્યારે મલિનતા વધે છે અને વધુ મલિન થતી જાય છે.

સહસા તે સ્ત્રી ચમકે છે. તેની આંખમાંની બીક જોઇને હું સ્વપ્નમાં પણ કંપુ છું. તેના મુખ ઉપર પ્રસ્વેદનાં ટીપાં બાઝી જાય છે. વળી પાછો ફેરફાર થાય છે અને મલિન મુખ વધુ મલિન બની જાય છે. પેલી સ્ત્રી ચોરડીમાંથી બહાર નીકળે છે. હું તેનાં પગલાં દાદર ઉપર સાંભળું છું. ધીમે ધીમે તે ધીમાં થતાં જાય છે. બારણું ઉઘડે છે અને શહેરના ઘોંઘાટમાં તે સ્ત્રીનાં પગલાંનો અવાજ બળી જાય છે.

વળી બહોલ વખત મારા સ્વપ્નમાં વહી જાય છે. અનેક દૃશ્યો આવે છે અને આંખાં થઇ જાય છે પણ આ બધી અસ્પષ્ટતા અને અંધકારમાંથી આખરે એક ઉજડ શેરી સ્પષ્ટ જણાય છે, વરસાદથી

ભીંજયેલા કુટપાથ ઉપર રસ્તાના દીવા પ્રકાશના વર્તુલ બનાવે છે. આંખને ખરાબ લાગે તેવાં બપકાવાળાં વસ્ત્ર પહેરીને એક આકૃતિ છુપાતી લપાતી કુટપાથ ઉપર ચાલે છે. તેની પુઠ મારા તરફ છે એટલે હું તેનું મુખ જોઈ શકતો નથી. અંધકારમાંથી એક ખીજી આકૃતિ નીકળી આવે છે. તેનું મુખ મેં જોયું. મારું સ્વપ્ન શરૂ થયું તે વખતે જે મુખ પ્રત્યે જોતાં સ્ત્રીનું મુખ પવિત્ર થઈ જતું અને સ્વર્ગના શ્રીરીસ્તા જેવું દેખાતું તેજ આ મુખ હતું; પણ હવે તેમાં પવિત્રતા નથી. આ મુખ પણ હવે મલિનતાથી ભયંકર અને ચીમડાષ્ટ મચેલું થઈ ગયું હતું. પેલી આગલી આકૃતિ આગળ ચાલી જાય છે. પાછળની આકૃતિ એની પાછળ ઝડપથી જાય છે અને એને પકડી પાડે છે, બન્ને એકેક જુએ છે અને કૈંક વાત કરે છે પણ તે વખતે અંધકાર હોય છે એટલે હું જોઈ શકતો નથી. થોડી વારમાં એક જુમારખાના આગળ બંને વળે છે. ત્યાંના કીટસનના પ્રકાશમાં હું બંનેનાં મુખ જોઉં છું. બંને પેલાં સ્ત્રીપુરુષનાજ મુખ હતાં. કીટસનના પ્રકાશમાં પાછાં ઉભય એકેકેની સામે જુએ છે.

એક ખીજું સ્વપ્ન મને આવ્યું હતું, કે એક વખતે એક સ્વર્ગીય દૂતે (અથવા તો શયતાને, અને બરાબર યાદ નથી) આવીને એક માણસને કહ્યું કે જ્યાંસુધી તે કાંઈપણ જીવતાં મનુષ્યને ચંદ્રાશે નહીં—જ્યાં સુધી તે કાંઈ પણ જીવતાં મનુષ્ય પ્રત્યે—પોતાની સ્ત્રી છોકરાં પ્રત્યે—સ્નેહ કે મમતાનો અંશ પણ દાખવશે નહીં, ત્યાં સુધી તે પોતાના વેપારમાં ફતેહ મેળવશે, ત્યાં સુધી તે દિનપ્રતિદિન વધુ અને વધુ પૈસાદાર થતો જશે, અને જગતમાં તેની સત્તા બળવત્તર થતી જશે. પણ જે ક્ષણથી તેના હૃદયમાં કાંઈ જીવતાં મનુષ્યને મારે સ્નેહના ઝીણામાં ઝીણા અંકુર કુટશે તે ક્ષણથી તે પોતાની યુક્તિઓમાં અને વેપારમાં નિષ્ફળ થતો જશે, મનુષ્યો તેને ધિક્કારશે, અને અદ્ય સમયમાં તેને ભુલી જશે.

આ માણસે આ શબ્દો યાદ રાખી લીધા કારણકે તે મહત્વાકાંક્ષી હતો, કીર્તિ અને સત્તા આ જગતમાં ઉત્તમ વસ્તુઓ છે એમ માનનાર હતો. એક સ્ત્રી તેને ચઢાય છે, અને તેના તરફથી સ્નેહનો એક શબ્દ પણ સાંભળ્યો નહીં તેથી દુઃખી થઇને મરી જાય છે. બાળકોનાં ઝીણાં સ્વર્ગીય પગલાં તેના જીવનમાં આવે છે અને પાછાં અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. જુની જુની આકૃતિઓ ઝાંખી થતી જાય છે, નવી આવે છે અને તે પણ ચાલી જતી જાય છે.

પરંતુ કોઇપણ દિવસ તેના હાથનો માયાળુ સ્પર્શ કોઇ મનુષ્યને થયો નહીં. તેના ઓઝમાંથી એક પણ સ્નેહભર્યું વેણ નીકળ્યું નહીં, તેના હૃદયમાંથી વહાલનું ઝીણામાં ઝીણું અંકુર પણ નીકળ્યું નહીં. પરિણામે તેના દરેક કાર્યમાં વિધાતાએ વિજય અપાવ્યો.

ધણાં વર્ષો વહી જાય છે, અને તેને ખીવાને માટે માત્ર એકજ વસ્તુ રહે છે—એક બાળકનો દુઃખભર્યો ચહેરો. જેમ એક સ્ત્રીએ ધણાં વર્ષ અગાઉ આ પુરુષને ચઢાવ્યો હતો, જેવો અઠળક પ્રેમ તે સ્ત્રીએ આ પુરુષનો દાખવ્યો હતો તેમ અને તેવા પ્રેમથી આ નાની પુષ્પકળી—આ નાની બાલિકા આ પુરુષને ચઢાય છે. પણ પુરુષ દાંત કચડીને તેની કનેથી ચાલ્યો જાય છે.

નાની કળી—નાની બાલિકા કરમાતી જાય છે, અને એક વખત જ્યારે પેલો પુરુષ પોતાના અમર્યાદિત વેપારને દોરતો પોતાના ટેબલ આગળ બેઠો હતો ત્યારે કેટલાંક મનુષ્યોએ આવીને તેને કહ્યું કે પેલી બાલિકા મરે છે. છોકરીના બીજાના આગળ આવીને તે પુરુષ ઉભો રહે છે. બાલિકા આંખ ઉઘાડીને તેની સામું જુએ છે; અને જ્યારે પેલો પુરુષ છેક પાસે આવે છે ત્યારે બાલિકા પોતાના કરમાઇ જતા કુમળા હાથ સ્નેહની મૂક ચાચના કરતા તેની આગળ ધરે છે. પણ પુરુષના મુખ ઉપર કોઇપણ જાતનો ફેરફાર થતો નથી એટલે બમ હૃદયે બાલિકા પોતાના હાથ ખેંચી લે છે, બાલિકાના હૃદયમાંથી દીર્ઘ

નિઃશ્વાસ નીકળે છે, અને તેની આંખો મીંચાઈ જાય છે. એક સ્ત્રી આગળ આવીને બાલિકાના હાથ સીધા કરે છે અને પુરુષ પોતાનાં અનેક કાર્યોમાં નિમગ્ન થવા ચાલ્યો જાય છે.

પણ જ્યારે રાત પડે છે, ઘરમાં સર્વ નિદ્રામાં પડે છે, અને સર્વત્ર ગાઢ અંધકાર અને ગૂઢ શાંતિ પ્રસરી રહે છે, ત્યારે પેલો પુરુષ જાનોમાનો જ્યાં પેલી બાલિકાનું મૃત શરીર પડ્યું હતું ત્યાં જાય છે અને મોં ઉપરનું વસ્ત્ર થોડું ખસેડે છે.

“આહ—મૃત્યુ પામી—મૃત્યુ પામી” ના ઉદ્ગાર તેના મોંમાંથી નીકળે છે; કુમળા મૃત શરીરને તે પોતાના હાથમાં ઉચકી લે છે, અને તેને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપે છે. તેના ઠંડા ઓઝ, તેના ઠંડા ગાલ અને ઠંડા, અક્કડ થઇ ગયેલા નાના હાથને ચુંબન અર્પે છે.

પણ આટલેથી મારું સ્વપ્ન અશક્ય રૂપ લે છે, કારણકે તે પછી રોજ રાતે પેલી નાની બાલિકાનું મૃત શરીર પેલાં જે થોડાં વસ્ત્ર નીચે પડ્યું હોય છે—તેનાં અવયવો સડતાં પણ નથી, તેમ તેનું મુખ નિસ્તેજ પણ થતું નથી. અદ્ય સમય હું આથી જરા મુંઝાઈ છું, પણ ખૂબી મને અન્યથાથી લાગતી નથી; કારણકે જ્યારે સ્વપ્ન દેવી આપણને વાતો કહે છે, ત્યારે આપણે તો માત્ર નાનાં છોકરાંએ માફક આંખ વિકાસીને જોઈ રહીએ છીએ, અન્યથા થઈએ છીએ અને જે બતાવે છે તે બધું માનીએ છીએ.

દરેક રાતે, જ્યારે ઘરમાં બધાં નિદ્રામાં હોય છે, જ્યારે સર્વત્ર ગાઢ અંધકાર અને ગૂઢ શાંતિ પ્રસરી રહે છે ત્યારે પેલો પુરુષ ધીમે પગલે જ્યાં બાલિકાનું મૃત શરીર પડ્યું હોય છે ત્યાં જાય છે, અને મોં ઉપરનું થોડું વસ્ત્ર ખસેડે છે, કુમળા શરીરને તે પોતાના હાથમાં ઉચકી લે છે, અને તેને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપે છે. તેના ઠંડા ઓઝ, તેના ઠંડા ગાલ અને ઠંડા, અક્કડ થઇ ગયેલા નાના હાથને ચુંબન અર્પે છે; અને કાળી રાત્રિમાં, દિવસનો પ્રકાશ થાય નહીં.

ત્યાંસુધી તે પુરૂષ, માતા પોતાનાં બાલકને લાડ લડાવે તેમ લાડ લડાવતો બાલિકાના મૃતદેહને લપ્પને ફર્યા કરે છે.

ન્યારે દિવસનો પ્રકાશ ઓરડામાં આવે છે, ત્યારે મૃત બાલિકાને પેલો પુરૂષ પાછો બીજાનામાં સુવાડી દે છે, ઘોળું વસ્ત્ર પાછું ઢાંકી દે છે અને ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યો જાય છે.

અને દરેકે દરેક કાર્યમાં તેને વિનય મળે છે, દિનપ્રતિદિન તે વધુ ને વધુ પૈસાદાર થતો જાય છે, અને વધુ સત્તા પ્રાપ્ત કરતો જાય છે.



પ્રકરણ ૫ :

નાયિકાનાં લક્ષણ.

અમારી નાયિકા કેવી રાખવી એ બાબત અમારે ધણી મતભેદ પડ્યો. કનૈયાલાલને તેને બદસુરત બનાવવી હતી. જગતમાં ‘ઝોરીજનલ’ કહેવડાવવું એ કનૈયાલાલની મોટામાં મોટી અભિલાષા છે અને એ પદવી પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે સાધારણ વસ્તુ હોય, કુદરતી હોય તેને ઉધી બનાવી દેવી એવો કનૈયાલાલનો મત છે. જે કનૈયાલાલને એક નાનો સરખો ગ્રહ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ફુનીઆ ચલાવવા માટે કોઈ આપે તો તેમાં દિવસને પોતે રાત કહે અને ઉનાળાને શીઆળો કહેવડાવે, સ્ત્રીપુરુષોને હાથેથી ચાલવાનું અને પગેથી શેકેહુંડ કરવાનું કહે, કુકડા પાસે ઈંડાં મુકાવે અને કુકડીને માત્ર વાડ ઉપર બેસીને કુકડેકુક કરવાનું ફરમાવે અને પછી પોતે દૂર ઉભા રહીને આનંદથી અને ગર્વથી કહે કે “આહ, મેં કેવી ‘ઝોરીજનલ’ સૃષ્ટિ રચી છે ! આ આખી યોજના મેં જ ધંડી કાઢી હતી. ”

અલબત્ત, જગતમાં કનૈયાલાલ જેવું જ ધારનારા અને માનનારા ધણાએ છે. હું પોતેજ એક છોકરીને ઝોળખતો હતો જેને પોતાને “ક” વિચારજ ન હતા. જે બીજા કરે તેજ પોતે કરે. ખાસ કરીને તેની મોટી બેન જે કરતી તેજ પોતે કરતી. જે તે બેન સાંજે ભુખી રહે તો પોતાને ભુખ લાગી હોય તોપણ પોતે ભુખીજ રહે. જે મોટી બેન એક દિવસ ભાત વધારે ખાય તો પોતે પણ ભાત વધારે .

ખા. આથી તેની માને બહુ ચિંતા થતી. એક દિવસ, તેની માએ તેને પોતાની પાસે બેસાડીને બહુ શીખામણ આપી. “જે મોટી બેન કરે તેજ તું પણ કરે છે એમાં તું ઠીક કરતી નથી. આપણને પોતાને જે સારું લાગે તે કરવું. આપણે માત્ર બીજાની નકલ નહીં કરવી જોઈએ પણ “ઝોરીજીનલ” થતાં શીખવું જોઈએ.”

છોકરીએ ભવિષ્યમાં તેમ કરવાનું વચન આપ્યું. બીજે દિવસે તેમને ત્યાં ફેરી અને કાંદા એ બે જાતનાં બજાર્યાં હતાં. હવે નાની બેન કાંદાનાં બજાર્યાં ઉપર મરી ફીટતી હતી તેમજ મોટી બેનને પણ કાંદાનાં બજાર્યાં ધણાંજ ભાવતાં હતાં. જમતી વખતે મોટી બેને પહેલાંજ કહી દીધું કે પોતાને ફેરીનાં બજાર્યાં જોઈતાંજ નથી પણ માત્ર કાંદાનાંજ જોઈએ છીએ.

માએ તે પછી તરતજ નાની છોકરીને પુછ્યું. “કેમ, તારે પણ કાંદાનાંજ જોઈએ છે ને ?”

“ના મા, મારે ફેરીનાં જોઈએ છીએ.” છોકરી બોલી.

“પણ કેમ ? તને તો કાંદાનાં બજાર્યાંજ બહુ ભાવે છે ને આજે ના કેમ પાડે છે ?” માએ અજબ થઇને પુછ્યું.

“મને ભાવે છે ધણાં, પણ તમે કહ્યું હતું ને કે મારે “ઝોરીજીનલ” થવું; એટલા માટેજ મેં ફેરીનાં માગ્યાં.” આટલું કહીને બીચારી રડી પડી.

આવી રીતે માત્ર ‘ઝોરીજીનલ’ થવાની ખાતરજ ‘ઝોરીજીનલ’ થવાનાં ફાંફાં કનૈયાલાલ ધણીવાર મારે છે.

પણ અમે ત્રણ જણે કનૈયાલાલની દરખાસ્તને ટેકા નહીં આપ્યો, એટલે આખરે સુંદર નાયિકાજ રાખવી એમ હતું.

“સદગુણી કે દુર્ગુણી ?” બાતુશંકરે પુછ્યું.

“ દુર્ગુણી, ” કનૈયાલાલે બાર મુકીને જણાવ્યું. “ કેમ, રનેહવદન, તમે શું ધારો છો ? ”

“ હંઅ, ” રનેહવદને મોંમાંથી ધુમાડાના ગોટા કાઢતાં પોતે જે ધાટો મશ્કરી કરતાં કે શોકની વાત કહેતાં બંનેમાં એકજ રીતે વાપરે છે તેજ ધાંટાથી કહ્યું. “ તમારો વિચાર પણ છેક ખોટો નથી. દુર્ગુણી હોય પણ હૃદય સારું હોય; હૃદયના સદ્ગુણ ઝાઝા બહાર પડતા નહીં હોય તો કે ખોટું નહીં. ”

“ હમેશાં સદ્ગુણી કરતાં દુર્ગુણી મનુષ્યોજ વધારે આકર્ષક હોય છે એનું કારણ શું હશે ? ” કનૈયાલાલ પોતાની એક આગળી કપાળને ટેકવીને બોલ્યા. જ્યારે કૈંક ગંભીર વિષય ચર્ચાવો હોય ત્યારે આવીજ અદાથી કનૈયાલાલ બેસે છે. પોતે એથી જાન મોરલી જેવા લાગે છે એમ એઓ ધારે છે.

“ એનું કારણ શોધવું એ બહુ મુશ્કેલ નથી, ” રનેહવદને કહ્યું. “ દુર્ગુણી મનુષ્યોમાં ‘મહાન્ અયોક્ષસતા’ હોય છે; અને તેમના ચરિત્રના અભ્યાસીને ડગલે ડગલે કૈં કૈં નવું જાણવાનું મળે છે. બે ઘોડા હોય; તેમાંનો એક શાંત, તમે દોરો તેમ જતો હોય અને બીજો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમજ વર્તનારો હોય. આની માફકજ સદ્ગુણી તેમજ દુર્ગુણી મનુષ્યોનું સમજવું. સદ્ગુણી માણસ અમુક સંજોગોમાં અમુક માર્ગજ લેશે એમ આપણે આગળથી જાણી શકીએ છીએ; પરંતુ દુર્ગુણી કોઈપણ સંજોગમાં શું કરશે તે કોઈથી કહી શકાતું નથી. જો તમારી નાયિકાને તમે સદ્ગુણી કહ્યો તો પહેલાજ પ્રકરણમાં વાંચનાર આગળ શું આવશે તે જાણી જાય છે અને પછી આગળ વાંચવાની તસ્દી કોઈ લેતુંજ નથી. પણ જો દુર્ગુણી નાયિકા હોય તો વસ્તુસ્થિતિજ બદલાઈ જાય છે. અમુક સંજોગોમાં તે શું કરશે તેની અટકળ કોઈ કરી શકતું નથી, એટલેજ વાતમાં રસ વધે છે. ”

“ પશુ કેટલીક સદ્ગુણી નાયિકા પશુ એવી હોય છે કે જેમનાં ચરિત્ર વાંચતા આપણને રસ પડે. ” મેં કહ્યું.

“ હા, પશુ તે ક્યારે ? જ્યારે તે સદ્ગુણી નાયિકા કોઈ ખરાબ કાર્ય કરે ત્યારેજ. ” સ્નેહવદને કહ્યું. “ આખી વાતમાં સદ્ગુણીજ રહે તો જેમ કલાસમાં સદ્ગુણી છોકરાને જોઈને આપણને ચીઠ ચઢે છે તેમજ આપણને તેના ઉપર ચીઠ ચઢે. અસલની જુની વાતોમાં પછી આ દેશની લો કે પાશ્ચાત્ય દેશોની લો—ખીનું શું આવે છે ? નાયિકા જ્યારે પશુ નાયકને મળે છે ત્યારે એટલું જ કહે છે કે પોતે એને પરણી શકનાર નથી, અને જ્યારે જ્યારે એ થોડે ત્યારે ત્યારે એની આંખમાંથી શ્રાવણભાદરવા તો વહેતાજ હોય. પિતાની મરજી સીવાય કોઈની જોડે લગ્ન કરવાની તે ના પાડે છે અને છતાં દુનીઆમાં જો કોઈની જોડે તે પરણે તો તે પેલાની જોડેજ પરણે એવી હઠ લધને બેસે છે ! ”

“ આ તમે સદ્ગુણી નાયિકાની વાત કહી ? આ તો તમે કોઈ મૂર્ખ લેખક સદ્ગુણી નાયિકાને કેવી ચીતરે તે વિષે હકીકત કહી ” હું બોલ્યો.

“ હું એ તમારી ટીકા કબુલ રાખું છું, ” સ્નેહવદને કહ્યું. “ પશુ સદ્ગુણી સ્ત્રી એટલે શું ? એ પ્રશ્નજ એવો છે કે આપણે મનુષ્યોથી એનો સંતોષકારક ઉત્તર દઈ શકાતોજ નથી. આગલા જમાનામાં પુસ્તકો વાંચનાર પ્રજા સદ્ગુણી સ્ત્રી કેવી કલ્પતી હતી તે વિશેજ હું હમણા તો બોલ્યો. આ કલ્પના સમય બદલાતાં બદલાતી જાય છે અને તે કલ્પનાને બ્યવહારમાં મુકવાનું કાર્ય લેખકો કરે છે. અમુક દેશમાં એવું પશુ જોવામાં આવે છે કે પોતાનાં વૃદ્ધ અને આ જગતમાં રહેવાને નાલાયક થઈ ગયેલાં માખાપને સહેજ મોજશીખ આપવા સ્ત્રી પોતાનું સતીત્વ વેચવા તૈયાર થાય છે ત્યારે અમુક દેશમાં પોતાનું સતીત્વ સાચવવા એક સ્ત્રી આખા દેશને પાયમાલ થઈ જવા દે છે એવું પશુ આપણે જોઈએ છીએ. એક ટાપુમાં જે

સદ્ગુણી અને સારી સ્ત્રી મળ્યાતી હોય તે સ્ત્રી પોતાના પતિના મિત્રોને સુખ આપવા ગમે તે ભોગ આપવા તૈયારજ હોય છે અને જો આમ થાય તોજ એનાં સહુ કાષ્ઠ વખાણુ કરે છે. હમણા હમણા એક નવોજ વા વાતો જણાય છે. પૈસાદાર સ્ત્રી ગરીબવર્ગ જ્યાં રહેતો હોય ત્યાં જઈને તેમની ખબરઅંતર પુછે તોજ તે સદ્ગુણી બૈરી કહેવાય છે એટલે હમણાની વાતોમાં ધણુંખરું એજ આવે છે.”

“ગરીબવર્ગ આ દુનિઆમાં કેટલો કામનો છે !” કનૈયાલાલ ટેબલ ઉપર પગ નાખીને, પુરશીને લય લેતી સ્થિતિમાં ઉઠાવીને બોલ્યા. “ગરીબ વર્ગના કેટલા બધા ઉપકાર નીચે આપણે છીએ તે આપણે લેખકો હજી બરાબર સમજી શક્યા જ નથી. આપણી સ્વર્ગીય દૂતો સમાન નાયિકાઓ અને દેવ સમા નાયકો ‘ગરીબવર્ગ’ ન હોત તો ક્યાં હોત ? આપણી અપ્સરા જેવી સુંદર નાયિકા દયાની દેવી છે એમ આપણે બતાવવા માગીએ તો આપણે શું કરીએ છીએ ? કાષ્ઠ બીખારીને, કાષ્ઠ રખડતાં છોકરાંને, કાષ્ઠ ગંદાં, જેલમાં જવા લાયક નિર્ધન લક્ષ્મીનાં બૈરાઓને એમના દુઃખમાં તે નાયિકા સહાય આપે છે, એમ આપણે બતાવીએ છીએ. કાષ્ઠ લોહર નાયકનું અંતઃકરણ બહુ માયાળુ અને ઉમદા છે એમ બતાવવું હોય તો આપણે શું લખીએ છીએ ? તે નાયક ‘ગરીબો’ને બેલી હતો, એમજ.

“આ ‘ગરીબો’ જેટલાં પુસ્તકોમાં ઉપયોગી છે એટલાજ આપણા જીવનમાં પણ ઉપયોગી છે. જ્યારે આપણે હરામખોરી કરીને એક લાખ રૂપીઆ ભેગા કર્યા હોય છે ત્યારે આપણા અંતઃકરણને આપણે શાંત શાંતી કરીએ છીએ ? એ લાખમાંથી એકસો કે બસો રૂપીયા કાષ્ઠ અનાથાશ્રમમાં મોકલાવીને. જ્યારે કાષ્ઠ માણસ વૃદ્ધ થાય છે અને તેને મૃત્યુ પાસે આવતું જણાય છે ત્યારે બીજી દુનિઆમાં પોતાનું સ્થાન નક્કી કરવાને માટે તે શાં પગલાં લે છે ? ગરીબોને દાન કરીને. જો આ જગતમાં ‘ગરીબો’ હોયજ નહીં તો

બધા સાધુના સાઘ્યામાં ફરતા બદમાશો, પવિત્રતાનો ઝુંડો લઇને ફરનારા વ્યભિચારીઓ, નિર્દોષ, કુમળી વહુઓને રેંસી રેંસીને મારનાર ધાતકી પતિઓ, સાસુઓ અને સાસુપદ સાચવનારી સ્ત્રીઓ, ધર્મને નામે અનેક પાપાયરણ આચરતા દાંભિકો અને સુધારાની ધ્વજ ફડફડાવનાર પારકાનેજ જાતિ થવાનો ઉપદેશ આપનાર સુધારકો ખીચારાઓ સ્વર્ગમાં કેમ જઇ શકે ? તેમને ત્યાં જવાનું ખીજું સાધનજ કયું રહ્યું ? સ્વર્ગમાં જવાની આપણી સીડીજ ગરીબવર્ગ છે. ”

આ પછી થોડી વાર શાંતિ ફેલાઈ. સ્નેહવદન ખીજી ખીડી સળગાવવામાં રહ્યા. કનૈયાલાલ બેચાર ચોપડીઓનાં પુંડાં જોઈ ગયા; એટલે ભાનુશંકર બોલ્યા. “ગરીબોની વાત નીકળી એટલે મને એક વાત યાદ આવે છે. મારો એક સગો ઘરની દલાલી કરે છે. તેના હાથમાં એક મોટો બંગલો લાંબી મુદતને માટે ભાડે આપવાનો કે વેચવાનો હતો. આ બંગલાની આસપાસ જમીન પણ ધણીજ હતી. પણ કોણ જાણે શાથી કોઈ ધરાક મળતું નહી. મારા સગાએ તો તેની આશાજ છોડી દીધી હતાં એટલામાં એક પૈસાદાર વિધવા સ્ત્રી તેની ઓરીસમાં આવી, તેના કહેવા ઉપરથી જણાયું કે તે જગ્યા તે જોઈ આવી છે અને તે એને બહુજ પસંદ પડી ગઈ છે. પોતાની બાકીની જીંદગી ત્યાંજ શાંતિમાં ગાળવી એમ તેને લાગે છે.

“મારો સગો તો આ સાંભળીને બહુ ખુશ થઈ ગયો અને તરતજ તે અને પેલી સ્ત્રી પાછાં સાથે તે જગ્યા જોવા ગયાં. ત્યાં મારા સગાએ તો તે જગ્યાને માટે બહુજ ફડકા માર્યાં. પેલી સ્ત્રીને પણ આસપાસની જગ્યા જોતાં તે બહુજ ગમી ગઈ અને કીંમત પણ વ્યાજબી લાગી. પછી પેલી બાકીએ મારા સગાને પુછ્યું: “મી. છગનલાલ, આસપાસ કેવી જાતના ગરીબ અહીં રહે છે ?”

“ગરીબ” ? છગનલાલે કહ્યું. “અહીં ગરીબ છેજ નહીં.”

“કોઈ ગરીબજ નહીં ?” પેલી બાકી બોલી ઉઠી: “આ ગામમાં કોઈ ગરીબજ નથી ?”

“આ જગ્યામાં પાંચ માઇલમાં ફાઇ ગરીબ તમારા દીઠામાં આવશે નહીં.” છગનલાલે મોટાઇ મારતાં કહ્યું.

“અરેરે ! એટલોજ વાંધો આવ્યો; બાકી મને આ જગ્યા એવી ગમતી હતી!” પેલી બાઇએ નિરાશ થતાં કહ્યું.

‘પણ બાઇ, તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે ગરીબ હોય તો તમને ગમે !’ બીચારો છગનલાલ તો આ વિચિત્ર વાંધો સાંભળીને સડકજ થઇને બોલ્યો. “અમે તો આને ફાયદો ગણતા હતા.”

“જુઓને છગનલાલ,” પેલી બાઇ બોલી. “હું તમને ખુલ્લેખુલ્લું કહી દઉં છું. હું ઘરડી થઇ છું અને મારી જીવાનીમાં હું છેક સીધી ચાલી નથી. આથી ઘડપણમાં ગરીબોને પાળી જે કે પ્રાયશ્ચિત થાય તેમ કરવું એવો મારો વિચાર છે. પણ અહીં ગરીબજ નથી એટલે મારે બીજી જગ્યા શોધવી પડશે.”

“પણ જરા દૂર જોઇએ તેટલાં ગરીબ છે; તેમને પાળીને. ફાઇ તેમાં વાંધો કાઢવાનું નથી.” હાથમાંથી ધરાકી જતી રહેતી જોઇને બીચારો છગનલાલ નિરાશ થઇને બોલ્યો.

“ના, મારાથી એટલાં દૂર રોજ જવાય નહીં.” બાઇએ કહ્યું.

“પણ ત્યારે હું એક ઉપાય બતાવું” ધરાકીની શોધમાં ‘છગન-લાલને એક વિચાર સુઝી આવ્યો એટલે તે બોલી ઉઠ્યો. “આ જગ્યાની આસપાસ ઘણી જમીન નકામી પડી રહી છે તેમાં ડઝનેક ઝુંપડાં બંધાવી દઇએ અને ગરીબોને લાવીને રાખીએ તો કેમ ?”

“આ વિચાર તે બાઇને પસંદ પડી ગયો અને પોતાને કેવાં ગરીબ માણસો જોઇએ છીએ તેનું એક લીસ્ટ તેણે છગનલાલને આપ્યું: એક ઘરડી, પચારીવશ સ્ત્રી, એક લકવાથી પીડાતો ઘરડો પુરુષ, એક આંધળી છોકરી (જેને વાતો સાંભળવાનો શોખ હોય), એક બે અપંગ, એક દારુડીઓ, એક લડકણો મરદ અને એક લડ-

કૃષ્ણ બૈરી, બે મોટા વિસ્તારવાળાં ગરીબ કુટુંબ અને બેચાર સાધારણ કુટુંબ એટલાં નામ તે યાદીમાં આવ્યાં.

“છગનલાલને આ જાતનાં ગરીબ મેળવતાં મુશ્કેલી તો પડી પણ આખરે જેમતેમ કરીને તેણે તે એકઠાં કર્યાં. જેવો દારુડીઓ પિતા તેમને જોઈતો હતો તેવો તો આખરે નજ મળ્યો ત્યારે એક આળસુ માણસને વગર કામે સારો પગાર આપીને પણ લઈ આવ્યા. તે બીચારાને દારુ લાવતોજ નહતો એટલે શરુઆતમાં દારુ લાવીને તે ઢાળીજ નાખતો અને દારુડીઓ થવાનો ઢોંગજ માત્ર કરતો પણ ધીમે ધીમે તેને ટેવ પડી ગઈ છે અને હવે તો ચોવીસે કલાક દારુડીઆની અવસ્થામાંજ પડ્યો રહે છે. લડકું જોડું તેમને બહુ સારું મળી ગયું છે અને બીજા બધાંને બહુજ ત્રાસ આપે છે. પેલી બાઈને પણ આ ગરીબ બહુ ગમ્યાં છે અને રોજ સાંજે ત્યાં જઈને બધાંની સાથે વાતચીત કરે છે. એ ગરીબો એને ‘માતાજી’ કહે છે અને એમના માંથી કાઢ માંડુ થાય ત્યારે ‘માતાજી’ના નામની બાધા રાખે છે તેથી પેલી બાઈ બહુજ આનંદમાં રહે છે.” લાનુશંકરે વાત પુરી કરી એટલે જઈને એક આરામખુરશી ઉપર પડ્યા.

“હું પણ આજ જાતની એક વાત જાણું છું !” કનૈયાલાલ બોલી ઉઠ્યા. “હું એક વખત એક નાના ગામડામાં રહેતો હતો ત્યાં ધણાંખરાં એકજ ન્યાતના માણસો રહેતાં હતાં. થોડા વખત પછી તેમનીજ ન્યાતનો એક વિધુર મુંબઈથી ધણું કમાઈને ત્યાં પાછો આવ્યો તેથી એની ન્યાતમાં તો ખળભળાટ થઈ ગયો. દરેક કુંવારી છોકરી જાતજાતની ફેશનમાં મશગુલ બની ગઈ અને છોકરીઓનાં માબાપો પણ બીજી બધી વાતમાં કરકસર કરતાં પણ આ બાબતમાં પોતાના ગળ ઉપરાંત ખર્ચ કરવા લાગ્યાં. પણ એવામાં જજાયું કે પેલા વિધુરે તો કોઈને મોંએ એમ કહ્યું કે એને હાલની ફેશનની શીશીઆરી ગમતીજ નથી, એને તો ગરીબો પ્રત્યે દયાલાવ, ભક્તિ વગેરે ગુણોજ ગમે છે. આ વાતની ખબર પડતાંજ ફેશન

અંધ થઇ ગઇ અને ત્યાં એક નાનું જીર્ણ મહાદેવનું મંદિર હતું ત્યાંજ આખી ન્યાતની છોકરીઓનો જમાવ થઇ ગયો. તે મંદિરમાં એક ધરડો ચીઢાઉ સ્વભાવનો પુજારી રહેતો હતો તેજ આખા ગામમાં નજરમાં આવે તેવો ગરીબ હતો એટલે તે પુજારી ઉપર પણ દરોડો પડ્યો. સવાર પડે ને છોકરીઓ ઘેરથી સીધાં લઇ જાય, પૈસા લઈ જાય, પુજારીના દેવસેવામાં વપરાતાં વાસણો માંજ આપે, પુજારીનાં લુગડાં ધોઈ આપે વગેરે અનેક રીતે પેલા પુજારીને ખુશ રાખવા યત્ન થાય. પેલો પુજારી પણ આથી હાકેમ જેવો બની ગયો અને જે કાંઈની જરા પણ બરદાસ્તમાં આવી રહે તો તરત તેની ધુળ ઝાપટી નાખે અને કહે કે ફલાણાભાઈને કાને આ વાત પહોંચાડું ત્યારેજ ખરો. આ પ્રમાણે આ પુજારીની બેહુકમી ક્યાં સુધી ચાલત અને કે હદ સુધી જત એ કહી શકવું કઠણ છે. પણ એવામાં પેલા ભાઈ કાંઈ પરગામની ફેશનેબલ પોટી સાથેજ પરણી બેઠા. તે બાઈને આવાં ગામડાંગામમાં ગમતું નહીં હોવાથી વરવહુ બંને મુંબઈ ઉપડી ગયાં ! આથી પેલા બીચારાની સત્તાનો અંત આવ્યો એટલુંજ નહીં પણ આખા ગામમાં બીજા માગીને ટાંટીઆ તુટી જતા તોપણ પેટ જેટલું તેને મળતું નહતું એવી તેની રિયતિ થઈ ગઈ.” આટલી વાત કહીને કનૈયાલાલ પણ શાંત થયા, હોય એમ લાગ્યું. એટલે સ્નેહવદને અમને વાત કહેવા માંડી.

“ગરીબોને માટે ઘાંટા પાડનાર અને પોતાની ગરીબાવસ્થાનું જાહેર પ્રદર્શન કરનાર ગરીબ નહીં પણ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના, કાંઈના જાણ્યા વિના એકાંતમાં ગરીબાઇનું દુઃખ સહન કરનાર ગરીબોને માટે આપણને ખરેખર માન હોવું જોઈએ. એક રણમાં ધવાએલ સીપાઈ બચ્ચાને માટે જેવું માન હોય છે એવુંજ માન આપણે ગરીબોને માટે રાખવું જોઈએ.

“કુદરત અને મનુષ્યો વચ્ચે ચાલતાં અનંત યુદ્ધમાં ગરીબ હંમેશાં મોખરેજ હોય છે. ગરીબો આગળના ખાડાખાઓથીઆમાં

પડીને મૃત્યુ પામે છે, અને આપણે તેમનાં મુડદાં ઉપર થઇને વિજયનાં વાળં વગાડતાં પસાર થઇ જઇએ છીએ.

“આપણે દરેક પ્રકારના સુખચેનનો ઉપભોગ કરીએ છીએ અને ગરીબોનેજ જાજરા પ્રહારો ખમવાનું સોંપી દઇએ છીએ એથી જ્યારે જ્યારે આપણે તેમને વિશે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને શરમાવા જેવુંજ થાય છે. આપણે તંબુમાં સંતાતા ફરીએ છીએ અને તેમનેજ આગળ યુદ્ધ કરવા અને મરવા મોકલીએ છીએ. તે બીચારા અખમોથી પીડાતા, એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના મૃત્યુ પામે છે. કુદરત પોતાના ‘ત્રેષ્ઠનેજ’ સત્તાના બળવાન શસ્ત્ર વડે અને સુધરેલી પ્રજા પોતાની ‘ઉત્પતિ અને ખપત’ની ઉગ્ર તરવારથી તેમને મારે છે. ગરીબ વર્ગ ઇચ્છેઈચ્છ લડતા મરે છે. પણ તેઓ મૃત્યુ પામે છે પણ મૂક અને નિરાશાયુક્ત ક્રોધભર્યા મરણ પામે છે એટલે જગતનું ધ્યાન ખેંચાતું નથી અને દુનીઆ તેમને વીરની પદવી આપતી નથી.

“એક દુકાન આગળ એક વખત એક મોટા કુતરાને પડેલો મેં જોયો હતો. તે ત્યાં બહુ શાંત રીતે પડી રહ્યો હતો અને ઉંઘમાં ઘેરાયો હોય તેમ જણાતો હતો, અને તેનો દેખાવ ભયંકર હતો એટલેજ કાંઈએ તેને હેરાન કર્યો નહીં. આવતા જતા માણસોમાંથી અનેક તેના ઉપર થઇને આવજવ કરવા લાગ્યા. એમ કરતાં કેટલાકાએ તેને લાત પણ મારી. લાત વાગ્યાથી તે જરા વધારે હાંફતો.

“એટલામાં એક સામાન્ય પુરુષને પગે કૈં બીનું અને ગરમ લાગ્યાથી તેણે નીચું જોયું. પોતે લોહીના ખાખોચીઆમાં ઉભો છે અને તે ખાખોચીઆની શરૂઆત પેલા કુતરા આગળથી થઇ છે એમ તેને જણાયું. આથી તેણે નીચા વળીને કુતરાને તપાસ્યો. કુતરાએ વિકટ હાસ્ય કર્યું—કદાચ તે ક્ષણભરના આનંદનું હાસ્ય હોય કે કદાચ પોતાને નાહક હેરાન શા માટે કાંઈ કરતા હશે એમ ધારીને

દુઃખનું પણ હોય. લોકો બધા એકઠા થઈ ગયા અને બધા બેવા લાગ્યા ત્યારે જણાયાં કે કુતરાને ગળતી આગળથી કોઈએ ઉડે. ઝખમ કર્યો હતો અને લોકો તેમાંથી વહેતું હતું. પેલા દુકાનદારને પુછવાથી તેણે અછડતો જવાબ આપ્યો કે કુતરો ત્યાં કલાકેકથી પડ્યો છે તો ખરો !

“ એક વખત હું એક ગરીબ છોકરાને ઓળખતો હતો. આ છોકરો આપણે વાતોમાં વાંચીએ છીએ તેવો સુંદર દેખાવનો ગરીબનો છોકરો ન હતો, તેમજ તેની ભાષા પણ ગમે તેવા સરસ્વતીના ઉપાસકને બુલાવે તેવી હતી. આ દશબાર વર્ષના છોકરો તેની મા અને અને એક નાનું પાંચેક મહીનાનું છોકરું એમ ત્રણ જણ એક નાની અંધારી ઓરડીમાં રહેતાં હતાં. બાપનું શું થયું હતું તે મારા જાણ્યામાં નથી પણ ધણુંખરું તે ધર્મના ગુનમાં સાધુ થઈને ચાલ્યો ગયો હતો. છોકરો ન્યુસપેપરો વહેંચવામાં મહીને છ સાત રૂપીઆ કમાતો હતો, અને મા અરચુરણ પરચુરણ કામ કરીને મહીને નવ દસ રૂપીઆ પાડતી હતી. પણ દુર્ભાગ્યે ધણીવાર મા સવારે ઉઠતી ત્યારે ઓરડીની ચારે દીવાલો ગોળ ફરતી હોય તેમ જણાતું. દીવો નહીં હોય છતાં અનેક દીવા તેની આંખે જણાતા. આવા દિવસોએ મા કામ કરી શકતી નહીં એટલે આવક ઘટતી. .

“ ગરીબવર્ગના મનુષ્યો આજ પ્રમાણે શાંત નિરાશાભર્યા કોથથી મરે છે એ મેં જોયું છે. ગરીબ ઘાંટા પાડીને પોતાનાં દુઃખ જણાવતાં નથી, પૈસાદારને પગલે પગલે ચાલીને તેમની વાહવાહ કરતાં નથી, પોતાને પાળનાર દ્રવ્યવાન ધનિકોના માનમાં ગીતો જોડી હારમોનીઅમ સાથે મોટા મેળાવડામાં ગાતાં નથી. આ ગરીબો તો જ્યાં સુધી મરી જાય અને પાછળથી તેમની ખરી હકીકત જણાય ત્યાંસુધી ગરીબ હતાં એ પણ કાંઈને જાણ્યાં નહીં આવે તેવાં ગરીબ; શાંત મગરુર ગરીબ, પ્રભાતથી માડીને રાત પડે ત્યાં સુધી મોંત

અને દારિદ્ર્યની સામે ભયાનક યુદ્ધ આદરનાર ગરીબ તેમજ છેવટે ન્યારે તેમની કંગાલ ઓરડીમાં મૃત્યુ તેમના ઉપર વિજય મેળવે ત્યારે પણ દાંત પીસીને મૃત્યુ પામે તેવાં ગરીબ.

“એક દિવસ દીવાલોએ પોતાની ગતિ વધારી. દીવા હજારો જણાયા. કામ સદાને માટે છોડી દેવાનો વખત આવ્યો છે એમ માને જણાયું. “ભાઈ રવુ !” મા બહુ ધીમેથી અચકાતી બોલી, એટલું ધીમેથી બોલી કે રવુને છેક નીચા વળાને સાંભળવું પડ્યું. “મારી પથારીને છેડે બેજે. મેં પચીસ રૂપિયા સીવી લીધા છે તે લેજે. તેમાંથી મને બાળવાનો ખર્ચ નીકળશે. વધે તો તારા ખપમાં લેજે. મને તે થાય પણ આ છોકરો કાઢીને આપીશ નહીં અને કાઢીની પાસે બીજા માગીશ નહીં.”

રવુએ વચન આપ્યું.

“બોલ કે બલો ભગવાન મને મદદ કરશે.” મા બોલી.

“બલો ભગવાન મને મદદ કરશે.” રવુ બોલ્યો.

“જગતમાં જે કાર્ય કરવાનાં હતાં તે કરી લીધાં, માનું વીલ પણ પોતાના જીવતાંજ છોડી પાસે વંચાવી લીધું. મૃત્યુએ ઘા કર્યો. મા ગઇ.”

“રવુએ વચન પાળ્યું. માને બાળી અને પછી પોતાનો સામાન એક ટોપલામાં લઇને એથી પણ અંધારી અને ગંધાતી ઓરડીમાં રહેવા ગયો.”

“અઢાર મહીના છોકરું જીવ્યું. આ અઢાર મહીના રવુએ છોકરાને કેવી રીતે રાખ્યું, પોતે પૈસા કેવી રીતે કમાયો એ તો બલો ભગવાન જાણે ! પણ આખરે તે છોકરું મૃત્યુ પામ્યું અને પંચકેસ કરતી વખતે પંચે છોકરાને પોતાના નાના ભાઈની ખરાબર માવજત કેમ નહીં કરી એને માટે ઘણો ઠપકો આપ્યો !”

“વર્તમાનપત્રોને તે વખતે બીજો ખોરાક ન હતો એટલે એમણે એ વાત ઉપાડી લીધી. અનેક કાગળ લખનારાઓએ વર્તમાનપત્રોમાં

જુદાં જુદાં તખ્તલુસથી કાગળો લખ્યાં અને તેમાં કોઇએ સરકારને, કોઇએ ઘરઘણીને, કોઇએ સુધારાને અને કોઇએ જુના વિચારવાળાઓને ખુબ ગાળો દીધી. વર્તમાનપત્રોએ ફૂંડો ખોલ્યાં અને સેક્રેટરીઓ ખજાનચીઓ વગેરે પણ નીમાઈ ગયા. ઘેર ઘેર કાલેજમાં લણુતા છોકરાઓ અને છોકરીઓ કુપનો લખને ફરવા નીકળી પડ્યાં. કેટલાક નાટકવાળાઓ પોતાના નાટકો પણ પેલા છોકરા જેવા છોકરાઓને માટે અનાથાશ્રમ ખોલવાને માટે ભજવવા તૈયાર થયા. શહેનશાહ, સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ તેમજ વાઈસરોયને તાર મોકલવાની હીલચાલ પણ થવા માંડી. સુધારા પરિષદમાં આવા કરુણ અનાવોનું મૂલ બાળલક્ષ્મ અને સ્ત્રીકૃતિવણીની અછત છે એમ અનેક વક્તાઓએ કહ્યું. જુના વિચારવાળાઓની પરિષદમાં ધર્માચાર્યોએ અને તેમના ભાવિકલકતોએ ભાર મૂકીને જણાવ્યું કે હજી પણ સુધારાવાળા નહીં સમજે અને એક ઉપર બીજી ઘેરી કરવાની છુટ નહીં આપે, સ્ત્રીઓને લણાવવાનું છોડી નહીં દે અને અંગ્રેજી પોષાકનો લાગ નહીં કરે તો બહુ ભુરો વખત આવશે. દારુનિષેધક સભાએ દારુની બંદીના પરિણામ તરીકે આ દાખલા આપ્યો અને આખી સભા તે સાંભળતાં સાંભળતાં રડી. સ્ત્રીઓનાં જુદાં જુદાં મંડળોએ એકત્ર થઈને એક જાહેરસભા ખોલાવી અને આખી પુરુષજાતિ ઉપર ઠપકાનો ઠરાવ પસાર કર્યો. આ ચળવળ લાંબી ચાલી હોત તો પેલા છોકરાને તેમજ બીજા એના જેવા છોકરાઓને ફૂંક પણ ફાયદો થાત; પણ કમનસીમે એટલામાં પુરુષોત્તમ માસ આવ્યો એટલે ધર્માનુરાગીઓ મદદ જેવા બાવાઓને ખવડાવવામાં પડ્યા; સ્ત્રીઓને મત આપવા વિશેનું બીજા ધાનસભામાં આવ્યું એટલે સુધારાવાળાઓ અને સ્ત્રીઓ તેમાં રોકાઈ ગયાં. સમ્રાટની પધરામણી થવાની હતી તેની તૈયારીમાં ઇલકાખોના બુખ્યા મશગુલ બની ગયા. ફૂંડ ફૂંડને ઠેકણે રહી ગયાં. તે ફૂંડના ઉધરાવનારાઓ પાછાં પોતાના અભ્યાસમાં ગુંથાઈ ગયાં.

“મને તે છોકરાના પછીના જીવન બાબત માહિતી નથી એટલે
ભલા ભગવાને ભવિષ્યમાં પણ તેને મદદ કરી કે નહીં તે હું કહી
શકતો નથી.”

રાતના બારેક વાગવા આવ્યા હતા એટલે નવલકથા વિશે વધુ
વાદવિવાદ નહીં કરતાં અમે—સ્નેહવદન, ભાનુશંકર, કનૈયાલાલ અને
હું સૌ સૌને ઘેર ઉપડી ગયા.



પ્રકરણ ૬ :

સમુદ્ર કિનારે

અમે ચાર મિત્રો—હું, કનૈયાલાલ, સ્નેહવદન, અને બાનુશંકર જે મહાન નવલકથા લખવાના પ્રયાસમાં ગુંથાઇ ગયા હતા. તે નવલકથા વિશે ચર્ચા કરવા અમે અવારનવાર સાથે મળતા.

આવી એક સભા અમે સમુદ્ર કિનારે અમારા નાનકડા તંબુમાં મેળવી. બાનુશંકરની મરજી એવી હતી કે નવલકથા ન્યાં સુધી પૂરી થાય નહિં ત્યાં સુધી આવી રીતે સભાના ઠેકાણું બદલવાનું નહિં. કનૈયાલાલે એથી ઉલટું કહેલું કે નવલકથા લખવાની ખરી જગ્યા જ તંબુ કે આંખાવાડીયાં છે. જ્યાં સમુદ્ર ઘેર ગર્જના કરી રહ્યો હોય કે નદી શાંત રીતે વહેતી હોય આંખાવાડીયાંમાં ક્રેયલ કૂંજન કરી રહી હોય ત્યાં જ વિચારશક્તિ ખીલે અને ઉત્તમ સાહિત્ય રચાય. કનૈયાલાલે એક વખત અમને કહેલું કે એક ગંભીર વડલાની ડાળીએ ‘હેમક’ ટીંગાડીને હું એમાં સૂતો હોઉં, મોંમાં ઉત્તમ સીગરેટ કે સીગાર હોય, ઉપર બૂરં બૂરં આકાશ અને તેમાં ઝીણાં ઝીણાં વાદળાં હોય તો હું કહો તેવું ઉત્તમ પુસ્તક લખી નાખું.” પણ આના ઉત્તરમાં સ્નેહવદને કહેલું કે “જો તમે પાંચ મીનીટથી વધારે ‘હેમક’ માં જગતા રહો તો” એટલે એ અખતરો કનૈયાલાલે હજી સુધી કર્યો નથી એમ હું પોતે તો માનું છું.

સમુદ્રકિનારે તંબુમાં થોડો વખત રહેવું એ વિચાર સરલાનો હતો. એક વખત અમે અમારા મિત્રને ત્યાં આવા તંબુમાં રહી આવ્યાં હતાં એટલે સરલાને એ જીવન ધણું ગમી ગયું હતું. ત્યાં દરેક વસ્તુ કેવો નાની નાની હોય ! એક નાના ઓરડામાં રહેવાનું, એક નાના પલંગ ઉપર સૂવાનું, નાના રસોડામાં નાના ચુલા ઉપર નાના નાના વાસણોથી રાંધવાનું ! “ આવી રીતે તંબુમાં રહેવાથી જાણે આપણે ઢીંગલીઓની રમત રમતાં હોઈએ તેવું લાગે છે.” આ પ્રમાણે સરલાએ તે વખતે કહેલું.

કદાચ એણે તે વખતે રમતમાંજ આ પ્રમાણે આપણને મનુષ્યોને ઢીંગલીઓ જેડે સરખાવ્યાં હશે; પણ વિચાર કરી જોઈએ તો જણાય છે કે અંદર કેટલું બધું સત્ય છે ! ઢીંગલીઓ જેટલી તેમના માલિકની ઈચ્છાને આધીન છે તેટલાંજ આપણે મનુષ્યો વિધાતાને આધીન છીએ. મેળામાંથી તરત આવેલી ઢીંગલીઓનાં કેટલાં માન ! હાથમાંથી કાઢી નીચે મૂકે નહિ, નવાં નવાં લુગડાં પહેરવાનાં મળે. થોડા દિવસ પછી કાઢી તોફાની છોકરૂં તેને લાત મારીને ફેંકી દે, કાઢી તેના હાથ પગ તોડીને ફેંકી દે અને પછી રખડતી રજળતી ક્યાં ચાલી જાય તેનું પણ કાઢીને લાન રહે નહિ. આપણી અવસ્થા આથી કે રીતે સારી થાય છે ?

• અમે તંબુમાં રહેવાનો વિચાર કરતા હતા તે વખતે અમે કેં કેં કલ્પના કરી હતી. સરલા રાંધતી હોય તે વખતે હું તંબુની બહાર બેસીને લાખું. જમ્યા પછી અમે બન્ને બહાર બેસીને કુદરતના અનેરાં સૌંદર્યનું પાન કરીએ, ચન્દ્રિકામાં સ્નાન કરીએ, ઘૂંઘવતા સમુદ્રનું ઘેરૂં ગાન સુણીએ, પ્રભાતમાં ઉઠીને સરલા પુષ્પો વીણે તેમાંથી અમે વેણી ગુંથીએ, ટેબલ ઉપર ગોઠવીએ, આવા કેં કેં વિચાર કર્યા હતા.

આપણે જ્યારે નાના હોઈએ છીએ, જગતની કડવાશ ચાખી હોતી નથી અને મૃગજળનો કડવો અનુભવ કર્યો નથી હોતો ત્યારે

આપણે કેવા કેવા મહેલ ગંજીના મહેલ જેવા ચણીએ છીએ ? કેવાં કેવાં સ્વપ્નો નિરખીએ છીએ ! જ્યારે જ્યારે આપણે આવા તરંગોમાં મશગુલ બની જઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે લયાનક હાસ્ય કરતી વિધાતા હાથમાં કુર ખંજર લઈને આપણી પછવાડેજ ઉભી હોય છે એ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. આરંભમાં આપણા સ્વપ્ન ખરાં પડતાં આપણને જણાય પણ છે અને તે સુખમાં આપણે લવિષ્ય ભૂલી જઈએ છીએ. કાષ્ઠક વખત પણ જીવનદોરી તૂટશે એ વાતજ વિસરાઈ જાય છે. ખંજર ઉંચું થાય છે અને ક્ષણમાં મૃત્યુ એક ભોગ લઈ લે છે. સ્વપ્ન અધુરાંજ પૂરાં થાય છે. ગંજીના મહેલ ચણતાં ચણતાં તૂટી જાય છે. “તૂટ્યો મારો તંબુરાનો તાર રે, લજન અધુરું રહ્યું રે—” આ પ્રમાણે જીવનમાં અધું અધુરું જ રહી જાય છે.

એક જુદા પ્રકારનું દ્રષ્ટાંત મને સાંભરે છે. એક ગરીબ છોકરી બળેવમાં લાઇને રાખડી બાંધવા જાય તે દિવસે સારી ઓઢણી પહેરીને જવાય એટલા માટે પૈ પૈ પૈ કરીને પૈસા બચાવતી હતી. પૈસા ભેગા થઇ રહેશે અને ઓઢણી આવશે અને તે પહેરીને પોતે લાઇને રાખડી બાંધવા જશે એ વિચારમાંજ સુખ માનતી નિદ્રાષ છોકરી વિધાતાના કારમાં ઝખમોથી અગ્નણી હતી, આખરે પૈસા પૂરા થઈ રહ્યા અને ઓઢણી પણ લેવાઇ. પણ બળેવને દિવસેજ ખૂબ વરસાદ આવ્યો એટલે રખેને ઓઢણી બગડે એવી બ્હીકથી તેણે તે પહેરી નહિ. પણ જૂનીજ તેણે પહેરી. પછી કેં અડચણ નડ્યા કરી ને છેક એ વર્ષ પછીની બળેવે તે પહેરવાનો વખત આવ્યો. વરસાદ પણ જગાય ન હતો. પણ ઓઢણી પહેરવા કહાડી ત્યારે જણાયું કે ઓઢણી તો છેક નાની પડી ગઇ છે એટલે આખરે તે દિવસે પણ ખીજી જૂની ઓઢણી પહેરીનેજ રાખડી બાંધવા જવું પડ્યું.

જગતમાં આવુંય ઘણી વાર બને છે. એક વખત એક છોકરો અને છોકરી હતાં. તે ઉભય એકેકને અનન્ય પ્રેમથી ચાહતાં હતાં,

પણ તે વખતે વડીલોની ઇચ્છા જીતી જ હતી. તેમજ વડીલોની ઇચ્છા ઉપરાંત પરણાય તેટલા પૈસા પાસે હતા નહિં એટલે બન્નેએ મોટાં થઇને પછીજ લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. છોકરાને પૈસા ભેગા કરતાં લાંબો વખત વહી ગયો; કારણ કે પૈસા ભેગા કરવા એ રમત વાત નથી. જેને આવે છે તેને એક દિવસમાં લાખ રૂપિયા મળી જાય છે; અને જેને નથી મળતા તેને આખી જીંદગી ગુમાવે છે તોપણ હજાર રૂપિયા ભેગા થતા નથી. તેમ છતાં છેવટે પેલાએ પૈસા ભેગા કર્યા અને પેલી છોકરીને પરણવા આગ્યો. બન્ને જણ એકેકને જોઇને એકદમ ભેટી પડ્યાં નહિં, એકેકને ચુંબ્યાં નહિં. પેલી સ્ત્રી આટલાં વર્ષ એકલી રહી હતી એટલે તેને એકલાં, સ્વતંત્ર રહેવાની ટેવ પડી ગઇ હતી, અને પેલા પુરુષને પૈસા કમાતાં એટલો શ્રમ વેઠવો પડ્યો હતો કે તેણે પૈસા જેવોજ લાગણી વિનાનો થઈ ગયો હતો. થોડી વાર એ પ્રમાણે તેઓ બેસી રહ્યાં, બહુ સાધારણ વાત કરીને એકેકની તબીયતના સમાચાર એકેકે પૂછ્યા. પ્રથમ બન્નેને એકેકની સાથે લગ્ન ન કરવા દેવામાં આવ્યાં તેને માટે આટલું દુઃખ શાથી થયું હશે તેનો વિચાર કરતાં એકેકના સામું જોતાં થોડી વાર તેઓ બેસી રહ્યાં અને પછી બન્ને છૂટાં પડ્યાં ત્યારેજ બન્નેને સુખ લાગ્યું.

આ વખતે મને એક બીજી વાત પણ યાદ આવે છે. એક વખત એક ડાહ્યું તીડ અને એક મૂખ કીડી પાસે પાસે રહેતાં હતાં. વસંતમાં ડાહ્યાં તીડે અનેક રીતે મોજમઝા ભોગવી. કાળનો વિચાર કર્યા વિના મસ્ત થઇને જીવન માણ્યું. પણ એટલામાં ગ્રીષ્મ ઋતુ આવી. પોતાનું મોત પાસે આવ્યું છે એમ તીડે જાણ્યું ત્યારે પોતાને બહુ આનંદ થયો. પોતાના જીવનનો બરાબર ઉપયોગ કરી લીધો છે અને જે જે દેહાણુ લઇ શકાઇ તેટલી લીધી છે એવું જાણ્યાથી તેને સંતોષ થયો, અને એક પાંદડાં નીચે જઇને હિંમતથી મૃત્યુને શરણ થયું. એક મોટાં પક્ષીએ આવીને તેને પોતાના પેટમાં ઉતારી દીધું.

ન્યારે આ પેલી મૂર્ખ કાઠીએ જોયું ત્યારે તેને બહુ ગર્વ થયો અને પૂલાધને ગર્વિષ્ઠ વચનો તેણે કહાડવા માંડ્યાં. “હું ઉઘોગી અને કરકસર વાળી છું તે કેવું સાઈ ! ન્યારે આ ઉઘાઉ તીડ અહિંથી તહિં ઉડ્યા કરતું હતું અને જીંદગીની મોજ માણતું હતું ત્યારે મેં કેટલો શ્રમ વેઠીને માઈ ઘર બનાવ્યું અને તેમાં જુદી જુદી જાતનું અનાજ ભર્યું. હવે હું નિરાંતે ઘરમાં બેસીને ભરી રાખેલું અનાજ ખાઈશ.”

પણ આટલું એ ખોલી રહી એટલામાં વાડીમાં કામ કરતો માળી હાથમાં પાવડો લઈને આવ્યો અને તેણે પેલી કાઠીનું દર પાવડાથી પૂરી નાખ્યું અને કાઠીને પણ પગથી ચગદી નાખી. પેલાંજ પક્ષીએ આવીને તેને પણ ઉપાડી લીધી અને પોતાના પેટમાં ઉતારો લીધી આ હકીકત ઉપરથી પછી તે પક્ષીએ ‘છે સમય ત્યારે વીણો, પુષ્પો મધુરં ગુલતણાં’ નામનું એક સુંદર કાવ્ય ગાયું. પક્ષીઓની ભાષા જાણનાર અને તેમના હૃદયના ભાવની કદર કરનાર એક કવિએ આ કાવ્ય સાંભળી લીધું અને તેણે તે લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યું.

પણ દુર્ભાગ્યે વિધાતા આપણને ગુલાબ ચુંટવાનો વખત આપતી નથી. આપણે ચુંટવા જઈએ ત્યારે “હમણાં બીજાં કામ કરે. તે કામમાંથી પરવારીને પછી જોઈએ તેટલાં ગુલાબ એકઠાં કરજો” આવું કહીને આપણને બીજાં કાર્યોમાં ગુંથી દે છે. જગતના કાયદા આપણે જાણતા હોઈએ છીએ તો જાણીએ છીએ કે ઘણું ખર્ચ તો આપણે કામમાંથી પરવારવાનાજ નથી; પણ કદાચ પરવારશું તો તે વખતે ગુલાબ બધાં કરમાઈ ગયાં હશે.

અમારે જે વખતે તંબુમાં જવું હતું તે વખતે અમને વિધાતાએ જવા નહિ દીધાં. તે વખતે ગયાં હોત તો કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ નહિ આવત. પછી આખરે બીજી વખત ન્યારે જવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે જઈ શકાયું. અમે ઘેર આવીને તરત રહીને આ બાબત

ઠહી. રઘી કોઇપણ વિષયમાં અભયથી તો બતાવતીજ નહિ. આમાં પણ જ્યારે સરલાએ આનંદથી કહ્યું કે “ રઘી, તું ‘નભે છે ? આપણે દસ પંદર દિવસ તંબુમાં રહેવા જવાનાં છીએ ” ત્યારે પણ રઘીએ બિલકુલ અભયથી બતાવી નહિ. અમારે ત્યાં રઘી પાંચ વર્ષ રહી એટલા વખતમાં પણ એણે કોઇ વખત કોઇપણ વિષય સંબંધી અભયથી બતાવી નથી. રીતભાતમાં તે બહુ વિનયી હતી, છતાં પણ એના હાવભાવ ઉપરથી એમજ જણાતું હતું કે તે મને અને સરલાને નાનાં બાળકજ ગણે છે અને અમે માત્ર છોકરાંઓની માફક વરવહુની રમતજ રમીએ છીએ એમજ તે ધારે છે. પાંચ વર્ષ પછી જ્યારે રઘી પોતાના ધણી સાથે કોઇ બીજને ત્યાં રહેવા ગઇ અને અમે પણ એક ‘બેબી’ના માલિક થયાં ત્યારે પણ તેની આ વર્તણૂંક બદલાઇ નહિ. અમે રમતમાં માત્ર એક પગથીયું આગળ વધ્યાં છીએ અને ‘વરવહુ’ને બદલે ‘મા બાપ’ની રમત રમીએ છીએ એમજ તે દેખાડતી અને માનતી.

કેંક વિચિત્ર રીતે તેણે આજ જાતની લાગણી ‘બેબી’માં પણ ઉતારી દીધી હતી. એક પ્રસંગ મને હજી પણ યાદ છે. એક વખત સરલા ‘બેબી’ને નાની બાબાગાડીમાં બેસાડીને ફરવા લઈ જવાને યત્ન ફરતી હતી. બેબીની ઇચ્છા ધરમાંજ રહેવાની હતી. સરલાએ આખરે સમજવતાં સમજતાં કહ્યું. “ બધુ મમ્મા સાથે ફરવા આવવું નથી ? બબી તો મમ્મા સાથે જુહા જુહા જાય છે ! ”

“ બબા મમ્મા સાથે જુહા જુહા જવાને ખુશીજ નથી. ” બેબીએ ચીસ પાડતાં (અલબત્ત, પોતાની ભાષામાં) કહ્યું. તમારાં જેવાંની સાથે ફરવા આવીને મારે હાથ ટાંટીયો લાંગવો નથી. ”

ખિચારી સરલા ! આથી તેને બહુ લાગી આવ્યું હતું. આવડાં નાનાં છોકરાંમાં પણ તેને માટે વિશ્વાસ નહિ એ તેને બહુ લાગ્યું. પણ આખરે બન્યું પણ તેમજ. ફરીને પાછા આવતાં ગાડી ઉંધી પડી અને બેબી રસ્તામાં ગબડી પડ્યું.

પણુ આ તો વળી જુદી કથા છે એટલે તે વિશે અહિં બોલવું એ અસ્થાનેજ ગણાય. જે તંબુ અમે લીધા હતો તે તંબુ વેચનારે અમને તે “ નાનો સરખો, મોટાય નહિં તેમ નાનોય નહિં એવો ” એમ કહીને આપ્યો હતો. અમે જ્યારે એને વેચવા કહાડયો ત્યારે તે લેવા આવનાર ધણીએ તેને વિશે ‘આના કરતાં તો ખાવાજીની છત્રી પણુ મોટી હોય છે’ એમ કહ્યું હતું.

“અમે રહેવા ગયાં તે વખતે પહેલાં તો સરલાને આ તેનું નાનું કદ બહુ ગમી ગયું હતું. સુવાના ઓરડામાં જો તમે બૂલમાં હિલા થઇ જાઓ તો તમારું માથું અફળાઇ જાય એવી સ્થિતિ સરલાને આનંદ ઉપજવતી હતી. પણુ રઘીને તો એ વિશે કશું પૂછવા જેવુંજ ન હતું. એને એનો સુવાનો ઓરડો ખતાવ્યો એટલે એણે એનું નાનું કદ જોઇને કહ્યું. “આ તો સારું થયું કે તળાઇમાંથી ગળડીને બહાર જવાય નહિ-જમ્યા હોય તો જવાય કેની.”

“રઘી, ધણું ખરું તો આપણે બહાર ખુલ્લામાંજ રહીશું” સરલા બોલી.

“બહુ સારું.” રઘીએ ઉત્તર આપ્યો.

આ પ્રમાણે ખુલ્લામાં રહેવાનું બની શક્યું હોત તો બહુ સારું, પણુ વરસાદના અચાનક અને અણુધાર્યા આગમનથી એ વિચાર મનમાં ને મનમાંજ રહી ગયો, અઠવાડીયાંમાંથી છ દિવસ ધોધમાર વરસાદ પડ્યા કરે એમાં માણસો અને તે પણુ તંબુમાં રહેવાની ધૃષ્ટતા કરનાર માણસો આનંદ શી રોતે લઈ શકે ? વરસાદની રૂતુ નહિં તેમાં વરસાદ આવે અને તે પણુ અમે આશ્ચર્યે બે અઠવાડીયાં તંબુમાં રહ્યાં હોઇશું એમાંથી કોઇકજ દિવસ ખાલી થઇ જાય એટલે અમારો શી સ્થિતિ થઇ હશે તે સહજમાં કદપી શકાય તેવું છે. અલબત્ત, અમે ત્યાંથી કંટાળીને પાછાં અમારાં ઘરમાં રહેવા ગયાં ત્યાર પછી વરસાદ બંધજ થઇ ગયો હતો !

સવારના અમારા બિહાના બીના થઈ ગયાં હોય એટલે ઉઠવું પડે. ઉઠીને જેટલે જેટલે ઠંડાણે પાણીના ધોધ પડતા હોય તેટલે ઠંડાણે વાસણો મુકવાં. વાસણો પાણીથી ભરાય એટલે તે પાણી ઢાળી આવવું. તે અરસામાં આપણા પોતાના લુગડાં પણ બદલવા જેવાં થઈ રહે અને ખીટીએ મુકેલાં લુગડાં પહેરવાં જઈએ એટલે જણાય કે આપણે પહેરેલાં છે એના કરતાં પણ એ તો વધારે ભીંજાઈ ગયેલાં છે !

બપોરે સાધારણ રીતે વરસાદ વધારે ધોધમાર આવતો. અમે એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં પાણીની રેલ બચાવવા દોડતાં અને થોડી થોડી વારે ટુવાલે ડીલ લુછતાં. અમે ત્યાં જ થોડો વખત રહ્યાં તેટલામાં કેટલાંક અમારાં સગાંઓ પણ સહેલ કરવા ત્યાં આવી ગયાં હતાં. તેમણે પણ તંબુ અને સમુદ્રની મળ આખી. આવતાં તેજ તરબોળ થઈને તે આવતાં એટલે અમે એક ઓરડામાં તેમને રાખીને મારાં અને સરલાનાં કપડાં બદલવા માટે આપતાં. અમે બન્ને પાતળાં અને ઠીંગણાં એટલે પહેરનારને કુદરતી રીતેજ અમલક ધણી પડે; તેમાં ઉભાં થઈને પહેરવા જાય તો માથામાં તંબુનાં લાકડાં વાગે એટલે આ બે ક્રિયામાંથી તેઓ પતે તે પહેલાંજ તેમને અમારા ઉપરનો, તંબુ ઉપરનો અને સમુદ્ર ઉપરનો મોહ ચાલ્યો જતો.

તેઓ બહાર નીકળે ત્યારે અમે, જે વરસાદ નહિ આવ્યો હોત તો તેમને માટે કેવી કેવી મળ તૈયાર રાખત તે વિશે તેમને સમજાવતાં એટલે તેમને વધારે રીસ ચડતી. તે પછી બિંદુકુદ બોલ્યા ચાલ્યા વિના અમે એકેકની સામે જોયા કરતાં. રટવની ગરમીથી તેમના કપડાં સુકાઈ રહેતાં એટલે એ લોકો પાછાં જવાની ઉતાવળ કરતાં. પાછાં ઓરડામાં જઈને માથાં કુટાતાં જતાં અને તેઓ કપડાં બદલતાં અને પાછાં પોતાને ઘેર તો તરબોળ અવસ્થામાં જ જતાં. ઘેર જઈને અમારે માટે શા શા જીવંદો વાપરતાં હશે એ બાજુવાને તો અમારી પાસે કશું સાધન ન હતું એટલે નહિ કહી શકાય નહિ; પણ સ્વાભાવિક રીતે તે વિશે અમે કલ્પના તો કરી શકતાં.

તેમના ગયા પછી બેએક દિવસે તેમના તરફથી કાઠએ લખેલા કાગળો અમને મળતા જેમાં એમની તબિયતના સમાચાર ગુસ્સાથી ભરેલી ભાષામાં તેઓ જણાવતા હતા. કોઈક કોઈક કાગળમાં તો એટલે સુધી જણાવેલું કે જો એમાંના કાઠ મરી જશે તો અમને તરત ખજર આપવામાં આવશે ! મનુષ્યોમાં ઉપકારની લાગણી જ આવા પ્રકારની હોય છે !

આવી રીતે અમને ગમતનું કશુંજ સાધન ન હતું; માત્ર કેટલાંક હિંદુ અને પારસી કુટુંબો ભૂરાં આકાશથી લલચાઇને ફરવા આવતાં તેમને જોઇને અમને કૌંમક શાંતિ મળતી. તરેહવાર ફેશનબલ કપડાં પહેરીને સમુદ્ર કિનારે આવ્યા હોય ત્યાં જરા પણ ચેતવણી આપ્યા વિના એકદમ તોફાન સાથે વરસાદ તુટી પડે ત્યારે છત્રી જેવી વસ્તુ પણ પાસે નહિ હોય તેવાં મનુષ્યોની સમુદ્ર કિનારા જેવી ખુલી જગ્યામાં શી સ્થિતિ થાય તે તરત સમજી શકાય તેવું છે. એકદમ જ તેમનો સ્વભાવ બદલાઇ જતો. તેમનામાંથી સ્નેહ, મમતા, વાત્સલ્ય વગેરે ગુણ પાણીની માફક સરી પડતાં. એકેકની સામે ધુરકાધુરકી, છોકરાંઓ પ્રત્યે ઝાંસા, પુરૂષોના સ્ત્રીઓને માથે વાંક ઢોળી પાડવાના ચત્ન, સ્ત્રીઓના પુરૂષોને મ્હેણાં, વગેરે જોનારને અને સાંભળનારને બહુ આહ્લાદ આપતાં અને અનેક દુઃખમાં સુખ સમાન થઇ પડતાં.

પણ જે બેચાર દિવસ અમને તોફાન નડ્યું નહિ તે બેચાર દિવસનો અપૂર્વ આનંદ ખીજ દિવસોનું વ્યાજ વાળી નાંખે તેવો હતો.

ચન્દ્રનો પ્રકાશ, ધીરા, ગંભીર સમુદ્રપટ ઉપર પડતો સમુદ્રના પાણીને ચળકાવતો હતો. વિશાળ સમુદ્રના ઉછળતા નાના તરંગોને ચુંબન અર્પતો અનિલ વૃક્ષના પાંદડાંને નૃત્ય કરાવતો અમારા તંબુને આંગણે પ્રેમગીત ગાતો હતો. સરલા અને હું એકેકની આંખમાં પ્રેમની જવાલા નિરખતાં આ જગતમાં સ્વર્ગ જેતાં.

પણ આ કુર જગતમાં આ સુખ કેમ ટકે ? આ અનેરો પ્રેમ કુદ્ર દુનિયા કેમ જીરવી શકે ? શું મનુષ્ય કે શું જડ વસ્તુ સંપૂર્ણતા

પ્રાપ્ત કરે એટલે કરમાવાનું જ. પુણ્ય સંપૂર્ણ ખીલે તે કરમાવાનેજ. મનુષ્ય સંપૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત કરે તે ખોવાને જ. સંસારમાં સામાન્ય જ ટકે છે, અસામાન્ય કે અસાધારણ નહિં. કર્મવાદીઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ કે રસાયનશાસ્ત્રીઓ ગમે તેમ કહે પણ મને તો લાગે છે કે કુદરત અને જગત, બન્નેય અદેખાં છે; તેમનાથી કોઈ વસ્તુ કે કોઈ મનુષ્ય સંપૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત કરે તે ખમાતું જ નથી.

ત્યાં એક વિચિત્ર જાતનું પક્ષી હતું તે અમને અને ખીજાં પક્ષીઓને આખી રાત હેરાન કરતું. તેના અવાજ પણ બહુ જ વિચિત્ર અને કર્કશ હતો. મરઘીએ તો પહેલાં પહેલાં એ એક જાતનું એલામનું ધડિયાળ છે અને તે કોઈક ઠેકાણે વાગે છે એમ જ ભણ્યું હતું. આથી તે બિચારીએ તો અમારી આગળ ફરિયાદ કરેલી કે “આ જાતનું એલામનું ધડિયાળ આખી રાત કોણ વમાડયા કરે છે ? અને એમાં તે તેલ પણ કેમ પુરાવતો નથી કે કાનને જરા ઓછું ખરાબ લાગે ! ”

આ પક્ષી પોતાનું સંગીત અંધારૂં થવા માંડે એટલે શરૂ કરતું. બિચારા ખીજાં પક્ષીઓ જે વખતે ખાઈપીને સૂવાની તૈયારી કરતાં હોય તે વખતે જ તેને જાગૃતિ આવવા માંડશે. ને ગયે જન્મે એ નાંટકવાળો હશે કે રેલ્વેમાં નાછટ ડયુટી કરનાર સ્ટેશન માસ્તર હશે એમ મને તો લાગે છે.

એ પક્ષીના માળા પાસેના ઝાડમાં એક ચક્ષોનું નાનું કુટુંબ રહેતું હતું. પેલાં પક્ષીનું સંગીત શરૂ થાય એટલે તરત જ ચક્ષી ચીડાઈને કહેતી. “ આ મુ—એ પાછું આવવાનું શરૂ કર્યું. એને આખો દિવસ જમ છે ત્યારે જાતાં શું થાય છે કે અત્યારે જ જીવ ખાય છે ! ” (અલબત્ત, ચક્ષી આ પોતાની બાપામાં જ બોલતી હતી; પણ એનું બાપાંતર કરીએ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ થાય એવી મારી ખાત્રી છે.)

થોડીવારમાં પેલાં પક્ષીના સંગીતના ઘોંઘાટથી પેલી ચક્ષીના બધાં

અચ્ચાં ઉંઘમાંથી ઉઠીને શોરબજાર કરી રહે એટલે ચક્ષીનો મિત્રસ હાથથી જતો.

“તમારે આ પાપીને કશું કહેવું છે કે નહિં?” ચક્ષી પોતાના ધણીને કહે. “આટલું ધીંગાણું થાય ત્યારે બિચારાં છોકરાં સુએ કેમ? જાણે લાકડાં વહેરાતાં હોય તેવી જગ્યામાં રહેતાં હોય એ તેમ લાગે છે!”

આ ઠપકાથી ચક્ષી આંખ ચોળતો માળામાંથી ડોકું બહાર કહાડીને નમ્રતાથી કહેતો “અરે ભાઈ! હવે જરા તમે કાલે સવારે ગાવાની પ્રેકટીસ કરો તો કેમ? મારી વાધક કહે છે કે છોકરાંઓ ઉંઘી શક્તાં નથી. તમે બંધ કરો તો સાહે.”

“તું તારી ઝેરીને જ જરા બંધ રાખ. આખો દિવસ કોઈ પડોશીને જાંપવા દેતી નથી, છતાં પાછી રાતે ઉંઘતી નથી અને નકામી ટકટક કર્યા કરે છે તે.” આટલું બોલીને પેલા ભાઈ વધારે સુરાવટ ચલાવતા.

એટલે વળી એક પાસેના ઝાડ ઉપરથી એક કાબર બોલતી. “એ વાતમાં સમજે તેવો નથી—લાતમાં સમજે તેવો છે. હું મરક હોત તો એને બરાબર પાંશરો કરત” (આ કટાક્ષ પોતાના પતિ પ્રત્યે હતું એમ તરતજ જણાતું.)

“હારે બાધ પંચાતી જ ત્યાં છે ને” પેલી ચક્ષી બોલતી. “હું એમને એજ કહું છું, પણ સાંભળે મારી બલા. આરામ વગર હું અને મારાં છોકરાં મરી જઈશું પણ એમની ઉંઘ ઉડવાની નથી કે એમનાથી કશું કહેવાવાનું નથી.”

“એ બાબતમાં તમે એકલાં દુઃખી નથી” પેલી કાબર જરા લહેકાથી બોલતી. “ઘેર ઘેર માટીના ચુલા છે. બહેન અમારે ત્યાંનાય જુઓને, બોલે છે કશું?” પછી વળી કેંક નિરાશાથી બોલતી. “પણ વાંકે આપણા નસીબનો બહેન કે આપણા ધણી આવા નમાલા નીકળ્યા! ઈંરાં થઈને ઘર સાચવતા હોય તોયે ઠીક કે આપણને જરા

રાહત મળે.” મેં આ પછી ધ્યાનથી સાંભળવાનો યત્ન કર્યો હતો. પણ કાબરના પતિજીને કે ચક્ષુને આવા કટાક્ષોથી જરા પણ અસર થઈ હોય તેમ જણાયું નહિ. ઉલટું બન્નેએ નસોકારાં બોલાવવાના ટોંગ કરવા માંડ્યા. બિચારા બીજું શું કરે ! રોજના ખાસડાં ખાઈ ખાઈને ટેવાઈ ગયેલા એટલે એમને ઝાઝી અસર શી રીતે થાય ?

આપણા સંસારમાં આવા ધણીનો ક્યાં ટોટો છે ? બહાર આખા ગામને બનાવી આવતા હોય પણ ઘેર આવે ને જ્યાં પત્ની-જીનો ઘાંટો સંભળાય કે “કેમ, આ તહેવારને દિવસે પણ ક્યા સગલાઓને ત્યાં ભટકવા નીકળેલા ? ઘેર છોકરાંઓનેય યાદ કર્યાં ? એ બિચારાં તો મોટાભાઈ મોટાભાઈ કહીને અડધાં અડધાં થઈ ગયાં પણ તમને એમ થયું કે એમને બહાર સાથે લઈ જઈએ ! પણ શી રીતે લઈ જવાય ? એટીકેટમાં વાંધો આવે કેની ! આવાં કદરૂપાં છોકરાંઓ તે સાથે શાભે ! પેલા સગલાને ત્યાં મહિડાની માફક ખેંસી ગયા તે વખતે એમ વિચાર આવ્યો કે પેલી બિચારી રાંધીને વાટ જોતી ખેંસી રહી છે ! ઘરમાં બહારથી રાખેલી છે એટલે કાંઈને શી કર કે ચિંતા ? નાની વહુને એક દિવસ માયું દુઃખે અને બીજો દિવસે તાવ આવે એટલે ધણીના ઔરડામાં જ ભરાઈ રહે અને નજીદો તો બિચારી સાસરેથી જ થાકીને આવી હોય એટલે એમને તો આરામ જોઈએ. રહી એકલી મુ—બહારથી ફું,” ત્યારે આ સિંહ જેવી છાતીવાળા પુરૂષોની બિચારાની શી સ્થિતિ થાય છે તે આપણે સૌ કાંઈ જાણીએ છીએ, ત્યારે આ અશક્ત ચક્ષુ અને કાબરના પતિ પ્રત્યે આપણને હાસ્ય કરવાનો શો હક્ક છે ?

એટલામાં એક મસ્કરીખોર નાનું પક્ષી એક ખુલ્લેથી બોલી ઉઠતું. “ભાઈ, જરા જોરસે હોને દો, બોત અઝા લગતા હવ.” વળી બીજો તરફ બેઠને મોટેથી બોલતું. “બિચારો એમજ જાણે છે કે પોતાને તાનસેન જેવું માતાં આવડે છે ! શો સુરીલો ઘાંટો છે !”

એટલે વળી એક બીજું પક્ષી બીજે ઠેકાણેથી બોલી ઉઠતું. “એ તો કાચલનું અનુકરણ કરે છે. સંગીત જરા બહુ ઉંચું છે, એટલે આપણને કોઈ ભેંસ ગાતી હોય એમ લાગે છે.”

આથી બધાં આસપાસના પક્ષીઓ હસી પડે છે એટલે પેલા ગાનારની તામડી ગરમ થઈ જાય છે અને વધારે જોરથી ગાવા ગાંડે છે. એટલામાં એક મોટો, ધરડો, ચીરડાઉ કાગડો ઉંધમાંથી જાગી ઉઠે છે અને માળામાંથી બહાર આવીને કહે છે. “સુવર ! ક્યારનો ગધેડાની માફક ભુંક્યાં કરે છે તે બંધ રહેવું છે કે નહિં ? જો હવે ફરીથી ધાંટો પાડ્યો તો આવીને ડોકજ મરડી નાખીશ.”

આ ધડાકાથી એકદમ પેલું પક્ષી પોતાનું ગાયન બંધ કરી દે છે અને પાએક કલાક સુધી સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ રહે છે. પેલો કાગડો એટલી વારમાં પાછો ઉંઘી જાય છે એટલે વળી પાછું પેલાં પક્ષીનું સંગીત શરૂ થાય છે.

પ્રકરણ ૭ :

મનુષ્ય સ્વભાવ.

મનુષ્ય કાષ્ઠ દિવસ સુધરે છે ? મનુષ્યનું ચરિત્ર કાષ્ઠ દિવસ બદલાય છે ? પ્રખ્યાત રૈય લેખક એલગ્રાક કહે છે કે તે નથી સુધરતો—તેનું ચરિત્ર નથી બદલાતું, હું એ મતને મળતો થાઉં છું.

હું જ્યારે નાનો હતો, સંસારથી અભણ્યો હતો અને મારા કરતાં મોટાં મનુષ્યો—જે મારા કરતાં વધારે ડાહ્યાં અને સમજુ છે એમ પોતે કહેતાં—તે કહેતાં કે મનુષ્યો સુધરે છે, સુધરી શકે છે, ત્યારે હું એ માનતો. સુધરી ગયેલાં મનુષ્યો મને વારંવાર બતાવવામાં આવતાં; અમારું ગામ સુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે એવાં સુધરી ગયેલાં મનુષ્યોથી ભરપૂર હતું. આ બધાં મનુષ્યો, બધાંના કહેવા પ્રમાણે અને પોતાના કહેવા પ્રમાણે પણ, તેમની જીવાનીના વખતમાં હદ બહારનાં બદમાશ હતાં. અને પછીથી એટલાજ પ્રમાણમાં—સામેના મનુષ્યોને ચીડ ચડે તેટલા પ્રમાણમાં—સદગુણી થઈ ગયાં હતાં. આ જાતના સુધરી ગયેલાં મનુષ્યોમાં બે વર્ગ હતા; એક ઝરીબ સ્વભાવનાં અને બીજાં સામાવાળાને વારંવાર ઉપદેશ આપીને કંટાળો આપનારાં. તેઓ એમની આ સુધરી ગયેલી સ્થિતિમાં સુખી હતાં એમ તેઓ કહેતાં અને હું તે માનતો; પણ સાથે મને એમ પણ લાગતું, કે જે આજ સ્થિતિ એમને સુખકર લાગે છે, તો એમનું ગતજીવન તો ખરેખર બયાનકળ હશે.

તેમાં એક પાતળો, ધસાઇ પીસાઇ ગયેલો ધરડો પુરૂષ હતો. આ પુરૂષ એની જુવાનીમાં ધણોજ બદમાશ હતો એમ મને કહેવામાં આવ્યું હતું. તેની બદમાશી કેવી હતી અને શી હતી તે તો હું છેવટ સુધી જાણી શક્યો નહોતો. હું જેને જેને પુછતો તે તે એમજ કહેતાં, કે “ અરે, એ તો બહુ બદમાશ હતો. ” આથી મને ખરૂં જાણવાની જાણસા વધતી. તે કૈં નહીં તો ચાંચીઓ અને ખૂની તો હશેજ એવી તેની બદમાશીની વાતો સાંભળીને મારી ખાત્રી થતી. આ ખાત્રીને લઇને મને તેનાથી ભય ઉત્પન્ન થતો હતો, તેમજ તેને માટે માન પણ થતું હતું.

ગમે તેમ હો, પણ આ તેના જીવનમાંથી તેને તેની સ્ત્રીએ બચાવ્યો હતો. આ સ્ત્રી, અલબત્ત, ધણીજ કદરૂપી, ઉંચી અને કર-વતના જેવા ઘાંટાવાળા હતી, અને ધણી ધર્માત્મા ગણાતી.

એક દિવસ પેલો માણસ કૈં કામ પ્રસંગે અમારે ત્યાં આવ્યો, અને હું અને તે થોડોક વખત એકસા મળ્યા. આવી તક મળતાં મેં એની બદમાશી જાણી લેવાનો યત્ન કર્યો. મેં એને વિનયથી પુછ્યું. “ બધાં લોકો એમ કહે છે કે તમે એક વખત ધણોજ બદમાશ હતા. એ વાત ખરી ? ”

આ શબ્દોથી એને માફું લાગવાને બદલે એના મુખ ઉપર જરા અભિમાનની મેં રેખા જોઈ. તેથી મને બહુ આશ્ચર્ય થયું.

“ હા, બાઇ, હા, ” તે કૈં ગર્વથી જોડ્યો. “ હું તો તે વખતે એક નંગ હતો. ”

તે વખતે નંગનો અર્થ સારો છોકરોજ થાય છે એમ હું જાણતો હતો, એટલે તેને આવા અર્થમાં પણ વાપરવામાં આવતો હતો તે જાણીને હું અજાણ થયો. મેં તેને પાછું પુછ્યું: “ પણ તમે હવે તો સારા છો કેની ? ”

તેના મુખ ઉપરનું અભિમાન અદ્રશ્ય થઇ ગયું, તેના ગર્વ ગળી ગયો; તે પડી ગયેલે ચહેરે બોલ્યો. “હા, હવે તો કે મારામાં ખામી જેવું જણાતું નથી.”

“અને તમારી ધણીઆણીએજ તમને સુધાર્યા, ખરું ને ?” મેં પૂરેપૂરો ખુલાસો લેવાનોજ વિચાર કર્યો હતો, એટલે પુછ્યું.

ધણીયાણીનું નામ સાંભળતાંજ તેના મુખ ઉપર અજબ જેવો ફરફાર થઇ ગયો. તેણે પહેલાં આસપાસ જોઇને ખાતરી કરી લીધી કે ખીનું કાંઇ સાંભળે છે કે નહીં. તે પછી તેણે ધીમેથી પણ અતિશય ધિક્કારથી અને લાગણીથી મારા કાનમાં કહ્યું: “જો માફ ચાલે તો એની ચામડીજ ઉતરડી નાખું, ચામડીજ કઢાડી નાખું.”

આ વાક્યો સાંભળતાંજ મને મનુષ્યો સુધરી શકે છે એ સિદ્ધાંત અસત્ય જણાયો. તે વખતે હું નાનો હતો. હવે હું મોટો છું, તેમ છતાં પણ હજી હું મારા એ મતનેજ વળગી રહ્યો છું.

સ્વભાવ-પછી તે મનુષ્યનો હોય કે ખીન પ્રાણીઓનો હોય-સુધરવાને માટે રચાયેલોજ નથી. તેના તમે વિકાસ કરી શકો, કે ખતો તેને તમે દબાવી શકો, પણ તેને સુધારી કે બદલાવી તો નહીંજ શકો.

તમે એક વાધને બચપણથી ઉછેરીને મોટો કરો. સાદડી ઉપર બેસાડીને તમે ને દુધ પાયા કરો. જ્યાં સુધી એતે પ્રમાણે તેને બેસવાની સાદડી અને પીવાની જોઇએ તેટલું દુધ મળ્યા કરે, ત્યાં સુધી તે પાળેલા કુતરાની માફક વર્તશે; પણ આખરે એ વાધજ રહેવાનો. કાંઈ પણ વખત એને લોહીનું ટીપું મળ્યું કે એનામાં વાધના મુશુજ આવવાના, અને એના બચ્ચાં પણ વાધજ રહેવાનાં.

તેજ પ્રમાણે તમે એક વાંદરો લો, અને હજારેક પેઢી સુધી તેને તમે સુધારો, તો ધીમે ધીમે તેની પુંછડીઅદ્રશ્ય થઇ જશે, અને સારી જાતનો વાંદરો ઉત્પન્ન કરી શકાશે. વળી તે સારી જાતના

વાંદરામાં પાછા હજારો પેઢીઓ સુધી વિકાસ કરતા જઈએ તો અનંતતાના રજકણોમાંથી તે આત્મા પ્રાપ્ત કરશે. આ આત્માની મદદથી તે પોતાના વાંદર સ્વભાવને જેમ તેમ કરીને થોડો ધણો કાચુમાં રાખશે.

પણ તેમ છતાં તેનો અસલનો સ્વભાવ ત્યાં છેજ-હાવાનોજ; અને થોડે થોડે વખતે જ્યાં તક મળી એટલે એજ સ્વભાવ પાછો સંપૂર્ણ રીતે ખીલી નીકળવાનો. દષ્ટાંત થોડાં નથો. હમણાનો જન્મ-તનો મહાવિગ્રહ, કાંગોના રખરના ઉદ્દોગને લઇને યુજરતા જુલમ, જાલિઆનવાળા બાગનો કરપીણ, હૃદયદ્રાવક બનાવ; આ બધાં આ સિદ્ધાંતના સત્યની સાક્ષી પુરે છે.

આવી તક મળતાંજ મનુષ્યો પોતાના અસલ સ્વભાવમાં આવી જાય છે, અને લોહીથી ખરડાયેલા હાથ સંતોષથી જુએ છે, અને ઝાડ સાથે બાંધીને સીધીઓને સળગાવીને આસપાસ બીણુ નૃત્ય કરે છે.

હું એક માણસની હકીકત જાણું છું. તે મહા દારૂડીઓ હતો. તેના મિત્રોની કે કોઇની પણ સલાહને ગણુકાર્યા વિના તે દારૂ ઢીંચ્યા કરતો. મને દારૂ છોડવાનું કે ખાસ કારણ મળશે તો હું છોડી દઈશ, પણ ત્યાં સુધી તો હું પીધાજ કરીશ, એ પ્રમાણે જ કહેતો. આ પ્રમાણે લાગલગત દશ વર્ષ સુધી તે કોઇ પણ દિવસ દારૂના ઘેન સીવાય રહ્યો ન હતો.

ત્યાર પછી તેને કો ખાસ કારણ મળ્યું. તેણે સોગન ખાધા નહીં, પણ માત્ર કહ્યું: “ આજ પછી હું દારૂનું એક ટીપું પણ લઇશ નહીં. ” આ પ્રતિજ્ઞા તેણે છત્રીશ વર્ષ પાળી.

આ છત્રીશ વર્ષ પછી મંજેગો એવા આબ્યા, કે તેણે પોતાના જીવનનો અંત આણવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે ધાર્મિક તે બરાબર પાર પાડ્યું એવો બધાપણથી તેને આગ્રહ હતો, એટલે આ વાત પણ બે

બરાબર પાર પાડવા તૈયાર થયો. તેને રાતના અગીઆર વાગ્યા પહેલાં મરવું હતું; કારણ કે તે વખતે એક માણસ તેને મળવા આવવાનો હતો. સાંજના ચાર તો થયા હતા. પછી તે જરૂરના કાગળો લખવા બેઠો. આમાં સાત વાગ્યા, એટલે ટેકસી લખને તે એક હોટેલમાં ગયો. ત્યાં બરાબર ત્રણ કલાક લાગ્યાગટ તેણે દારૂ પીધો. સાડા દસ થયા એટલે દારૂનું બીલ ચુકવીને ઘેર આવીને તેણે રિવોલ્વરથી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો.

આશરે પાંચ સુધી લોકો તેને ' સુધરી ગયેલો ' કહેતા. તે સુધર્યોજ નહોતો—તેનું ચરિત્ર બદલાયુંજ ન હતું. માત્ર તેની પોતાની મનની શક્તિથી આ ચરિત્રને તેણે દબાવી રાખ્યું હતું. છવીસ વર્ષ પછી જ્યારે તેને જણાયું કે હવે એ દાખ રાખવાની જરૂર નથી એટલે તેણે એ દાખ દીલો કર્યો. તરતજ અસહનો દારૂ પીવાનો સ્વભાવ પાછો પ્રકાશી નીકળ્યો, અને દારૂના ઘેનમાંજ તે આખરે મૃત્યુ પામ્યો.

આ પ્રમાણે આપણામાં રહેલી પાપબુદ્ધિને દૂર કરવાનાં ફાંદાં મારવા કરતાં તેને દબાવી રાખવા જેટલી શક્તિ આપણને પ્રભુ અપે તેવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ; અને દરરોજ તે પાપબુદ્ધિ આપણા ઉપર પોતાનો અધિકાર પુનઃ સ્થાપિત નહીં કરે તેને માટે યત્ન કરવા જોઈએ. બાકી મનુષ્યો સુધરી જાય છે અને તેમનાં ચરિત્ર બદલાઈ જાય છે વગેરે વાતોમાં ઝાઝો દમ નથી. એ માત્ર દોહડાસા મનુષ્યોના તર્ક છે.

અમે આ વિષય અમારી નવલકથાના સંબંધમાં ચર્ચતા હતા. જાનુશંકરનો મત એ હતો કે અમારે અમારા નાયકને એક અથગ બદમાશ ચીતરવો.

રનેહવદને આ મતને ટેકા આપ્યો. તેમનું કહેવું એવું હતું કે એક આકર્ષક સદગુણી પુરૂષને નાયક તરીકે ચીતરવા કરતાં બદમાશને ચીતરવો એ વધુ સહેલું થઈ પડે તેમ હતું.

કનૈયાલાલે આ મતને વધુ ટેકા આપ્યો. દરેક વખતે સાંજે કામ કરે, નાનામાં નાની વાતમાં મોટો આત્મભોગ આપવા તૈયાર થઇ જાય, અને છતાં આખરે નાચિકાને પરણે એવી જાતના નાયકથી એ છેક કંટાળી ગયા હતા. વળી એવા નાયક કદપવાથી સ્ત્રીઓ ઉપર પણ માઠી અસર થાય છે એમ એમનું કહેવું હતું; કારણકે એટલા સદગુણી પુરૂષો પછી જ્યારે એમને ખરા જીવનમાં પતિ તરીકે મળતા નથી, ત્યારે તેઓ પુરૂષ જાતિને નાહક વગોવવા નીકળી પડે છે. આટલું કહીને તેમણે પોતાની કદપના પ્રમાણે એક નાયકને કદમ્યા. અને તેનું ટુંક વર્ણન અમને કહી સંભળાવ્યું; પણ તે વર્ણન અમને રૂચ્યું નહીં, એટલે કનૈયાલાલ જરા ચીડવાઇ ગયા.

ભાનુશંકરની માન્યતા એવી હતી કે અડધી નવલકથા સુધી નાયકને ખરેખર બદમાશ તરીકે રાખવો; અને પછી તેના આખા જીવનને બદલી નાંખે-સુધારી નાખે તેવો એક બનાવ એમાં દાખલ કરી દેવો. આજે મેં જે પ્રશ્નથી આ પ્રકરણ શરૂ કર્યું છે તે પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો: કે શું મનુષ્ય ઠોઠ વખત સુધરે છે ખરો? મેં ના કહી અને આગળ જણાવેલ કારણો આપ્યાં. કનૈયાલાલે એથી ઉલટા જાંબને હા કહી, અને તેના પુરાવા તરીકે પોતાનો દાખલો આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે બાહ્યાવસ્થામાં તે પોતે બહુજ ઠોઠ, બુદ્ધિ વગરના અને તેમ છતાં મગજમાં ઘણીજ ખુમારી ધરાવતા હતા, પણ હવે તદ્દન બદલાઇ ગયેલા છે.

સ્નેહવદને આના જવાબમાં જણાવ્યું કે હવે કનૈયાલાલ ઠોઠ-પણ રીતે બદલાઇ ગયા છે એ વાત સ્વીકારવાની તે ના પાડે છે. આથી કનૈયાલાલ અને સ્નેહવદન વચ્ચે ઝપાઝપીનો પ્રસંગ આવી ગયો, પણ અમે બન્નેને શાંત કર્યાં.

પાછી શાંતિ પ્રસર્યા પછી ભાનુશંકરે કહ્યું: “જીવનમાં શું એવા ઠોઠજ પ્રસંગ નહીં બને, કે જેથી એક મનુષ્યનું ચરિત્ર તુટી જાય અને પુનઃ રચાય ?”

“તુટી જાય એ ખરું પણ પુનઃ રચાય તો નહીંજ” હું બોલ્યો, “કાઈ વિકટ પ્રસંગ આવવાથી કાંઈ મનુષ્યનું ચરિત્ર કાં તો તુટી જાય, અને કાં તો વધુ સુંદર બને. જેમ આપણે કાંઈ બીજી ધાતુને બઠ્ઠીમાં નાંખવાથી કદી સીસું બનતું નથી, કે સીસું બઠ્ઠીમાં નાંખવાથી સુવર્ણ બની નથી જતું, તેમ મનુષ્યને વિકટ પ્રસંગ આવતાં તેનું ચરિત્ર બદલાઈ જતું નથી.”

સ્નેહવદને આ ઉપરથી કહ્યું: “મને આ દૃષ્ટાંત યોગ્ય લાગતું નથી. હું મનુષ્યના ચરિત્રને એક સ્થરબત કે વિષની સાથે સરખાવું છું. આ વિષ કે સ્થરબત તે મનુષ્ય તેના પોતાના જીવનના અનુભવ ઉપરથી તેમજ અન્યના જીવન જોઈને તૈયાર કરે છે. એક વખત એક પ્યાલો તૈયાર થાય તે પછી તે મનુષ્ય તે પ્યાલો ઢાળી નાંખે અને બીજો પ્યાલો મહા મહેનતે પાછો તૈયાર કરે, તેમાં અપ્રભવતા લાગે છે, પણ અશક્યતા લાગતી નથી.”

“હવે આપણે બાવલાં દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ,” મેં કહ્યું “તમે કાંઈ મનુષ્યના ચરિત્રને આ પ્રમાણે બદલાતાં જોયું છે?”

“હા” સ્નેહવદન બોલ્યા, એક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એક પુરુષનું ચરિત્ર આખું બદલાઈ ગયું છે એમ હું જાણું છું. પછી બંને તમે જેમ કહો છો તેમ એ પ્રસંગથી એનું ચરિત્ર કાં તો તુટી ગયું હોય કે કાં તો એમાંથી એને એનો સ્વભાવ વધુ રાખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય. મને તેમ હો, પણ એ પ્રસંગથી એ માણસ આખો બદલાઈ ગયેલો મને લાગ્યો હતો.”

અમે બંનેએ આ માણસની હકીકત જાણવા માગી એટલે સ્નેહવદને તે કહી.

“આ માણસને હું સારી રીતે ઓળખતો હતો. હું જ્યારે એના સમાગમમાં આવ્યો ત્યારે એ છવીશ વર્ષનો હતો. બાંધામાં કંઠાવર, પ્રચંડ શક્તિવાળો, પહાડને પાદુ મારે તેવો અને મહા ઉત્તમ.

સ્વભાવનો તે હતો. તેના મિત્રો તેને પ્રતિભાશાળી કહેતા અને દુશ્મનો તેને કૂર, ઘાતકી વગેરે વિશેષણો લગાડતા. મેં એને ત્રણ વર્ષ પછી ન્યારે બેયો, ત્યારે ઓગણત્રીશ વર્ષમાં તેને વૃદ્ધાવસ્થા આવી હોય તેવો, ઘેરાંથી પણ વધુ નરમ પ્રકૃતિનો અને બીભ્ર્યોની લામણીને માટે હદ વિનાની કાળજી ધરાવનાર તે મને દેખાયો. પહેલાં એનો ગુસ્સો સહેજવારમાં ઉઘ્ર સ્વરૂપે બહાર પડી આવતો. પછી ગમે તેવે પ્રસંગે પણ મેં એને ગુસ્સે થતાં બેયો નથી. માત્ર એક વખત તે ગુસ્સે થયો હતો. એક વખત અમે ફરવા ગયા હતા, ત્યાં એક પંદરેક વર્ષનો છોકરો એક નાની છોકરીને કુતરો કરડાવી દેવાની ધમકી આપીને સતાવતો હતો. આ જોઈને તે એટલો બધો ગુસ્સે થઈ ગયો કે તેણે છલંગ મારીને પેલા મોટા છોકરાને ગળચીમાંથી પકડ્યો, અને તે છોકરો ચીસ પાડીને રડ્યો, ત્યાં સુધી તેને તેણે ખુબ ધમકાઈ.

ન્યારે તે શાંત થયો ત્યારે આ વિશે મેં તેને કહ્યું. આટલા નાના ગુનાહ માટે આટલો સખ્ત માર યોગ્ય ન હતો. એમ મેં તેને સમજાવ્યું. પણ ઉત્તરમાં તેણે મને કહ્યું કે આ પ્રકારની મશ્કરીથી એ એટલોજ ગુસ્સે થઈ જાય છે.

“તે અહીંની એક પેઢીમાં સારી પદવીએ હતો. એ પેઢીએ આફ્રિકામાં રૂની ઓફિસ ખોલી ત્યારે એના આ સ્વભાવને અને અથાગ શ્રમ વેડવાની શક્તિને લઈને એનેજ ત્યાં મોકલવા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો. એને પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરતું કામ મળ્યું. એટલે તેણે ખુશીથી અને આતુરતાથી તે સ્વીકાર્યું.

પણ આમાં માત્ર એકજ કારણ તેના આ પગલાં સામે દર્શાવી શકાય તેમ હતું. તે કારણ તે એની તરતની પરણેલ સ્ત્રી હતી. આ સ્ત્રી બહુ સુકોમળ, નાજુક અને નરમ સ્વભાવની હતી. કુદરત સમતોલ-પણું જળવવા આવાંજ જોડાં સાંધવા યત્ન કરે છે એ કાન્યાથી

અભણ્યું છે ? આ કુમળી વયની સ્ત્રીને મૃત્યુ કરતાં બધા વધારે બચાવના લાગતો, નસીબના કરતાં બીજી તે વધારે કંપતી. આવી જાતની સ્ત્રીઓ ઉંદર કે વાંદરાથી બીને નાશી જાય છે, અને અસાધારણ ભ્રમ હસતાં હસતાં ખેડે છે.

“આ પ્રકૃતિની સ્ત્રીને આફ્રિકા જેવા દેશમાં લઈ જવી નજ નોંધએ એમ કોઈપણ સાધારણ માણસ કહી શકત. પણ આ માણસને પોતાના વિચાર અને ધુન સીવાય બીજા કોઈના લાગણીને માટે દરકાર કરવાની ટેવજ નહીં હોવાથી તેણે વિચાર કર્યોજ નહીં. આ પુરૂષ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીને ઉગ્ર પ્રેમથી ચહાતો હતો, તેમાં તો જરા શંકા નથી. પણ એ પ્રેમમાં પણ સાધારણ માણસોના પ્રેમના કરતાં જુદાજ પ્રકારની ઉગ્રતા હતી, જુદાજ પ્રકારની ઉન્માદવસ્થા હતી. આ બાબતમાં પોતાની સ્ત્રીને મત પુછવો એ વાતજ તેના ધ્યાનમાં ઉતરી નહીં. એક દિવસ એફ્રિકાની સ્ત્રી આવીને માત્ર તેણે આ વાત કહી અને એક હજાર રૂપિયા તેના હાથમાં મુક્યા. ‘આમાંથી તારે જે જે વસ્તુઓ કે લુગડાં લાવવાં હોય તે લાવજે અને પૈસા ખુટે તો મારી પાસેથી બીજા માગી લે જે’ આટલું કહીને તે પાછો બીજા વાતોમાં પડ્યો. પેલી સ્ત્રી એક નિમકહલાલ પ્રાણી પોતાના માલિકને ચહાય એવા પ્રેમથી ચહાતી હતી, એટલે તેણે માત્ર પોતાની કાળી મોટી આંખો કે બીજી ઉઘાડી, પણ કશું કશું નહીં. તેમ છતાં તેને આફ્રિકા જવાના વિચારથી ધણું દુઃખ થયું. કોઈ હોય નહીં ત્યારે તે જાનામાના રહતી, અને કોઈના પગલાં સાંભળતી કે તરતજ તે પોતાના આંસુ લુછી નાખતી અને શીકું, મીઠું, હાસ્ય મુખ ઉપર લાવી દેતી.

“હવે આ તેનું બીજુંપણું, કામજતા વગેરે ગુણો-કે અવગુણો- આ દેશમાં માત્ર મસ્કરીને પાત્ર થતા હતા; પણ આફ્રિકામાં આને કામને તે પુરૂષને ચીડ ચઢવા માંડી, તેને લઈને એને કોઈકિવાર

અગવડ પશુ પડવા માંડી. આફ્રિકાના જંગલોમાં જે સ્ત્રી અંધ-કારમાં ત્યાંના જંગલીઓની ચળકતી આંખ જોવાથી ચીસ પાડી ઉઠે, એક માઇલ દૂરથી જંગલી પ્રાણીઓની ગર્જના સાંભળીને બેભાન થઇ જાય, અને સાપને જોવાથી માત્ર જેને આંકડી આવે, તે સ્ત્રી એવા પ્રદેશમાં મદદગારને બદલે બોળાઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે.

“આ માણસ પોતે બીક એ શબ્દ શીખ્યોજ નહોતો, એટલે બીજાં માણસો બીએ તે વાત સમજીજ શકતો નહોતો. તે તો માત્ર આ સર્વ ઢોંગ છે એમ માનતો. એના જેવી પ્રકૃતિના પુરૂષો જેમ સામાન્ય રીતે માની લે છે, તેમ પોતાની પત્ની પણ આ જાતની બીકથી પોતે વધારે આકર્ષક લાગે છે એમ માને છે એવી તેને ખાતરી હતી. જે માણસ પ્રાણીઓના સ્વભાવને પણ સારી રીતે સમજતો હતો, તે માણસ બીક, એ માત્ર સ્વભાવનું કારણ છે એમ સમજતો હોવો જોઈએ, પણ આ પુરૂષ તે સમજતો નહોતો. તે કેવળ મૂર્ખ અને સ્વચ્છંદી હતો.

“આ સર્વમાં પણ પત્નીની સર્પની બીકથી તેને સૌથી વધુ ચીડ ચડતી. કોઇ પણ કારણ વિશે વિચાર કરવાની ટેવ તેને હતીજ નહીં. સર્પ અને તેની વચ્ચે કોઇપણ જાતનો વેરભાવ નહોતો. પગે ચાલતાં પ્રાણીઓનાં કરતાં પેટે ચાલતાં પ્રાણીઓ તેને જરાય વધુ બચકર લાગતાં નહોતાં, ઉલટું તે ઓછાં બચકર લાગતાં હતાં. સર્પ જનતાં સુધી મનુષ્યોથી ડરીને નાસવાનું જ કરે છે. એના ઉપર હુમલો નહીં કરે, અથવા એને કોઈ બીવડાવે નહીં ત્યાં સુધી એ કદી સામો થતો નથી. ઘણા માણસો આ સત્ય માત્ર પુસ્તકોમાંથી શીખીને સંતોષ માને છે. આ માણસે તો આ સત્ય સ્વાનુભવથી સિદ્ધ કર્યું હતું, એક વખત એક ઝેરી ફેણવાળા સર્પથી પોતે માત્ર છ ઈંચ દૂર ઉભો રહ્યો હતો. સર્પ આથી ગભરાઇને ચાલ્યો ગયો હતો. આવાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓથી મનુષ્યોને બીક લાગે-બચકર બીક

લાગે એ તેનાથી સમજાતું નહોતું; અને પોતાની પત્નીની આ જાતની બીક કહાડી નાંખવાનો યત્ન કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

“આ યત્નમાં તે ફાળ્યો, પણ પરિણામ અણધારેલું આવ્યું; પરિણામે તેની આંખમાં જે બયાનક બીક પેઠેલી તે હજી સુધી ગઈ નથી અને જીંદગી પર્યંત જશે પણ નહીં.

એક દિવસ સાંજે તે ઓરિસેથી ઘોડા ઉપર બેસીને પાછો આવતો હતો. પાસે ભરેલી ખંદુક લટકતી હતી. એવામાં માથાથી સહેજ છેટે તેણે એક બયાનક મુસવાટો સાંભળ્યો. ઉંચે બેયું તો તેને એક લાંબો વિકાળ અજગર ઝાડની ડાળીએથી લટકતો જણાયો. અજગર મનુષ્યને અને ઘોડાને જોઈને ગભરાયો; અને ઝાડ ઉપરથી નીચે ઉતરીને સડસડાટ જંગલમાં ચાલ્યો જવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. પેલા માણસે તરત પોતાની ખંદુક તાકીને ગોળા છોડી. આ એકજ ગોળાથી અજગર જેવા પ્રાણીને એ મારી ચૂકશે એવી તેને આશા નહોતી, પણ ભાગ્યના ખેલ ન્યારાજ છે. એજ ગોળા પરાપર અજગરના માથા ઉપર લાગવાથી તે મરી ગયો. અજગર મોટો-ઘણો મોટો હતો. એટલે ઘરમાં રાખવા માટે પેલા માણસે તેને ઘોડા ઉપર લઈ લીધો.

“ઘોડો સડસડાટ ચાલ્યો જતો હતો; અને તેના આચકાથી આ કાળ જેવી બયાનક સર્પ ઝોલાં ખાતો હતો. આ પ્રમાણે જતાં જતાં તેના મગજમાં વિચાર આવ્યો. આ અજગરને પોતાની લાયબ્રેરીમાં જીવતો હોય તેમ ગોઠવવો, અને પછી તે ઔરડામાં પોતાની પત્નીને મોકલવી. પત્ની આને જોઈને ચીસાચીસ કરી મુકશે, એટલે એ તો મરી ગયેલો છે, એમ એને સમજાતું પાડીને સર્પોની બીક મટાડી દેવી એવો વિચાર આને થયો. આવો વિચાર કેવળ મૂર્ખના બેભાંથી નીકળી શકે.

“ધેર આવીને તેણે પેલા અજગરને છનામાના પોતાની લાય-

એરીમાં બારણા આગળજ મુક્યો. બારણામાંથી જતાં કાઠપણ માણસનો પગ એના ઉપર પડ્યા વિના રહેજ નહીં, એવી રીતે એણે તેને ગોઠવ્યો, અને પછી પોતાના વિચારની હોંશીઆરીથી ખુશ થતો બહાર આવ્યો. વાળુ કરી લીધા પછી બહાર ઓટલા ઉપર પતિ-પત્ની બેઠાં એટલે પેલા માણસે પુછ્યું, “કેમ આજે બહુ થાકી ગઈ છે ?”

“ના, કેમ ? તમારે કેં કામ કરાવવું હશે ?” પેલીએ સહેજ સ્મિત કરતાં કહ્યું.

“હા જરા લાયએરીમાંથી મારી પેલી ચોપડી લઇ આવને.” પેલાએ જવાબ આપ્યો.

“પેલી તરત હસીને ઉઠી, અને નિર્દોષ હરિણી પેઠે લાયએરી તરફ દોડી. જતાં જતાં ક્ષણભર પેલીએ સ્નેહથી ઇલકાતી આંખોએ પોતાના પતિ સામે જોયું. ક્ષણભર પેલા પતિએ ઉગતી બોરસળીના જેવી આ સુંદર સ્ત્રીને જોઇ. ક્ષણભર પોતાને પોતે ગોઠવેલ યોજનાને માટે તિરસ્કાર આવ્યો, અને ‘હુંજ જઇને લઇ આવું છું’ એમ કહીને તે ઉઠવા ગયો. પણ વળી પોતાની યોજનાથી કેવો આનંદ થશે એમ જાણીને તે પાછો ખુરશી ઉપર બેઠો. સ્ત્રી ચોપડી લેવા ગઇ.

“લાયએરીના બારણા ઉઘડતાં તેણે સાંભળ્યાં. તે સ્વસ્થતાથી પોતાની સિગારના ધુમાડા જોતો બેસી રહ્યો.”

“એક ક્ષણ ગઇ. બીજી ગઇ. પેલો પુરૂષ ધુમાડાને જોઈ રહ્યો. એવામાં જે સાંભળવાની તેણે આશા રાખી હતી તે ચીસ-ભયંકર ચીસ તેણે સાંભળી. બીજી એથી વધુ ભયાનક ચીસ-તેણે પોતાની પત્ની બીકથી પાછી નાસી આવશે એમ ધાર્યું હતું તેને બદલે તેણે બીજી ચીસ સાંભળી. તેથી તેના મુખ ઉપરનું સ્મિત અદ્રશ્ય થઇ ગયું.

“ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, બયાનક, કારમી, ચીસ !

“એક ચાકર દોડતો આવ્યો, તેને પેલા પુરૂષે કહ્યું ‘કશું નથી. અને એવી બીક લોચાલવીજ નહીં.’ પાછી ચીસ, ત્રણી પાછી,

એમ બીજી ત્રણ ચાર ચીસ પાડી અને પછી છેલ્લી ચીસ અધવચન કાઢીએ દબાવી દીધી હોય તેમ અટકી ગઈ.

“પાતાળ જેવી ઉંડી નિઃશબ્દતામાંથી આ માણસની આંખમાં પહેલીજ વાર લયાનક, કૂર બીકે પ્રવેશ કર્યો, તે અને ચાકર એકેકની સામે જોઈ રહ્યા, અને પછી ન્યાંથી આ નિઃશબ્દતા જન્મ પામી હતી ત્યાં—લાઇબ્રેરી બહારી જવા દોડ્યા.

“પેલા માણસે લાયબ્રેરીનું બારણું ઉઘાડ્યું, ત્યારે એણે ત્રણ વસ્તુઓ જોઈ. એક તો મરી ગયેલો અજગર તેણે જેમ ગોઠવ્યો હતો તેમજ પડેલો હતો તે. બીજી તેની જીવતી માદા તેની આસપાસ ધીમા ધીમા આંટા મારતી, કાળજી ધડકાવે તેવા મુસવાટા કરતી હતી તે; અને ત્રીજી, એક સુંદર સ્ત્રીના મૃતશરીરનો લોહીથી તરખોળ લોચો !

“આથી વધારે તે માણસને તો બીજું કશું યાદજ નથી. ત્રણ અઠવાડીયાં પછી ન્યારે તેને જ્ઞાન આવ્યું, ત્યારે તે એક ધરતી-તાલમાં પડ્યો હતો એમ તેને જણાયું. પણ પેલા ચાકરે કહ્યું તે ઉપરથી જણાયું કે આ દેખાવ જોઈને ઉન્માદના જેવી ચીસ પાડીને પેલો પુરૂષ પેલી નાગણ ઉપર પડ્યો. ચાકર આટલું જોઈને બીકથી જુમે પાડતો ઘરમાંથી બહાર નાઠો. પાછળથી બીજાં માણસોએ આવીને જોયું તો પેલો પુરૂષ બેભાન થઈને પડ્યો હતો, અને પાસે નાગણનું શરીર તેના માથાંથી ફટક થઈને પડ્યું હતું.

આ પ્રમાણે આ માણસના સ્વભાવમાં આ પ્રસંગથી અજબ જેવો ફેરફાર થઈ ગયો. “સ્નેહવદને કહ્યું”. આ વાત મેં તમને જે પ્રમાણે કરી તેજ પ્રમાણે તેણે મને કહી હતી. અને મેં ન્યારે પુછ્યું કે આ વાત સંભારતાં તને કંપ નથી થતો ? ત્યારે એણે મને કહ્યું હતું, કે ‘સંભારતાં ? મારી આંખ આગળથી આ બનાવ ખસ્યોજ નથી ! ”

પ્રકરણ ૮ :

સ્વાર્થ

એ કે સાંજે ભાતુશંકરે કહ્યું: “જગતમાં એકજ દુર્ગુણ અને તે સ્વાર્થ છે.”

સ્નેહવદન ઉભા ઉભા સીંગાર સળગાવતા હતા: તે સળગાવી રહ્યા એટલે બોલ્યા. “હા, અને સર્વ સદગુણોનું મૂળ પણ સ્વાર્થજ છે.”

“આપણે નવલકથાના વિચાર કરીએ છીએ. આવા પ્રકારનો વિરોધાભાસ દર્શાવનાર વાતો કરતા નથી.” કનૈયાલાલ કોષ્ટ શીલ-સૂક્ષ્મના જેવી મુખમુદ્રા કરીને બોલ્યા.

“સ્વાર્થ એ દ્રઢ મનનું ખીણું નામ છે,” સ્નેહવદન વાદવિવાદ કરવાના ઉત્સાહમાં હતા એટલે કનૈયાલાલના શબ્દો નહિં ગણુકારતાં બોલ્યા. “આપણે ગમે તે કાર્ય કરીએ-પછી ભલે તે સારું હો કે ખરાબ હો-તો તે કાર્ય કરવાને આપણને ઉશ્કેરનાર સ્વાર્થજ છે. આપણે પૂણ્યનું કાર્ય કરીએ છીએ તે માત્ર આપણને ખીણ દુનિયામાં સારું સ્થાન મળે, આ જગતમાં આપણી વાહવાહ થાય અને ખીજાના દુઃખોના અભ્યાસથી આપણા દુઃખનો ભાર હલકો થાય એટલા માટેજ કરીએ છીએ. જેમ એક કૂર માણસને કૂર કાર્યો કરવાથી આનંદ મળે છે તેમજ એક ધર્મોત્તમાને ધર્મના કાર્યથી સુખ મળે છે. ફરજ નહિં બળવવામાં જેટલું સુખ મળે તેના કરતાં ફરજ બળવવામાં વધારે સુખ છે, એમ માનીનેજ સારા માણસો

ફરજ બળવવા તત્પર થાય છે. ધર્મમાં સુખ માનીને અમુક મનુષ્ય ધર્મી થાય છે. અનીતિ કરવાથી શરીરને તેમજ આત્માને દુઃખ થાય છે એમ માનીને નીતિમાન મનુષ્યો નીતિમય જીવન ગાળે છે આત્મત્યાગ એ પણ એક પ્રકારનો સૂક્ષ્મ સ્વાર્થ છે. સ્વાર્થત્યાગ નહિં કરીએ તો આપણી પશુવૃત્તિને સંતોષ મળે છે અને સ્વાર્થત્યાગ કરતાં આપણો આત્મા સંતોષ પામે છે. મનુષ્યો સ્વાર્થી થયા સિવાય બીજું થઈ શકેજ નહિં. સ્વાર્થ એજ સર્વ જીવનનો કાયદો છે. દૂરમાં દૂર દેખાતા તારાથી માંડીને નાનામાં નાનું પ્રાણી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાનેજ માટે લડે છે અને પોતાનેજ માટે અમુક કાર્યો કરે છે અને તે સર્વના ઉપર રાજ્ય કરતાં મહા પ્રભુ પણ પોતાને માટેજ સર્વ યોજના ઘડે છે. આજ જગતનો નિયમ છે.”

“ભાઈ, જરા લેમન-આપસ પીને ઠંડા પડો,” કૈનૈયાલાલ બોલ્યા. “આજ સુધી હું સમજતો હતો કે બીજા કોઈ સમજી શકે નહિં એવી વાતો હુંજ એકલો કરી શકું છું પણ આજથી અરી જુલ લાંગી છે.”

“જો બધાંજ કાર્યોનું મૂળ કારણ-સારાં તેમજ નકારાંનું-સ્વાર્થજ હોય તો,” ભાનુશંકરે કહ્યું, “સારો સ્વાર્થ અને નકારો સ્વાર્થ એમ બે શબ્દો યોજવા જોઈએ. આ પ્રમાણે મેં જે પ્રથમ સ્વાર્થ શબ્દ વાપર્યો તે નકારા સ્વાર્થને માટે જ વાપર્યો હતો એટલે માફ કહેવું ખરું પડે છે. હું કહું છું કે જગતમાં સ્વાર્થ એજ સર્વ ખરાબ કાર્યોનું મૂળ છે.”

“ના, એમ પણ નથી,” સ્નેહવદન બોલ્યા. “તમે જેને ખરાબ સ્વાર્થ કહો છો-જેને દુનિયા ખરાબ સ્વાર્થ કહે છે તે ખરાબ સ્વાર્થથી પણ કેટલીકવાર સારાં કાર્યો થાય છે. આ પ્રમાણેનું દર્શાવું હું જાણું છું. મરજી હોય તો સંભળાવું.”

• “અમારે સાંભળવામા હરકત નથી.” અમે કહ્યું.

“સારે સાંભળો.” “સ્નેહવદને શરૂ કર્યું.” આ કથામાં ત્રણ માણસો છે. સ્ત્રી, તે સ્ત્રીનો પતિ અને એક બીજો પુરૂષ. આ જાતની જીવનની નાટિકાઓમાં સ્ત્રી એ મુખ્ય પાત્રનો ભાગ ભજવે છે.

“આ સ્ત્રી ધણીજ ખુબસુરત હતી તેમજ ઘણી દુષ્ટ પણ જણાતી હતી. એક વખત હું જંગલમાં ફરવા ગયો હતો ત્યાં એક ઠેકાણે એક નાની, સુંદર પર્યુકુટી હતી. આસપાસનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય પણ અપૂર્વ રીતે સુંદર હતું. પણ તેવામાં તે પર્યુકુટીમાંથી એક મનુષ્યે ડોકીયું કર્યું. આ મનુષ્યને જોતાં મને આખું દ્રવ્ય ખરાબ લાગ્યું. આ પ્રમાણેનું વર્ણન આ સ્ત્રીના સંબંધમાં કહી શકાય. સ્ત્રીનો દેહ અદ્ભૂત સૌંદર્યથી ભરેલો હતો પણ અંદર સતો આત્મા દુષ્ટ હતો.

“એક વખત અગાઉ એ સ્ત્રી પોતાના પતિને ચાહતી હશે એ વિશે કે શંકા જેવું નથી. દુષ્ટ સ્ત્રીઓમાં દુર્ગુણ ધણા ઓછા હોય છે અને તેમાં પણ ક્ષુદ્ર વિચારો તો જવલેજ નજરે પડે છે. પશુ-વૃત્તિવાળાં મનુષ્યોમાં વિકારોનાં તરંગો પણ બહુ પ્રચંડ હોય છે; એવા એક પ્રચંડ તરંગમાં તણાઈને ક્ષણિક મોહમાં એ સ્ત્રીએ પેલા પુરૂષ સાથે લગ્ન કર્યાં હશે. પણ એ વિકાર શાંત થયો હશે એટલે નવો વિકાર ઉદભવ્યો હશે.

“આ સમયે તે પતિ-પત્ની કેરો ખાતે રહેતાં હતાં. પતિ અમલદાર વર્ગમાં હતો તેથી અને તે સ્ત્રીની સુંદરતા તેમજ શુદ્ધિને લઈને તેમનું ઘર ત્યાં આવતા જતા યુરોપીઓમાં અમરચાન થઈ પડ્યું. સ્ત્રીઓ આ સ્ત્રીને ધિક્કારતી છતાં તેની નકલ કરતી. પુરૂષો પોતાની પત્ની આગળ આ સ્ત્રીને માટે હલકો વિચાર દર્શાવતા હતા, અરસપરસ વાતો કરવામાં એ સ્ત્રીને હલકી પાડતા પણ જ્યારે એ સ્ત્રીની સાથે એકલા પડતા ત્યારે દિવાના થતા તેમજ મૂર્ખ બનતા,

“એવામાં ત્યાં નહેરોના બાંધકામ ઉપર દેખરેખ રાખવા એક જીવાન અંગ્રેજ એન્જનીયર આવ્યો. ત્યાંના યુરોપીયન સમાજે તેને

એકદમ ઉંસાડથી વધાવી લીધો. એ ખાસ ખુબસુરત ન હતો પણ સ્ત્રીઓમાં પુરુષોમાં તેમજ જે ગુણ આકર્ષક છે તે ગુણ તેનામાં હતા; તેનામાં અસાધારણ ભેર હતું. સ્ત્રીએ પુરુષની સામે બેઠું. તે દ્રષ્ટિ પુરુષે પાછી વાળી એટલે નાટક શરૂ થયું.

“નાના સમાજમાં વાતો જલદી પ્રસરે છે. એક માસમાં આસપાસના સર્વ લોકોમાં ચર્ચા થવા લાગી અને જે માસમાં સ્ત્રીના પતિને કાને આ વાત પહોંચી.

“આ પુરુષ કાં તો અસાધારણ ઉચ્ચ વર્ગનો હતો કે કાંતો હદ વિનાનો નીચ હતો એ વિશેનો નિર્ણય એને કે દ્રષ્ટિએ આપણે બેઠાંએ તે ઉપરથી કરી શકાય તેમ હતું. વિશાળ હૃદય અને કે નબળી મગજ શક્તિવાળા પુરુષો જેમ સ્ત્રીને ચ્હાય છે તેમ આ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને કુતરાના જેવી નિમકહલાલીથી ચ્હાતો હતો. તેને બય માત્ર એક હતો. આ ચર્ચા પોતાને અમુક પગલાં ભરવાંજ પડે એટલે હદ સુધી જાય અને તેથી કરીને પરિણામે જે સ્ત્રીને માટે પોતે પ્રાણ અર્પણ કરવા તત્પર હતો તે સ્ત્રીની આખર ધૂળધાણી થાય એટલોજ બય માત્ર તેને હતો. જે પુરુષ તેને જુએ તે પુરુષ તેના મોહપાશમાં પડે એ તેને સ્વાભાવિક લાગતું હતું. હવે તે સ્ત્રી પોતાનાથી કંટાળી ગઇ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી એમ તેને લાગતું હતું. અને ભૂતકાળમાં અદ્ય સમય પણ તે સ્ત્રીએ પોતાનો પ્રેમ પોતાને આપ્યો હતો તે ઉપરથી તે પુરુષ પોતાને કૃતાર્થ થએલો માનતો હતો.

“હવે બીજા માણસનું પૃથક્કરણ એટલું સહેલું ન હતું. તે પોતાની જાત (કે હાર) જેમ અને તેમ પ્રસિદ્ધિમાં લાવતો હતો—સંતાડવા બીલકુલ યત્ન કરતો ન હતો. તે પેલી સ્ત્રી સાથે ફરવા જતો, તેને ઘેર જતો, તેને ઉમદા બેટા આપતો અને પોતાના ઓરડામાં પેલી સ્ત્રીની છબીઓ ખૂંદી રીતે રાખતો હતો. પેલી સ્ત્રી પણ એ પુરુષે આપેલી બેટાનો જાહેરમાં ઉપયોગ કરતી હતી. તેમ પણ જતાં પોતે

મૂર્ખમાં ખપે કે પોતાના કામમાં જરા પણ પેલી સ્ત્રી વિશેષ નાખે એમ તે થવા દેતો નહતો. જો પેલી સ્ત્રીનો કાગળ આવે તે વખતે પોતે કામમાં હોય તો તે કામ પૂરું થઈ રહે ત્યાં સુધી પેલો કાગળ એમનો એમ વંચાયા વિના પડ્યો રહેતો.

“પેલી સ્ત્રીને આ પુરૂષનો પોતાના મન ઉપરનો કાબુ સાક્ષતો હતો. છતાં પોતે એને ત્યાગી શકતી ન હતી. આખરે એક મિત્રે એક વખત પેલા બીજા પુરૂષને ખુલ્લું પુછ્યું: ‘ભલા આદમી ! તું આ સ્ત્રીને ચાહે છે કે માત્ર એની સાથે નાટકજ ભજવે છે ?’ જવાબમાં આણે કહ્યું. ‘દોસ્ત, હું શું કરું છું તે હું પોતેજ જાણતો નથી.’

“જ્યારે એક પુરૂષ એક સ્ત્રીની સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હોય અને સ્ત્રી પોતે ચાહે છે કે નહિ એ વિશેનો નિર્ણય નહિ કરી શકતી હોય ત્યારે પરિણામ હાસ્યજનક જ ધરાય છે. પણ જ્યારે એક સ્ત્રી પુરૂષની સાથે પ્રેમમાં હોય અને તે પુરૂષ પોતે સ્ત્રીને ચાહે છે કે નહિ એ જાણતો નહિ હોય ત્યારે પરિણામ દુઃખદ જ આવે છે.

“ પોતાની પ્રેમગોષ્ટિઓમાં આ બન્ને એકજ પ્રકારની વાત કર્યા કરતાં. સ્ત્રીનો પતિ વયમાં ન હોત તો પોતે કેવું સુખ માણત, આ જગતમાં કેવું સ્વર્ગ સ્થાપત એ વિશે જ આ બે વાતો કરતા. પુરૂષ માત્ર વાત સારી રીતે થાય એમ માનીનેજ એ પ્રમાણે વાત કરતો. સ્ત્રી પોતાના આત્માના પડેપડ વિધીને વાત કરતી હતી, પ્રથમ સ્ત્રીએ પોતાના પતિને ધિક્કારવા માંડ્યો, પણ પછીથી ધીમે ધીમે તેની આંખમાં ભયંકર આશાનાં ચિહ્ન જણાવા માંડ્યાં.

“ પેલા બીજા પુરૂષને ઇંગ્લેન્ડ જવાનો વખત પાસે આવતો ગયો, નહેર પુરી થઈ ગઈ અને અંદર પાણી દાખલ કરવા માટે એક દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો. એ પુરૂષે તે દિવસે એક મેળાવડો કરવાનો ઠરાવ કર્યો, પેલી સ્ત્રી અને તેના પતિને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું, મેળાવડો થઈ રહ્યા પછી એ બંધા હાજર રહેલાંઓ પાસેના જંગલમાંજ ઉજાણી લેવા જાય એ પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

“આ નહેર ઉઘાડવાની ક્રિયા પેલી સ્ત્રી જ કરવાની જતી. નહેરના મુખ આગળ મોટી જમીન રાખવામાં આવી હતી જેના મધ્ય ભાગમાં એક મોટું છિદ્ર પાડવામાં આવ્યું હતું. આ છિદ્રનું ઢાંકણ પેલી સ્ત્રીએ ઉઘાડ્યું એટલે પાણી અંદર ધસવા લાગ્યું. જ્યારે પાણી અમુક સપાટી સુધી આવ્યું ત્યારે નહેરના દરવાજા ઉઘાડવામાં આવ્યા. પાણી ધીમે ધીમે ઉંચે ચડવા લાગ્યું. બધાં મનુષ્યો આ દ્રશ્ય જોઈ રહ્યાં. પેલી સ્ત્રીએ પેલા પુરૂષને પુછ્યું. ‘આ કેટલુંક ઉંડું હશે ?’

“ ‘આશ્ચર્ય ત્રીશ રીટ ઉંડું છે.’ પુરૂષે કહ્યું. ’

“ ‘પણ અંદર પાણી એકદમ કેમ નથી લાવતા ?’ પેલી સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

“ ના, એકદમ લાવતું ઠીક નહિં. અંદર થોડું પાણી ભરાશે એટલે બીજા બાજુના દરવાજા ઉઘાડશું; આથી પાણી ઉંચું ચડશે નહિં. ’

“ આ બાંધેલ વિશાળ કુવાને જોઈને સ્ત્રી પાછી બોલી: ‘આમાં કોઈ માણસ પડી જાય અને તેને મદદ કરનાર કોઈ હોય નહિં તો એનું શું થાય

“ શું થાય ? વળી અંદરનું અંદર રહે. પણ હવે ચાલો, આપણે અહિંથી જઈએ. ’ આમ કહીને પેલા પુરૂષે સ્ત્રીને ત્યાંથી ખસેડી.

“ પછી બધાં જંગલમાં ઉતરીએ ગયાં. પેલા પુરૂષે પણ અગત્યના હુકમ માણસોને આપીને પછી તેમને પણ ખાવા કરવા માટે જવાની રજા આપી. ખાણું ખવાઈ રહ્યું એટલે બધાં નાના નાના ટોળાં થઈને જંગલમાં ફરવા લાગ્યાં, પેલા પુરૂષે તે વખતે પેલી સ્ત્રીને બોલા માંડી પણ તે જણાઈ નહિં. એટલામાં જે મિત્ર તેને પહેલાં પુછ્યું હતું તેજ મિત્ર તેને આવીને પુછ્યું: ‘તમે બન્ને આખરે લડ્યા કે ?’

“ ‘ના, કેમ ? ’ એ પુરૂષે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ ‘હમણાં મેં એને પોતાના પતિ સાથે લાડ કરતાં જોઈ. એ બંને આ બાળુ તરફ જતાં હતાં. ’ પેલા મિત્રે આટલું કહ્યું અને પછી તે પણુ એ ટાળાંઓમાં ચાલ્યો ગયો. આ પુરૂષે વિચારમાં પડી જમને સિગાર સળગાવી અને એક ઝાડ તળે બેસીને તે પીતાં પીતાં વિચાર કરવા માંડ્યો. વિચારના વમળમાં સિગાર ફોલવાઈ ગઈ. તેવામાં આધેથી ઝાડની ઘટામાં સહેજ અવાજ થયો. તેણે પાછળ ફરીને જોયું તો પેલી સ્ત્રી ધીમે ધીમે આવતી હતી. તે સ્ત્રીને જુમ મારવા જતો હતો એટલામાં તેણે તે સ્ત્રીનું મુખ જોયું. એણે એના મુખ ઉપરના લાવ કેવા જોયા તે તો પ્રભુ જાણે પણ એ મુખ જોવાયું એટલે તે જુમ પાડતો અચકા ગયો. સ્ત્રી ધીમે ધીમે પાસે આવતી ગઈ.

“ સહસા તેના મગજમાં ધુમ્મા કરતા અસ્પષ્ટ વિચાર સ્પષ્ટ થવા લાગ્યા; તે ત્વરાથી ઉડ્યો અને પેલી નહેરના મુખ તરફ જવા લાગ્યો; એટલે વિચાર વધુ સ્પષ્ટ થતા ગયા. પુરૂષે પોતાની ગતિ વધારી. છેવટે તે દોડવા લાગ્યો. ઝપાટામાં પેલા મુખ આગળ તે પહોંચ્યો. અંદર જોતાંજ તેના વિચારને પ્રત્યક્ષ પુષ્ટિ મળી. પંદર ફીટ નીચે પેલી સ્ત્રીનો ધણી પાણીની બાલદીમાં ઉંદર તરે તેમ તર્યા કરતો હતો. એ મુખના બંને બાળુના દરવાજા ખુલ્લા હતા એટલે એક બાળુએથી જોટલી ત્વરાથી પાણી દાખલ થતું હતું તેટલીજ ત્વરાથી બીજા બાળુએથી નીકળી જતું હતું, આથી પાણી ઉપર ચડી શકે તેમ હતું નહિ અને પેલા મનુષ્યથી બહાર પણુ નીકળી શકાય તેમ હતું નહિ.

“ આ પુરૂષે દોડતા આવીને તરત માથુસોને જુમ મારી પણુ ત્યાં કોષ હતું નહિ. આથી પોતેજ એક બાળુના દરવાજા બંધ કરીને બીજા બાળુના દરવાજા આખા ઉઘાડી નાખ્યા. પાણી ધીમે ધીમે ઉપર ચડવા લાગ્યું. પાસેમાં પાસે એક ઝુંપડી હતી તે પણુ

બસો વાર છેટે હતી. ત્યાં જઈ શકાય તો દોરડું પણ મળી શકે તેમ હતું. આ પુરૂષે પેલા તરતા માણસને જીમ મારી. ‘ થોડીવાર ટકી શકાય તેમ છે ? ’

“ ‘ ના. ’ તરતા માણસે ધીમેથી કહ્યું. એક ક્ષણમાં તો તેના હાથ પગ અટક્યા અને હમણાંજ કુખી જશે એમ જણાયું. ઉપર ઉમેલા પુરૂષે તરતજ પોતાના જુટ કઢાડીને અંદર જીસકો માર્યો અને કુખતા માણસને પોતાના હાથમાં ઉંચકી લીધો.

“ આ પ્રમાણે જે માણસ પોતાની અને પેલાની પત્નીની વચ્ચેમાં અંતરાય રૂપ હતો તે માણસની જીંદગી માટે આ પુરૂષે મૃત્યુ સામે આ પ્રયત્ન અને બચાવક પાંજરામાં ચુદ્ધ આદ્યું. પુરૂષ પોતે હુશિયાર તરનાર નહતો, પોતે પહેરેલાં લુગડાં પોતાને હેરાન કરતાં હતાં, હાથમાંનો બોળે તેને તળીયે લઇ જવાનું કરતો હતો, પોતે જે છેલ્લી દોટ મુકી હતી તેથી પોતે થાકી પણ ગયો હતો અને પાણી ધીમે ધીમે ઉપર ચડતું હતું. મૃત્યુની સામેના આ ચુદ્ધથી પુરૂષનું હૃદય ચીરાઇ જતું હતું.

“ આ ઉપરાંત તેનાથી સામેના દરવાજા બરાબર બંધ થયા નહતા એટલે થોડું પાણી તો બીજી વાટે ચાલ્યું જતું હતું. દ્રષ્ટિ કરતાં તેને જણાયું કે હજી બીજી પચીસ મીનીટ પાણી ભરાઇ જતાં લાગશે. પાણી બરાબર ભરાય નહિં ત્યાં સુધી આમનાથી છૂટી શકાય તેમ હતું નહિં. તેણે બે એક જીમ મારી જોઇ પણ એ પ્રયાસથી ઉલટી એની શક્તિ ઓછી થવા માંડી. જીમના જવાબમાં માત્ર એ બચકર પાંજરામાં અનેક પડધા પડ્યા તે તેનાથી સંભળાયા.

“ પાણી ધીમે ધીમે ઉપર ચડવા લાગ્યું પણ તેનામાંથી શક્તિ વધારે પ્રમાણમાં જવા લાગી. તેના શરીરને કાઢી જણે બળથી તળીયાં બળી બેંચતું હોય તેવી મહાબળથી તેને થવા લાગી. આંખે અંધારા આવવા લાગ્યાં. આખરે તેના બેભાન પડેલા બોળને જાન આપ્યું. ‘ તેણે ધીમેથી આંખ ઉઘાડી અને કહ્યું : ‘ મને છોડી દો. તમે એકલા

બચવાનો યત્ન કરો ' આમ કહીને તેણે છુટવાનો યત્ન પણ કર્યો પણ પેલા પુરૂષે ઊડ્યો નહિં.

' શાંત પડી રહે, મૂર્ખ, આમ કરશે તો તું બન્નેને મારશે. ' પેલા પુરૂષે ચીડવાઇને કહ્યું. ' કાં તો તું મારી સાથે બહાર નીકળશે અને કાં તો હું તારી સાથે અંદરજ રહીશ. '

"વળી થોડીવાર રાહ જોવાઇ. પાણી ધીમે ધીમે ઉપર ચડ્યા કરતું હતું. આખરે પેલા પુરૂષે હાથ લાંબો કરીને સહેજ ઉછાળો માર્યો. ઉપરની કઢણનો એક પત્થર હાથમાં પકડારો. બન્ને ઉપર ચડ્યા અને પાસેના ઘાસમાં ગબડી પડ્યા. ઉભરાતું પાણી તેમના શરીર આસપાસ ફરવા લાગ્યું.

" 'બહુ થાકી જવાય તેવું કામ હતું. ' પેલા પુરૂષે સ્ત્રીના પતિને કહ્યું.

" હા, તરતાં નહિં આવડતું હોય એ બહુ ખરાબ છે. તમને કોણે કહ્યું કે હું પડી ગયો છું ? તમે મારી સ્ત્રીને મળ્યા હશે ? " સ્ત્રીના પતિએ કહ્યું.

" હા. " પેલા પુરૂષે જવાબ આપ્યો.

" આજે સવારે હું શા વિચાર કરતો હતો તે તમે જાણો છો ? " સ્ત્રીના પતિએ પેલાને પૂછ્યું.

" ના. "

" મારે તમને મારી નાખવા કે નહિં એ વિશે. " સ્ત્રીના પતિએ કહ્યું. " પણ ત્યારે લોકો નાહકની ગપ ઉરાડતા હતાને ! જો એ સાચી હોય તો તમે મને બચાવવા આવોજ નહિં. "

" હું તમારી માફી માગું છું. " સ્ત્રીના પતિએ ઉભા થઇને કહ્યું.

" હું પણ તમારી માફી માગું છું, " બીજા પુરૂષે શેકન્હેન્ક કરતાં કહ્યું " જરા આ દરવાજો ઉઘાડવામાં મને મદદ કરો છો ? " બંન્નેએ સાથે રહીને સામેનો દરવાજો ઉઘાડ્યો.

" તમે અંદર શાથી પડી ગયા ? " પેલા પુરૂષે પૂછ્યું.

“ મને મારી સ્ત્રીએ કહ્યું કે આ કુવો તમે કુદી શકો છો ? અને જો હું કુદું તો તે મને એક ચુપન આવે. તે ઉપરથી ઉશ્કેરાઇને હું કુલો. પણ મેં બહુ મૂખાંધ કરી ખરું ! ” સ્ત્રીના પતિએ કહ્યું.

“ હા, ! મૂખાંધ તો ખરીસ્તો ! ” પેલા પુરૂષે કહ્યું.

“ કેટલાક દિવસ પછી એક પાર્ટીમાં પેલી સ્ત્રી અને આ પુરૂષ બન્ને એકલાં મળ્યાં. પેલી સ્ત્રીએ કટાક્ષથી કહ્યું : ‘ તમે મારા પતિની જીંદગી બચાવી તેથી હું આભાર માનું છું, તમે તમારા જીવને જોખમે એની જીંદગી બચાવી એ શું સાચું છે ? ’

“ હા. ” પેલા પુરૂષે કહ્યું.

“ મૂખ, ગધેડા ! ” પેલી સ્ત્રીએ પેલા પુરૂષના મ્હોં ઉપર જોરથી લપડાક મારીને કહ્યું.

“ હું મૂખ નથી ” પેલા પુરૂષે પણ તેટલાજ કટાક્ષમાં ઉત્તર આપ્યો. જો તારો પતિ મરી જાત તો કદાચ મારે તારી જોડે પરણવું પડત. લોકોમાં આપણા વિશે એટલી બધી ચર્ચા થઇ હતી કે લગ્ન સિવાય મારો બીજો છુટકોજ નહિં થાત. આ પ્રમાણે તું મારે ગળે બાંધાત, જે સ્ત્રી સાથે હું ઈશ્વારમાં પરણવાનો છું તે સ્ત્રી અને મારી વચ્ચે તું સદાની આડખીલી થઇને રહેત. હવે સમજણ પડી ? ”

“ હા. ’ આટલોજ ઉત્તર બહુ ધીમેથી આપીને પેલી નીચું જોઇને ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

“ આમાં આખા જગતે આ માણસના આત્મભલાગ, શૌર્ય અને નિસ્વાર્થ કાર્યને માટે તેને ધન્યવાદ આપ્યો અને સઘળે ઠેકાણે તેની વાહવાહ થઇ ગઇ, માત્ર જોજ માણસો આ કાર્ય સ્વાર્થને લઇને જ થયું હતું એમ માનતાં હતાં અને જાણતાં હતાં, આ જો માણસ તે પેલો પુરૂષ અને આ સ્ત્રી, ” સ્નેહવદને વાત પુરી કરી.

પ્રકરણ ૯ :

કેટલુંક પરચુરણ

હું, સ્નેહવદન, કનૈયાલાલ અને બાનુશંકર અમારી પેલી અદ્ભુત નવલકથા લખવાના હતા, અને તે વિશે વિચાર કરવા અને વાદવિવાદ ચલાવવા અવારનવાર મળતા હતા. આખરે એ અદ્ભુત નવલ લખાઈ કે નહીં એ વિશે અહીં ઉઠાપોઠ કરવો નિરર્થક છે.

અમે જે વખતે દરીઆ કીનારે તંબુમાં રહેતા હતાં તે વખતની આ તોષ છે. ચોમાસું ધાર્યા કરતાં વહેલું બેસવાથી અમારે ત્યાં આવનાર માણસો સાધારણ રીતે પલ્લણીનેજ આવતા હતા. બાનુશંકર અને કનૈયાલાલ વહેલા આવ્યા. સ્નેહવદનને કેં કામ હતું એટલે એ મોડા આવવાના હતા. પેલા બેએ પોતાનાં બીનાં થએલાં લુગડાં સુકવ્યાં પછી ચહા પીવાઈ અને પછી અમે અમારા મહાન કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા.

“સ્નેહવદન આવે તે દરમીઆન, આપણે ત્રણે એકેક પ્લોટ લખીએ અને પછી ત્રણે લેખને આપણે સરખાવીને વાદવિવાદ કરીએ” બાનુશંકરે કહ્યું.

આ પ્રમાણે અમે કર્યું. પ્લોટ શા હતા તે તો હું હવે શુદ્ધી ગયો છું પણ વાદવિવાદમાં મોટી મુશ્કેલી ઉભી થઈ. અમે ત્રણેએ

પોત પોતાના ખોટા વખાણા, અને બપ્પે જાણ્યે ત્રીજાના ખોટા વિશે એટલી સખત ટીકા કરી કે પેલાએ ચીઠવાઇને પોતાનો ખોટા ફાડી નાખ્યો. પરિણામે અમે ત્રણેએ પોત પોતાના ખોટા ફાડીનાખ્યા, પછી અરધા કલાક સુધી અમે શાંત રહ્યા.

હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે હંમેશાં મારા લેખ સંબંધી બીજાનો મત લેવાને માટે હું બહુ ઉત્સુક રહેતો. હવે બીજાના અભિપ્રાયથી હું નાસતો ફરું છું. પહેલાં, મને જે કાંઈ કહેતું કે ફલાણા માસિકમાં તારે વિશે એક લીટી લખાણુ પ્રસિદ્ધ થયું છે તો હું બગીરથ પ્રયત્ને પણ તે માસિક વાંચતો. હવે, ગમે તેવું લખાણુ અને ગમે તેટલું લખાણુ મારે માટે પ્રસિદ્ધ થાય છે તો પણ હું ઉત્કંઠા બતાવતો નથી. એટલુંજ નહીં પણ બને ત્યાં સુધી તે લખાણુ હું વાંચતોજ નથી. વાંચવામાં શો ફાયદો ? લેખમાં જે મારાં વખાણુ ક્યાં હોય તો મને લાગે છે કે એ માણસે મારી મસ્કરી કરવાજ આટલાં બધાં વખાણુ ક્યાં હશે; અને જે અંદર મને વખોડ્યો હોય તો મને લાગે છે કે જાણી જોઇને પેલાએ મને દ્વેષભુક્ષિનીજ વગાવ્યો છે.

તે સમયમાં મારે એક મિત્ર હતો. હવે મને ધણા મિત્રો છે, પણ તે મિત્રનું સ્થાન કાંઈએ લીધું નથી, કારણ કે તે મારે પહેલો મિત્ર હતો અને તે વખતે અમે હમણાની દુનીઆ કરતાં બહુ મોટી દુનીઆમાં વસતા હતા. તે દુનીઆમાં સુખ તેમજ દુઃખ આ દુનીઆના કરતાં વધુ તીવ્ર હતાં. ત્યાં અમે આ દુનીઆ કરતાં વધુ ઉત્તરણે અન્યોઅન્યને ધીક્કારતા અને ચલાતા.

મારા મિત્રને પણ મારીજ માફક પોતાને માટેની ટીકા સાંભળવાનો શોખ હતો. અમે બંને એકેકના લેખ એકેકને વંચાવતા અને પછી સામસામી ટીકા કરતા. 'ટીકા' એટલે અમારે 'ઉત્તેજન' જોઇતું હતું એ સ્વત્ત્વ અમે તે વખતે સમજતા નહતા, અમે બંને ઉત્તેજાઈ

હતા, યુવાન હતા એટલે ગમે તેવા પ્રહાર પણ અમે સહન કરશું એમ અમે ધારતા હતા.

આ પ્રમાણે અમે અંકેકના દોષજ્ઞ જોતા અને તેમ કરવાથી અંકેકનાં વખાણુ તો અમે કરતાજ નહીં. અમને બંનેને અંકેકના લખાણુ માટે અંતરમાં માન હતું એમ હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું, પણ અમારા મગજમાં વિચિત્ર ખ્યાલોજ ભરાઈ ગયા હતા એટલે અમારાથી ખુદલાં વખાણુ થતાંજ નહીં. અમે અમારી જાતને કહેતા “માણસને વખાણુનારા તો ઘણા મળી આવે છે, માત્ર એનો મિત્રજ એના દોષ કાઢી શકે છે. એક મનુષ્યને પોતાને પોતાના દોષ દેખાતા નથી પણ ન્યારે બીજો કોઈ આ દોષ બતાવે છે ત્યારે ખરેખર તે મનુષ્ય પેલાનો અભાર માને છે અને દોષ દૂર કરવા યત્ન કરે છે.”

જેમ જેમ સંસારનો વધુ અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ આ વિચારમાં રહેલી અસત્યતા વધુ સ્પષ્ટ જણાતી ગઈ; પણ પછી શા કામનું ? જે નુકશાન થવાનું હતું તે થઈ ગયું.

ન્યારે અમારા બેમાંથી કોઈ કૈં લખતો ત્યારે તે લખાણુ લઈને તે બીજા પાસે જતો અને કહેતો: “બોલ, આ બાબત તારો ખરેખરો અભિપ્રાય જણાવજે, મને જોડું લાગવાનું નથી.” ‘આવા શબ્દોમાં એ બોલતો પણ જો એનો ખરો અર્થ લઈએ તો આ પ્રમાણે તે કહેવા માગતો:—

“લાઈ, તને આ લખાણુ ગમે તેવું ખરાબ લાગતું હોય તો પણ તું એનાં વખાણુ કર અને તે સારું છે એમ મને કહે. જે મનુષ્યો આ જગતને જીતી શકતા નથી તેમના પ્રત્યે આ જગત બહુ કુરારીતે વર્તે છે. અને આપણે જો કે તમારો મારીને મોં રાતું રાખીએ છીએ તો પણ ખરું જોતાં આપણાં હૃદયો નાના ઝખમ પણ સહન કરી શકતાં નથી. ઘણીવાર આપણે નાહીંમત થઈ જઈએ છીએ,

ખરું ને ? કાષ્ટને આપણામાં આસ્થા નથી, કાષ્ટને આપણામાં વિશ્વાસ નથી; અને કોઈક કોઈક વખત તો આપણે પણ આપણી જાત પ્રત્યે અવિશ્વાસ બતાવીએ છીએ. તું મારો મિત્ર છે, જેને બીજા લોકો નવરાના ધંધા તરીકે ઓળખાવશે તેની ખરી કદર તું કરી શકશે. મારા મિત્ર, આ લખાણ સારું છે એમ કહે. મારામાં કે ઉત્સાહ પ્રેર, કેંક આસ્થા સ્થાપ, કેંક નવું બળ આપ. ”

પણ સામેવાળો અર્વાચીન જગતમાં કૂસ્તાને બદલે વાપરવામાં આવતાં શસ્ત્ર-ટીકાના ઉપયોગમાં એવો મસ્ત બની ગયો હોય છે કે મિત્રતા ભુલી જાય છે અને નિખાલસપણાને જ યાદ રાખે છે. લેખ લખનાર આથી ગુસ્સે થઈ જાય છે અને પરિણામે ઉભયનાં હૈયાં ઝખમાય છે.

એક સાંજે પેલો મિત્ર એક નાટિકા લખીને મને વંચાવવા લઈ આવ્યો. તે નાટકમાં વખાણ કરવા જેવું ઘણું હતું પણ તે મેં બાબુએ મુકીને દોષ વીણી કાઢ્યા અને બે કલાક સુધી તે વિશે વિવેચન કરીને તેની ધુળ ઝાટકી.

આથી મારો ખરો અભિપ્રાય જણાવવા માટે આવેલ તે મિત્ર ઉભો થયો અને અત્યંત ગુસ્સામાં તેણે પેલું લખાણ ફાડી નાખ્યું અને કાગળના ટુકડા બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધા. પછી ગુસ્સા, નિરાશા કોરેથી લાલચોળ થઈ જઈને તેણે ટીકાકાર તરીકેની મારી શક્તિ વિશે આશ્ચર્ય પા કલાક સુધી મને ગાળો દીધી. છેવટે તે પગ પછાડીને ચાલ્યો ગયો. અમારી મિત્રતા તુટી.

કેટલાંક વર્ષ વહી ગયાં. હું તે મિત્રને તેમ છતાંએ મળી શક્યો જ નહીં. જગતની શેરીઓ એવી આડીઅવળી અને બીડવાળી હોય છે કે એક વખત આપણે એક મનુષ્યથી છુટા પડી જઈએ છીએ તો પછી તેને મળાતું જ નથી. પછી હું જ્યારે તેને મળ્યો ત્યારે માત્ર અકસ્માતથી જ મળ્યો.

• એક વખત રાતના આઠેક વાગે હું ચોપાટીને કીનારે ફરતો

હતો તેવામાં એક બીખારી જેવા જણાતા પુરુષે મને કહ્યું: “ શેઠ! એક ખીડી છે? ”

મેં તેને ખીડી આપી અને તે સળગાવવા દીવાસળી સળગાવી. દીવાસળીના પ્રકાશમાં પેલા પુરુષનું મેં જણાતાં જ મેં દીવાસળી ફેંકી દીધી અને કહ્યું: “ કોણ આત્મારામ? ”

પેલાએ કર્કશ હાસ્ય કરીને જવાબ આપ્યો: “ હા, એ હું જ; તમે નાનાભાઈને! હું જો આમ જણતો હોત તો તમારી પાસેથી ખીડી માગત નહીં. ”

મેં તેને ખભે હાથ મુકીને પુછ્યું: “ પણ આ દશા કેમ? ”

પેલાએ લાગણી વિનાજ જવાબ આપ્યો. “ વાત બહુ લાંબી છે, કહેવામાં કેં સાર નથી. આપણામાંથી કેટલાક ઉપર ચઢે છે અને કેટલાક નીચે જાય છે. તમારું ઠીક ચાલે છે, કેમ? ”

“ હા, સાધારણ ઠીક ચાલે છે ” મેં જવાબ આપ્યો; “ પણ તારું શું? તારે માટે હું કેં કરી શકું તેમ નથી? ”

અમે વાત કરતા ચાલતા હતા. આ વખતે અમે એક રસ્તાના દીવા પાસે આવ્યા એટલે પ્રકાશમાં ઊભા રહીને પેલાએ પુછ્યું: “ પહેલાં મને ધારી ધારીને જુઓ અને પછી કહો; મારે માટે તમે કેં કરી શકો તેમ છે? ”

હું કેં જવાબ દઇ શક્યો નહીં. પેલાએ થોડીવારે કહ્યું: “ મારે માટે ચિંતા કરતા નહીં. હું મોજમાં છું. હું હવે મારી સ્થિતિ બદલી શકું તેમ નથી. ”

“ પણ એમ બાવલાની માફક નાહોંમત કેમ થઇ થયો? તું હોંશીઆર હતો, તારામાં શક્તિ હતી. સાધારણ ખંત રાખી હોત તો પણ તું ચઢી શક્યો હોત ” હું બોલ્યો.

“ કદાચ મારામાં દબતા નહીં હોય ” તે બોલ્યો. “ જો તે વખતે મને કોઇએ હોંમત આપી હોત, મારામાં કોઇએ આસ્થા બતાવી હોત તો કદાચ હું ફાવત. પણ કોઇ તેમ કરનાર મળ્યું નહીં

એટલે આખરે મને પણ મારી જાત ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો. અને જ્યારે એક માણસને પોતાનામાંથી જ શ્રદ્ધા ચાલી જાય છે ત્યારે જેસ વિનાના બલુનના જેવી તેની સ્થિતિ થાય છે.”

આ તેના શબ્દો હું કેંક ક્રોધથી અને કેંક આશ્ચર્યથી સાંભળી રહ્યો અને બોલ્યો: “ શી વાત કરે છે? મને તે વખતે તારામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, તારી શક્તિને માટે માન હતું અને—” મને અમારી છેલ્લી મુલાકાતનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. એટલે બોલતાં બોલતાં હું અટકી ગયો.

“ એમ ? ” તે કેંક તિરસ્કારથી બોલ્યો.

“ મને તમે કોઈ દિવસ કહ્યું ન હતું. ચાલો, સાહેબજી.”

આટલું બોલીને તે એક ગલીમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી તે મને મળ્યો જ નથી અને મળશે પણ નહોં એમ લાગે છે.

હું આગળ ચાલ્યો ત્યારે મારા મનમાં કેં કેં વિચાર આવ્યા. મનુષ્યો જાણે કેમ અંધર હોય તેમ અંધેકની સાથે કેવાં લડે છે, કેવાં અંધેકને મેળ્યાં મારે છે. કેવાં અંધેકને પ્રસંગ આવ્યો દુઃખ દે છે? લડતી વખતે, મેળ્યાં મારતી વખતે; દુઃખ દેતી વખતે બળવાન પોતાના હૃદયમાં કેવાં મલકાય છે? ઘડી પછી, માસ પછી, વર્ષ પછી, નિર્જલ આ જગતને છોડીને ચાલ્યું જાય છે ત્યારે પેલાં બળવાનની શી સ્થિતિ? ઝૂંમમાં આખરે વિજય કાણે મેળવ્યો? પોતે લડ્યું નથી, પોતે મેળ્યાં માર્યાં નથી, પોતે દુઃખ દીધું નથી એવું એવું બળાત્કારે પણ પેલું બળવાન મનુષ્ય પોતાનાં અંતઃકરણને મનાવવા યત્ન કર્યા કરે છે; પણ વૃથા! અંતઃકરણ એમ છેતરાતું નથી. આટલું છતાં કાણુ સમજ્યું છે? કાણુ શીખામણુ લીધી છે? સમય હોય, બીજાને દુઃખ દઈ શકાતું હોય તે વખતે દુઃખ દેવામાં કાણુ પાછી પાની કરી છે? કાણુ ચુક્યું છે—શું પ્રજાઓ કે શું સુદ્ર વ્યક્તિઓ?

ઘોડીવાર પછી સ્નેહવદન આવ્યા. અમારો નાનો ચાકર વીહુ એમની બીબી છત્રી તથા બીનો ઓવરકોટ લઈને હમરા આગળ

ગબડી પડ્યો એટલે અમે કામ આવ્યું છે એમ તરત જાણ્યું અને બેયું તો સ્નેહવદન જણાયા.

આ વીઠુ પણ એક અજબ પ્રકારનો ચાકર હતો. એ મને ધરમં કામ લાગશે એમ કહીને એની મા એને અમારે ત્યાં મુકી ગઇ હતી. જે જે વસ્તુને તે ઉચકતો તે તે વસ્તુ તેના હાથમાંથી પડતી. જે જે વસ્તુને અડકતો તે તે વસ્તુ ગબડી જતી. જે જે વસ્તુ પાસે તે જતો તે તે વસ્તુ જે જડી લીધેલી નહીં હોય તો ઉધી વળી જતી; અને જે જડેલી હોય તો પોતે ગબડી જતો. આ બધું વીઠુમાં સંભાળની ખામીને લીધે બનતું એમ નહીં પણ માત્ર તેનામાં આ પ્રકારની કુદરતી બક્ષીસજ હતી. આખી જીંદગીમાં તે એક વખત પણ બાલદી ભરીને કે વસ્તુ એક જગ્યાએ લઇ જઇ શક્યો હોય એમ હું માનતો નથી. અમારા તંબુ આગળના છોડવાઓને પાણી પાવાનું કામ અમે તેને સોંપ્યું હતું. સુભાગ્યે વરસાદે બીજા પાણીની જરૂર રાખીજ નહતી; બાકી એકેએક છોડ પાણી વિના મરી ગયો હોત એવી મારી ખાત્રી છે. વીઠુદ્વારા છોડવાઓને એક ટીપું પાણી પાણી પણ મળ્યું નહતું. બીચારો બાલદી ભરી ભરીને પાણી રેડવા લઇ તો જતો હતો પણ છોડ સુધી પહોંચતોજ નહીં. બાલદીખરી વાર તો નળ આગળજ તેનાથી બાલદી ઢોળાઈ જતી. જે ત્યાંથી બચતી તો પાંચેક ડગલામાંજ વીઠુને ઠોકર વાગતી અને બાલદી નીચે પડતી. કેટલીકવાર તે અડધે રસ્તે પહોંચતો પણ એટલામાં બાલદી સરી પડતી. એકબેવાર તો તે ઠેઠ છોડવા પાસે જઇ પહોંચ્યો હતો અને બાલદી ઉચી કરીને ક્યારામાં રેડવાનીજ વાર હતી; પણ એટલામાં કાણ જાણે શાથી વીઠુ ગબડ્યો. એનું માથું ખરાબર બાલદીમાં પડ્યું. અને અમે જ્યારે એને બાલદીથી છુટો કર્યો ત્યારે જાણે કુવામાંથી અમે એને બહાર કાઢ્યો હોય એટલું પાણી જે પી ગયો હતો.

બીચારો વીઠુ કામ કરવા હંમેશ આતુર હતો પણ આ દેવથી

એ કાષ્ટ પશુ કામ બાગ્યેજ પુરું કરી શકતો. એની સમજશક્તિ પશુ આ ટેવના પ્રમાણમાંજ હતી. એક વખત આકાશમાં ધૂમકેતુ ઉડ્યો હતો. બધાં રાતે પુછડીઓ તારો જોતાં એટલે વીહુને પશુ તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે મને પુછ્યું કે તારો ક્યારે અને ક્યાં જોવાશે ? એટલે મેં એને કહ્યું કે ઘેર જઈને વાડામાં જોજે તો જણાશે. બીજે દિવસે મને વીહુએ આવીને કહ્યું કે રાતે વાડામાં એણે જોએલું પશુ તારો જણાયો નહીં.

એને શાથી નહીં જણાયો એ બાબત હું એને સવાલ પુછતો હતો એટલામાં સરલાએ આવીને વીહુને મશ્કરીમાં પુછ્યું: “પશુ તેં વાડામાં ક્યાં જોએલું આબાના ઝાડ નીચે ?”

“હા, બાપ ! એકેએક ઝાડ નીચે જોએલું” વીહુએ જવાબ આપ્યો.

બીયારાએ ફાનસ લઈને આબા વાડામાં લગભગ એક કલાક પુછડીઓ તારો શોધવા યત્ન કર્યા હતા !

પશુ એક વખત તો વીહુએ આ બનાવને પશુ કોરણે બેસાડ્યો હતો. થોડાક વખત પછી કનૈયાલાલે અમને એક શાક પોતાની ખાસ રીત પ્રમાણે બનાવીને ખવડાવ્યું હતું. આ શાક અમે રાતે ખાધું અને સવારમાં તો અમે બધાં માંદાં પડ્યાં. કનૈયાલાલ પોતાનો દોષ જોતાજ નથી. સંજોગોને લઈનેજ આ પ્રમાણે નહીં ધારેલ પરિણામ આવે છે એમ એ પોતે કહે છે. આ વખતે પશુ કનૈયાલાલે એમજ કહ્યું. “જો તમે આ શાક નહીં ખાધું હોત તો તમે માંદાં નહીં પડત એમ તમે કેવી રીતે ધારી લઈ શકો છો ? તમે માંદાં છો એ વાત સાચી છે અને તેને માટે હું ખરેખર દીલગીર છું; પશુ જો તમે શાક ખાધું નહીં હોત તો કદાચ તમે આથી પશુ વધારે માંદાં પડ્યાં હોત એમ હું માનું છું. ખરું પુછવો તો શાક ખાધાથીજ તમે મોટી ઘાતમાંથી બચ્યાં છો.”

એટલામાં વીડુ આવ્યો. મેં તેનો હાથ પકડીને કહ્યું : “ વીડુ, હમણાં દોડતો ડાક્ટરને ત્યાં જા. જમને કહે કે શાક ખાવાથી ઝેર ચઢ્યું છે અને ઉલટીઓ થાય છે માટે ચાર માણસને જોઇએ તેટલી દવા આપો. ”

વીડુ એકદમ દોડ્યો. દોડતાં દોડતાં અમારા દેખતાંજ ત્રણ વાર ગળડ્યો. પણ એક કલાક થઈ ગયો પણ તે પાછો જણાયો નહીં. એની પાછળ કોઇ ખીજું જાય એટલી અમારામાં કોઇને શક્તિ રહી નહતી. ધીમેધીમે અમને તો હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ અને એવી ધરની દવા ખાવાથી આરામ થઇ ગયો એટલે વીડુ પાછો કેમ નહીં આવ્યો એ જાણવાને માટેજ અમને આતુરતા રહી.

સાંજે અમે ફરતા ફરતા એને ઘેર પણ ગયા. ત્યાં એટલા ઉપરજ વીડુ એક મોટી ધાબળી ઓઢીને ઢીલોઢ્ય થઇને બેઠો હતો.

“ કેમ, અલ્યા વીડુ ! તું પાછોજ કેમ નહીં આવ્યો ? ” મેં પુછ્યું.

“ શેઠ, હું આવીજ શક્યો નહીં; મારાથી ચલાયુંજ નહીં એટલે માએ મને સુઈ જવાનું કહ્યું ” વીડુ બોલ્યો,

“ પણ સવારના તો સાંજે હતો એટલામાં થઇ શું ગયું ? ” મેં પુછ્યું.

“ ડાક્ટરે જે દવા આપી તેથી તખીયત બગડી આવી. દવા બહુ ખરાબ હતી ” વીડુ બોલ્યો.

મને આ ઉત્તરથી ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજાઇ. મેં પુછ્યું : “ તે ડાક્ટરને ત્યાં જમને શું કહ્યું હતું ? ”

“ તમે જે કહેવાનું કહ્યું હતું તેજ; એમ કે શાક ખાવાથી ઝેર ચઢ્યું છે અને ઉલટીઓ થાય છે. માટે ચાર માણસને જોઇએ તેટલી દવા આપો. ”

“ પછી એણે શું કહ્યું ? ” મેં પુછ્યું.

“એમણે એમ કહ્યું કે એ તો એમ અમરશા બોલે પણ તું એક માણસને જોઇએ તેટલીજ દવા લઈ જા. તેમ કરતાં સારું નહીં થાય તો ફરીથી આવજો. પછી એમણે મને દવા બનાવી આપી તે હું પી ગયો.” વીડું બોલ્યો.

“પણ, વીડું ! તું મંદોજ ન હતો, તને દવાની જરૂરજ નહીં હતી એમ તને નહીં થયું ?” મેં પુછ્યું.

“ના જી.”

“એ વિશે તેં વિચાર સરખો પણ નહીં કર્યો ?” મેં પુછ્યું.

“નાજી.”

જેમણે વીડુને જોયોજ નથી તે આ વાત માનવાની ના પાડે છે. મનુષ્યસ્વભાવશાસ્ત્રથી એ ઉદ્ધટું છે, શક્યતાની મર્યાદાનું પણ ઉદ્ધંઘન કરી જાય છે. હાશમાં પાણી આ બાબતમાં વધુ પડતું ઉમેરાયું છે એમ વિવિધ પ્રકારે એ લોકો આ વાત તોડી પાડવાને કહે છે. જે લોકોએ વીડુને જોયો છે તે લોકો આ વાત તરતજ માની લે છે.

સ્નેહવદનના આવવાથી—વાંચનાર સ્નેહવદનના આગમનની વાત જુલો નહીં ગયા હોય એમ હું માનું છું—અમે બધા આનંદમાં આવી ગયા. સ્નેહવદનમાં આજ એક મોટી ખુબી છે. જેમ જેમ સંજોગો આસપાસની વસ્તુસ્થિતિ વધુ પ્રતિકુળ તેમ તેમ સ્નેહવદન વધુ ને વધુ આનંદી થતા જાય. માત્ર આનંદી દેખાવાનો ચત્ત સ્નેહવદન કરે છે એમ નથી, પણ નાનાં નાનાં દુઃખ, ક્ષુદ્ર અગવડો વગેરે માર્ગમાં આવવાથી સ્નેહવદનને ખરેખર આનંદ થાય છે અને ઉત્સાહ આવે છે. આવી જાતના બનાવો બની ગયા પછી કેટલેક કાળે આપણે એ યાદ કરીને હસી શકીએ છીએ. સ્નેહવદન જ્યારે એ બનાવ બનતા હોય ત્યારે હસે છે. પાણીથી તરબોળ થઇને પોતે આવ્યા તેથી પોતાનો ચીતાર જોઇને ખડખડાટ હસતા સ્નેહવદન દાખલ થયા, અને દાખલ થતાંજ ધાંટો પાડીને તેમણે કહ્યું: “સરલા-

બહેન ! આ અમારો વેષ જોયો ? કેં ગરમાગરમ મશાલાની ચહા
આ પાવો કે ઠંડી નીકળી જાય.”

એમના આવ્યા પછી થોડીવારમાં વરસાદ પહોં અંધ થયો એટલે
અંધે બધાં બહારજ ખુરશી નાખીને બેઠા અને વાતાવરણને અનુકૂળ
ગંભીર વિષયો ઉપરજ વાતે ચઢ્યા.

મેં એક વાત કહી, હું એક દિવસ સાંજે ઘેર જતો હતો ત્યાં
ટ્રેનમાં મને એક માણસ મળ્યો. આ માણસને હું ખાસ ઓળખતો
ન હતો પણ અમારે સાહેબજી સલામતો તો વ્યવહાર હતોજ. આખે
રસ્તે અમે વાત કરી અને પછી છુટા પડ્યા. બીજો દિવસે અચાનક
મને જણાયું કે જે માણસ સાથે મેં વાત કરી એમ હું ધારતો હતો
તે માણસ તો છ મહીના થયાં મરણ પામ્યો હતો.

અલખત, મેં કોઈ બીજા માણસને આ માણસ ધારીને વાત
કરી હશે. એમ ખુલાસો આપી શકાય; પણ આશરે અરધા કલાકની
વાતચીત ઉપરથી પણ મને કે સામા માણસને મારી જીવ નહીં
જણાઈ એ જરા અજબ થવા જેવું છે.

આ ઉપરથી રતેહવદને મને પુછ્યું “તમે સ્પીરીચ્યુઆલીઝમ
માં માનો છો ?”

“આ પ્રશ્ન જરા વિશાલ છે. તમે સ્પીરીચ્યુઆલીઝમ એટલે
શું કહેવા માગો છો ?” મેં પુછ્યું.

“વારુ, તમે માની શકો છો કે એક મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યનો આત્મા
પાછો આ જગતમાં આવી શકે છે અને આવીને કેં કાર્ય કરી શકે
છે અથવા તો કેં કાર્ય કોઈ દ્વારા કરી શકાવે છે ? દાખલા તરીકે;
મારા એક મિત્ર હમેશાં ટેબલ ઉપર આંગળીઓ મુકીને પ્રેતાત્માને
બોલાવતા હતા. એક વખત તે ટેબલે પોતાની મેજે ખડના મધ્ય
ભાગમાંથી ખસીને પેલા મિત્રને બીંત સાથે ઢબાવી દીધો. તમારામાંથી
કોઈ પણ આ વાત માની શકે છે?”

“હું માની શકું,” બાનુશંકર બોલ્યા.

“પણ તે પહેલાં મારે તમારા મિત્રને આ વિશે પુછવું જોઈએ. સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક વચ્ચેનો તફાવત આપણે ઘણી વાર એટલેજ ગણીએ છીએ કે જે વારંવાર અને તે સ્વાભાવિક. અને જે ક્રાંતિકર્મ વખત અને તે અસ્વાભાવિક. જે બનાવ આપણે ક્રાંતિપણ સાધારણ રીતે સાખીત નહીં કરી શકીએ એટલે તે બનાવ આપણે માનવોજ નહીં એવો ક્રેટલાકનો મત છે: પણ હું આ મતને ટેકા આપી શકતો નથી.”

“ત્રેતાત્મા અહીં આવી શકતા હશે અને ક્રાંતિક કાર્ય કરી શકતા હશે એમ તો હજી હું માનું છું પણ અહીં આવીને ટેબલ ઉપર ટકોરા મારવા જેવા કાર્ય કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હશે એમ હું માની શકતો નથી” કનૈયાલાલ બોલ્યા.

“એ તો હું પણ માનતો નથી,” સ્નેહવદને કહ્યું. “પણ મારું કહેવું જુદુંજ છે. ધારો કે એક માણસને પોતાની તીવ્રમાં તીવ્ર ઇચ્છા પુરી પાડ્યા વિના મૃત્યુ આવ્યું તો મૃત્યુ પછી તેના આત્મા તે ઇચ્છા પુરી પાડવા પાછો અહીં આવી શકે એમ તમે માનો છો કે કેમ?”

“જો આપણે એક વખત એમ માનીએ કે મૃત્યુ પછી પણ આ સંસારની વાસના રહી જાય છે તો પછી આ વાત મનાય એવી છે ખરી. પણ આ વાત કહેવામાં તમારી મતલબ શી છે?” કનૈયાલાલે કહ્યું.

“હમણાંજ હું કહું છું,” સ્નેહવદને કહ્યું;

“મેં આ વાત આજેજ સવારે એક વૃદ્ધ ફ્રેંચ ડાક્ટર પાસેથી સાંભળી છે. હકીકત સાદી અને ટુંકીજ છે અને બાસક વર્ષ પહેલાંના ત્યાંની પોલીસના રીપોર્ટમાં વાંચવામાં આવે તેવી છે.

“પણ આ વાતનો સૌથી અગત્યનો મુદ્દો ક્રાંતિપણ ઠેકાણેથી જણાય તેમ નથી અને જણાશે પણ નહીં.

“વાતની શરૂઆત એક પુરૂષે બીજા પુરૂષના જીવનમાં મોટો ઉત્ક્રાંત કરીને તેના સર્વ સુખનો નાશ કર્યો ત્યાંથી થાય છે,

અનોહ શો હતો, તેની મને ખબર નથી પણ પેલા બીજા પુરુષની પહેલા પુરુષ મત્તેની ધિક્કારની ઉચ્છ્વિત્તા અને લીધણીતા બેતાં બીજા પુરુષની કોને પહેલા પુરુષ કલક લગાડ્યું હોય એમ સંભવે છે.

“તેમ છતાં આ માત્ર એક અટકળ છે અને વાતમાં એ બહુ મહત્વ ધરાવતી નથી એટલે હું એ પ્રશ્ન ત્યાંથીજ પડતો મુકું છું. અનોહ કરનાર પુરુષ નાહો. બીજો પુરુષ તેની પુઠે પડ્યો. આ બંધકર શરતમાં પહેલા પુરુષને માત્ર એક દિવસ જેટલો વખત નાસવાનો મળ્યો હતો. શરતનું ક્ષેત્ર આખી દુનીઆ હતું અને ઇનામમાં પહેલા પુરુષની જીંદગી હતી.

“તે વખતમાં મુસાફરી કરનાર થોડા હતા એટલે પુઠ પકડવી સહેલી હતી. પહેલા પુરુષને બીજો પુરુષ પોતાનાથી કેટલો દૂર છે એની ખબર નહીં હોવાથી અને પોતે આખરે તેના પંજમાંથી નાસી છુટ્યો છે એવી બ્રાંતિ થવાથી ઠાપક વખત તે અમુક સ્થળે વિશ્રાંતિ લેવા થોભતો. બીજા પુરુષને પહેલો પુરુષ પોતાનાથી કેટલો દૂર છે તેની ચોક્કસ ખબર પડતી જતી હોવાથી તે બીજાકુલ વિશ્રાંતિ લેતોજ નહીં. આથી દિનપ્રતિદિન ધિક્કારથી ઉત્તેજિત પુરુષ અને બીકથી નાસતા પુરુષ વચ્ચેનું અંતર ધીમેધીમે કમી થતું જતું હતું.

“એક ગામે બીજા પુરુષને ખબર પડતી કે પહેલો પુરુષ આગલી રાતે સાંજે સાત વાગ્યે ત્યાંથી ગયો છે; એટલે બીજો પુરુષ મનમાં બબડતો: ‘હવે અદાર કલાકનું છેડું રહ્યું છે. કેં નહો, મને જલદી ખાવાનું આપો અને ગાડીના ઘોડા બદલાવી નાખો.

“બીજો ગામે અંતર સોળ કલાકનું રહેતું.”

“વચમાં ગાડીમાંથી ડોકું કાઢીને બીજો પુરુષ વટેમાર્ગીઓને પુછતો: ‘અહીંથી એક કદાવર અને ખુબસુરત પુરુષની ગાડી ગઇ છે ? ગઇ છે તો ક્યારે ગઇ ?”

“જવાબ મળતો: “સાહેબ ! આજે સવારેજ ગઇ.” બીજો પુરુષ હાંકનારને કહેતો: “દોડાવ, જોરથી દોડાવ, જોરથી દોડાવશે તો જે માગશે તે આપીશ.”

“ધોડાવાળો કહેતો: “પણ સાહેબ, ધોડા મરી જાય તેનું શું ?”
તો જવાબ મળતો. “જીવતાની કીમત હોય તેના કરતાં બમણા.”

“એમ કરતાં કરતાં આખરે એક દિવસ બીકથી નાસતા પુરુષે
રસ્તામાં એક દેવળ જોયું એટલે તે અંદર ગયો અને શુંઠણીએ પડીને
ત્યાં પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. બધીવાર સુધી તેણે પ્રાર્થના કરી કારણ
કે કુબતો માણસ ધર્મના તૃષ્ણને પણ વળગે છે. તે પ્રાર્થના કરતો
હતો એટલામાં પેલો બીજો પુરુષ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તે પણ
પહેલા પુરુષથી સહેજ છેટે શુંઠણીએ પડ્યો; પણ તે તો પ્રભુનો
હિપકાર માનવાળ શુંઠણીએ પડ્યો હતો એટલે તરત ઊઠીને ઉભો
થયો. પહેલા પુરુષે પ્રાર્થના કરતાં આંખ ઉઘાડીને જોયું તો બીજા
પુરુષને જોયો પણ તે બીજા પુરુષની આંખમાં પ્રકાશી રહેલાં વિજયના
તેજને લઇને તે ઊઠી શક્યો નહીં. બીજો પુરુષ એક એક પુરશી
ખસેડતો પહેલા પુરુષ પાસે ધીમે પગલે આવતો ગયો. પહેલો પુરુષ
કાંટેલી આંખે તે જોઇ રહ્યો.

“એમ કરતાં કરતાં બ્યારે બીજો પુરુષ પહેલા પુરુષની છેક
સમીપ આવ્યો ત્યારે અચાનક દેવળમાં પ્રચંડ ધંટાનો અવાજ થયો.
આ અવાજથી બીજા પુરુષની છાતી ખેંસી ગઈ અને એક ક્ષણમાં
નિઃશબ્દ તે મૃત્યુ પામીને ગબડી પડ્યો. તેના મુખ ઉપર તેમ છતાં
પણ વિકટ હાસ્ય ફરકી રહ્યું હતું.

“ પહેલો પુરુષ પ્રભુનો આભાર માની દેવળની બહાર ચાલ્યો ગયો.

“ બીજા પુરુષના શબ્દનું શું થયું તે બરાબર જણાયું નથી.
તેના કોઇ મિત્રો ન હતા, તેને કોઇ ઓળખનાર પણ ન હતું. અ-
જાણ્યા પુરુષનું દેવળમાં મૃત્યુ થયું છે એટલી જ વાત બહાર જણાઈ.

“ અનેક વર્ષો વહી ગયાં પહેલો પુરુષ નામાંકિત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી
તેમજ રસાયનશાસ્ત્રી થઈ ગયો. તેની પ્રયોગશાળામાં તેના કાર્યમાં
મદદરૂપ થઈ પડનાર અનેક પદાર્થો અને વસ્તુઓ હતાં જેમાં એક

પુરુષનું હાડપિંજર ખાસ ધ્યાન ખેંચતું હતું. આ હાડપિંજર બહુ જીનું હતું અને તેમાં સમારકામ પણ ધણું કરવામાં આવ્યું હતું. એક દિવસ હાડપિંજર પડી ગયું અને કોઈ પણ ઉપયોગમાં આવે તેવી સ્થિતિમાં રહ્યું નહીં. આથી આવું બીજું હાડપિંજર ખરિદવાની તે પહેલા પુરુષને જરૂર પડી. આવી વસ્તુઓ વેચનારને ત્યાં કહેવડાવ્યાથી દુકાનદારે એક પુરુષનું હાડપિંજર મોકલાવી આપ્યું. સાંજે પેલું હાડપિંજર જીના હાડપિંજરની જગ્યાએ ઉભું રહ્યું.

“ પેલો નામાકિંત પુરુષ પ્રયોગશાળામાં પોતાની રોજની ખુરશી ઉપર બેઠો અને પોતાના નવા પ્રયોગમાં વિચાર પરોવવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. પણ કોણ જાણે શાથી વિચાર સ્થિર રહ્યા નહીં. તેના વિચાર એકજ દિશામાં જવા લાગ્યા.

“ આવી મનની સ્થિતિ દૂર કરવા પેલા પુરુષે એક પુસ્તક ઉઘાડીને વાંચવા માંડ્યું. પુસ્તકનો વિષય નહીં વાંચી શકાયો. તેને બદલે એક પુરુષે બીજા પુરુષનું જીવન નષ્ટ કર્યું હતું તે ઉપરથી બીજા પુરુષે પહેલા પુરુષની પુક પકડી હતી તે જ કથા વંચાઈ. ગુસ્સે થઈને તે પ્રખ્યાત રસાયનશાસ્ત્રીએ પુસ્તક ફેંકી દીધું અને બારીમાંથી બહાર જોવાનો યત્ન કર્યો. બહાર એક જીનું, વિશ્વાસ દેવળ જણાયું. દેવળના ઓટલા ઉપર એક પુરુષનું શબ પડ્યું હતું. શબના મુખ ઉપર વિકટ હાસ્ય ફરકી રહ્યું હતું.

“ પોતાની જાતની મુર્ખાઈ ઉપર ચીંઠવાઈને તેણે અટ્ટહાસ્ય કર્યું. પણ અટ્ટહાસ્ય તરત જ અટકી ગયું કારણ કે એ પ્રયોગશાળામાં પોતાના અટ્ટહાસ્યના પ્રત્યુત્તરમાં એક બીજું અટ્ટહાસ્ય સંભળાયું. સહસા બચથી તેના પગ જમીન સાથે ચોંટી ગયા. તેણે ફરીથી અટ્ટહાસ્ય સાંભળવાનો યત્ન કર્યો પણ સંભળાયું નહીં. જે દિશામાંથી અવાજ આવ્યો હતો તે દિશામાં તેણે જોયું. ત્યાં માત્ર પેલું નવું હાડપિંજર વિકટ હાસ્ય કરતું દેખાયું. નામાકિંત રસાયનશાસ્ત્રી મુખ ઉપરનો પરસ્વેદ છુછતો તે પ્રયોગશાળામાંથી બહાર નીકળી ગયો.

“ જે દિવસ સુધી પેલો પુરુષ એ ઓરડામાં જઈ શક્યો જ નહીં—ગયો જ નહીં, ત્રીજે દિવસે એને એમ લાગ્યું કે આ પ્રમાણે બીલીને ફર્યા કરવું એ તો માત્ર બાયલાપણું જ કહેવાય એટલે હીમ-તથી દીવો લાંબને તે અંદર ગયો. અંદર જઈને પેલાં હાડપિંજરને તેણે બારીકાઈથી તપાસ્યું. ‘ત્રણસો ફાંકમાં લીધેલાં હાડકાં છે. એનાથી મારે ગભરાવું !’ આટલું બોલીને તેણે વિકટ હાસ્ય કરનાર તે હાડપિંજરના મુખ આગળ આગળ દીવો ધર્યો. જાણે શ્વાસોચ્છાસથી પવન લાગ્યો હોય તેમ દીવો જળ્યો.

“આથી પ્રથમ તેનું હૈયું કપ્પું પણ તરત તે પાછો હીમતવાન થઈ ગયો. ધર જીનું હતું અને બીંતોમાં ફાટ ધણી હતી તેમાંથી કોઈક ફાટમાંથી પવન આવ્યો હશે એટલે દીવો જળ્યો. હશે એમ તેણે મનને મનાવ્યું. હાડપિંજરના મુખ સામે ટગર ટગર જોતો તે દીવો લાંબને પાછો હઠ્યો અને પાછું મનમાં તેણે ઉપલું કારણ જ છે એમ ઠસાવ્યું. પાછા હઠતાં તે પોતાના ટેબલ આગળ ગયો અને ત્યાં દીવો મુકીને પોતે ખુરસી ઉપર બેઠો. ખુરસીના હાથા તેણે જોરથી પકડી રાખ્યા. તેની આંગળીઓ આ જોરથી શીકી પડી ગઈ.

“તેણે કામ કરવાનો યત્ન કર્યો પણ હાડપિંજરના આંખના ખાડા તેને પોતાની તરફ ખેંચતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તે હઠ્યો અને ઓરડામાંથી ચીસ પાડતા નાસી જવાની તેની ઊર્મિને દબાવી દેવાના યત્ન કરવા લાગ્યો. બીકથી ધ્રુજતાં, તેની દષ્ટિએ એક પડદો પડ્યો. તેણે ખસેડીને પોતાની અને હાડપિંજરની વચ્ચે તેને મુક્યો. પછી પાછો પોતાનું કામ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. બેચાર મીનીટ એ પ્રમાણે એણે કર્યું પણ પછી એનાથી રહેવાયું નહીં. પોતાની આંખ જે જોવા માગતી હતી તે જોવાને તેણે માથું ઉંચક્યું.

“કદાચ તેની આંખે તેને દગો દીધો હશે, કદાચ પડદાની અમુક સ્થિતિએ એ પ્રમાણે બનવા પામ્યું હશે. ગમે તેમ હોય પણ એણે—એની આંખે હાડપિંજરનો એક હાથ પડદાની આ બાજુ

ધીમેધીમે આવતો જોયો. એક ભયાનક ચીસ પાડીને તે જમીન ઉપર ગળડી પડ્યો અને એભાન થઇ ગયો.

“ધરમાંથી બધાં માણસો આ ચીસ સાંભળીને દોડી આવ્યા અને તેને ઉચકીને તેના બીજાના ઉપર લઇ ગયાં. ભાનમાં આવતાં પહેલાં પ્રશ્ન તેણે એ પુછ્યો કે તેમણે એ હાડપિંજર ક્યાં જોયું? જ્યાં ગોઠવેલું હતું ત્યાંજ એમણે જોયું હતું એવો જવાબ સાંભળ્યો છતાં સંતોષ નહીં પામવાથી તેણે બધાંને પાછાં જોવા મોકલ્યાં. જોઇને આવીને બધાંએ છુપી રીતે હસતાં પાછું એનું એજ કહ્યું અને બહુ કામ કરવાથી તેની તબીબત બગડી આવી છે અને વિશ્રાંતિ અને હવાફેરની જરૂર છે એમ પણ કહ્યું. આ તેણે કશું જ કયું.

“ આ પ્રમાણે ધણા મહીના સુધી તે ઝોરડાનું બારણું બંધ રહ્યું. પછી એક શીયાળાની ઠંડી રાતે પેલા રસાયનશાસ્ત્રીએ એ ઝોરડાનાં બારણાં ઉઘાડીને અંદર જઇને બારણાં દબ દીધાં.

“ તેણે દીવો સળગાવ્યો, ચોપડી ઉઘાડી અને ટેબલ ઉપર જોઇતી વસ્તુઓ ગોઠવવા માંડી. ભુતકાળની બીક પાછી તેના હૃદયમાં પેઠી.

“ પણ આ વખતે તે બીકને—તે ગેરબ્યાજબી બીકને તેણે છતવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. હવાફેરથી તે તાંદુરસ્ત બન્યો હતો અને મગજ પણ સ્થિર અને ચોખ્ખું હતું. તેણે જઇને બારણાં બરાબર વાસ્યાં અને કુંચી લઇને કલમદાનમાંથી બહાર બીજા ઝોરડામાં ફેંકી દીધી.

“ પાછળથી તેની વૃદ્ધ ચાકરડીએ સુવા જતી વખતે તેનાં બારણાં ઠોક્યાં હતાં અને તેને ‘ ગુડનાઇટ ’ પોતાના રીવાજ પ્રમાણે કહી હતી. જવાબ નહીં મળવાથી તેણે શકથી ફરીથી બારણાં ઠોક્યાં એટલે અંદરથી ‘ ગુડનાઇટ ’ ના શબ્દોનો અવાજ આવ્યો એટલે સંતોષ પામીને તે ચાલી ગઇ.

“ તે વખતે તેને એ વિશે ઝાઝા વિચાર આવ્યાજ ન હતા પણ પાછળથી વિચાર કરતાં તેણે જણાવ્યું હતું કે એ અવાજ બહુ કંઈ જ

અને યાત્રિક લાગ્યો હતો. એ અવાજ કોના જેવો હતો તે સરખાવવાનું એને કહ્યું ત્યારે એણે કહ્યું હતું કે કોઈ ચંત્રનું પુતળું બોલે તો એવું જ બોલે.

“ બીજે દિવસે સવારે પણ એનું બારણું બંધજ રહ્યું. પણ આ પ્રમાણે આખી રાત અને બીજો દિવસ પણ તે ધણીવાર બારણું બંધ કરીને કામ કરતો એટલે કોઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું નહીં. પણ જ્યારે તે દિવસે સાંજે પણ બારણું ઉઘડયાં નહીં ત્યારે ચાકરો અને બીજાં બધાં માણસો તેના બારણું આગળ ભેગાં થયાં અને આગળ જે બનાવ બની ગયો હતો તે યાદ કરીને ગભરામણમાં પડ્યાં.

“ તેમણે બારણા આગળ કાંન ધર્યાં પણ અવાજ સંભળ્યો નહીં તેમણે છુમો પાડી પણ જવાબ મળ્યો નહીં, તેમણે બારણા જોરથી અકાલ્યાં પણ સામેથી અવાજ સંભળાયો નહીં.

“આથી ગભરાટ અને ધાસ્તીથી તેમણે બારણું તોડવાનો યત્ન કર્યો અને મહામહેનતે આખરે તોડયાં પણ ખરાં. બધાં માણસો ટોળું થઈને અંદર દાખલ થઈ ગયાં.

“પેસો નામાઠિત રસાયનશાસ્ત્રી પોતાની ખુરશી ઉપર ટટાર બેઠો હતો. બધાં માણસોને પ્રથમ એમ જણાયું કે તે ઉધમાજ મૃત્યુ પામ્યા હશે. પણ જ્યારે તેઓ પાસે ગયાં અને દીવાનો પ્રકાશ તેના મુખ ઉપર તેમણે નાખ્યો ત્યારે તેના ગળાં ઉપર માણસની આંજીળીના હાડકાંના ગ્રંથ હતા અને કોઈપણ મનુષ્યની આંખમાં સાધારણ રીતે નહીં જણાતાં હોય તેવાં ભયંકર બીક અને ભયાનક ભયનાં ચિહ્ન તેની આંખમાં સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં.”

સ્નેહવદન વાત કહી રહ્યા. કેટલીકવારે ભાનુશંકરે પ્રસરેલી શાંતિમાં વિદ્ય નાખ્યું. “આજે રાતે મારે તો આહીંજ સુષ રહેવું છે.” સ્નેહવદનની વાતોમાં મુળ આજ ખાસ ખુબી છે. તેમની વાતો સાંભળ્યા પછી એકદમ કોઈથી ધરની બહાર એકસા નીકળાતું નથી.



કનૈયાલાલ, સ્નેહવદન અને લાનુશંકર બેઠા હતા. કોઈ પણ ખરાબ પાત્ર વિનાની એક નવલકથા અમે લખીએ તો કેમ એ વિષય સંબંધે અમે વાદવિવાદ ઉપર ચઢ્યા પણ આવી નવલકથા નિરસજ થાય એવા મત ઉપર અમે સર્વાનુમતે આવ્યા.

“આ જગતમાં ખરાબ મનુષ્યોજ નહીં હોત તો જગત કેટલું બધું શુષ્ક લાગત !” કનૈયાલાલે યહ્યું. “જો કે વિચાર બહુ સારો નથી પણ તેમ છતાં પણ એમાં અસત્ય જેવું તો કશું નથીજ. કેટલાંક મનુષ્યો આ દુનીઆમાંથી પાપ કાઢી નાખવાના પ્રયાસો કરે છે એથી કેટલાંકવાર હું બહુ ઉદાસ થઈ જાઉં છું. પાપને આ જગતમાંથી કાઢી નાખો તો ‘સાહિત્ય’ જેવો શબ્દજ નહોતો રહે. ગુનેહગાર વિના આપણે લેખકો ભુખેજ મરવાના.”

“એમાં ઉદાસ થવા જેવું કશું નથી.” સ્નેહવદને કહ્યું. જ્યારથી જ્યારથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી દુનીઆનાં અરધાં માણસો બીજાં અરધાંને સુધારવા મથી રહ્યા છે છતાં પણ જગતમાંથી પાપ ઓછું થયું નથી. મનુષ્યોને સુધારવાં એ જવાલામુખીને મોંએ ઢાંકણું દેવા જેવું છે. એક ઠેકાણેથી મોં બંધ કરીએ તો બીજે ઠેકાણે મોં થાય અને તેમાંથી લાવા નીકળેજ. એટલે આપણે જીવીશું સાંસુધી તો પાપ નાશુદ થઈ જવાનું નથી.”

“હું તમારા જેટલો આશાવાદી થઈ શકતો નથી.” કનૈયાલાલ બોલ્યા. “આપણા જીવનમાંથી ગુનાહ-આકર્ષક ગુનાહ અદ્રશ્ય થતાજ નય છે. ચાંચીઆઓ અને લુટારાઓ હવે ક્યાં છે ? રુમાલે ફાંસા દઈને સેંકડો માણસને મારનાર ઠગ હવે કોની નજરે પડે છે ? માણસો પોતાની સ્ત્રીઓની લાજ લુટનારને ખંજર ભોકીને સજા કરતા નથી પણ કોર્ટમાં જઈને સજા કરાવે છે. હવેના ચોર માત્ર રસ્તામાં ફરતા બીખારીઓ જ છે અને તે પણ ઓટલા ઉપર પડેલી વસ્તુઓ ઉઠાવી જઈને સંતોષ માની લે છે. હવે પોતાની માથુકોનાં હરણુ કરી જવાને તત્પર થએલા કેટલા આશકો દષ્ટિગોચર થાય છે ? જો આપણે લેખકો આ જાતના ગુનાહને ઉત્તેજન આપવાને માટે એક મંડળ નહીં કાઢીએ તો જરૂર આપણે રવડી જઈશું એમ મારું ધારવું છે.”

કનૈયાલાલની આવા પ્રકારની ટીકાથી બાનુશંકરનો પીતો ખસ્થો. સાહિત્યને માટે બાનુશંકરના વિચાર બહુ ઉચ્ચ હતા. તેમણે તરત કહ્યું : “કનૈયાલાલ ! તમારા ધારવા પ્રમાણે સાહિત્ય એ માત્ર પાપના પાયા ઉપરજ રચાયેલ મંદિર છે ?”

“સારે બીજું શું છે ?” વાદવિવાદ કરનાર મળે એટલે પછી કનૈયાલાલને બીજું કેં પણ ગમે તેમ ન હતું. એટલે બહુ ઉત્સાહથી એમણે કહ્યું : “મૂર્ખતા, હૃદયની નિર્બલતા અને પાપ સીવાય તમે આકર્ષક સાહિત્ય શી રીતે રચી શકો ? મનુષ્યોના દુઃખના ઢગલા-માંથી જ લેખકો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. તમે એક એવી સર્વ રીતે સંપૂર્ણ દુનીઆ ધારો-જેમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કોઈ પણ વખત બોદું આચરણ કરતાં જ નહીં હોય, જેમાં છોકરાઓ કદી તોફાન કરતાં જ નહીં હોય, જેમાં કુતરાઓ માણસોને કદી બીવડાવતાં જ નહીં હોય, જેમાં પત્નીઓ પતિઓને કદી કાયર કરતીજ નહીં હોય, જેમાં કદી પતિઓ પત્નીઓને લાકડીના પ્રહારથી પુજતા જ નહીં હોય,

સાઠ વર્ષના ડોસાઓ કલપ લગાડીને જીવાન દેખાવાનો ઢોંગ કરતાજ નહીં હોય, જાહેર જગ્યાઓમાં જીનાં પરણેલાં બેડાંઓ એકેકમાં પ્રેમ ખતાવીને મૂખાં બનતાંજ નહીં હોય, કેળાંની છાલથી કોઇ માણસ ગમડતું જ નહીં હોય, પવનથી કોઇની પાછડી ઉડતી જ નહીં હોય ! તો પછી તેવામાં તમારો હાસ્યરસ ક્યાં જાય ? કેવી રીતે જમાવાય ? વળી જે દુનીઆમાં હૈયાં કદી દુઃખથી ઝખમાય જ નહીં, જેમાં ઝોજને ચુંબનસ્પર્શ સીવાય ખીજું દુઃખ હોય જ નહીં, જેમાં આંખ-માંથી અશ્રુ પડતાં જ નહીં હોય, જેમાં ચર્ણુ કોઇ દિવસ થાકતા જ નહીં હોય, જેમાં પેટમાં કોઇ દિવસ ભુખના ખાડા પડતા જ નહીં હોય, જ્યાં વિયોગ કે મૃત્યુ જેવું દુઃખ જ નહીં હોય ત્યાં-તેમાં તમે કરુણરસ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરો ? જ્યાં પુરુષો માત્ર પોતાની પત્નીને જ ચઢાતા હોય, જ્યાં પત્નીઓ માત્ર પતિ પાસે જ ચુંબન લેતી હોય, જ્યાં પુરુષોનું હૃદય સર્વદા નિર્મલજ હોય અને સર્વ સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા જ હોય, ત્યાં તમારી દીલ ઉશ્કેરનારી, કલેજાં ચડકાવનારી, ચારિત્રોનાં ઝીણાં પૃથક્કરણ કરનાર નવલકથાને કયી રીતે સ્થાન ? ભલા બાનુશંકર, આપણે નવલકથાકારો, નાટિકાઓ લખનારાઓ અને કવિઓ જગતના દુઃખથી જ દ્રવ્યવાન થઇએ છીએ. આપણે શ્વેતાનના લશ્કરના ખાસ ખમરપત્રીઓ છીએ. તેના વિજયનાદ આપણે મોટી મોટી નવલકથાદ્વારા વાંચનારને સંભળાવીએ છીએ. તેની શીકરતો આપણે બોધ લેવા જેવાં નાટકોદ્વારા જોનારને ખતાવીએ છીએ. ”

“ કનૈયાલાલ, તમારું કહેવું ખરું છે, ” સ્નેહવદને કહ્યું : “પણ આપણે એકલા જ મનુષ્યોના દુઃખથી કમાઇએ છીએ એમ નથી એ તમારે ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ. ડાકટર, વકીલ, ધર્મગુરુ, વગેરે પણ આપણી માફક જ કમાઇ ખાય છે. આ વિશે મને એક વાત સાંભરી આવે છે. એક વખત એક ખુનીને ફાંસીએ ચઢાવતા હતા. ખુની માંચડા આગળ ઉભો હતો. તેની પાસે માછલોટ, સીપાઇઓ,

જેલનો ઉપરી, ધર્મગુરુ વગેરે ઉભા હતા. ધર્મગુરુએ તેને છેલ્લી બડીએ પણ ઉપદેશ આપવા માંડ્યો અને માજીએ પછી તેને શીખામણ આપવા માંડી; એટલે પેલા ખુનીનો મીઠાસ ખસ્યો. તેણે એ બધાને બરોબર બહોણાવીને કહ્યું: “તમે અહીં બગલગત જેવા આવીને ડાહ્યા થાઓ છો પણ મારા જેવા કોઇ હોય જ નહીં તો તમને કે નોકરી મળવાની હતી? અમારા જેવાના પ્રતાપે જ તમે મોટા મોટા પગાર ખાઇને તાગડધીના કરો છો. આજે આ અહીં ટાળું એકઠું થયું છે તેમાં ખોટ તો એકલા મને જ છે. બીજા કોને નહાવા જવું પડે એમ હતું?” આટલું તિરસ્કારથી કહીને પેલા ખુનીએ કહ્યું: “ચાલ ભાઇ ચાલ, તારું કામ જલદી કરી લે. નાહક આ બધા શાણા, ડાહ્યા, પરમાર્થી અને પરગણુ ગૃહસ્થો ખોટી થાય છે.”

“ખુનીમાં હીંમત તો ખરી” કનૈયાલાલે કહ્યું.

“અને હાસ્યરસ પણ ખરો” સ્નેહવદને કહ્યું.

“મને આ તમારી વાતથી એક બીજી વાત સાંભરી આવે છે.” કનૈયાલાલ બોલ્યા. “એક વખત એક મોટા વર્તમાનપત્રની ઑફીસમાં કેંજ નવા તાર સમાચાર આવ્ય ન હતા અને શેના ઉપર લેખ લખવો એ વિશે તંત્રી અને એના મદદનીશોમાં વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો. તંત્રીએ દીલગીર થઇને કહ્યું: ‘આ કે’ દુનીઆ છે! નથી એકે લઢાઇ ચાલતી, નથી એકે ભયંકર ખુન થતાં કે નથી કે’ પોલીસોનો જીલમ કે નથી દુકાળ! ત્યારે આપણે લખવું શેના ઉપર? રોજ ને રોજ કે’ બાળલમ કે સ્ત્રીકેળવણી ઉપર લખ્યા કરાય છે!’ આ પ્રમાણે નિરાશા અને નિરુત્સાહથી બધા બેઠા બેઠા બબડતા હતા ત્યાં એક ખખરપત્રી આનંદથી ઉછળતો આવી પહોંચ્યો. બધાએ એકદમ પુછ્યું કે શું છે? પેલાએ કહ્યું કે હવે આપણે છ સાત દિવસ ગભરાવાની કેં જરૂર નથી.—સ્ટેશને રેલ્વેનો મોટો અકસ્માત થયો છે અને ત્રણસોએક માણસો મરી ગયાં છે. ચાર પાંચ

તો લગ્ન કરવા જતી જન સફાવટ થઇ ગઇ છે. આ ખબર સાંભળીને બધા જ પુશ્ચ થઈ ગયા અને એમનો નિરુત્સાહ એકદમ અદ્રશ્ય થઈ ગયો. આ પ્રમાણે એક માણસનો જીવ જાય અને બીજાને આનંદ પડે એવું પરાપૂર્વથી ચાલતું જ આવેલું છે.”

આ ઉપરથી મને એક નર્સે કહેલી એક બે વાતો યાદ આવી. બધા લેખકો, નવલકથાકારો અને કવિઓના કરતાં એક નર્સ સ્ત્રી અને પુરુષના ચારિત્રને વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે અને તેમના આત્માનું વધુ સારી રીતે પૃથક્કરણ કરી શકે છે એમ હું ધારું છું. આખું જગત એક રંગભૂમિ છે અને તેમાં આપણે સ્ત્રી પુરુષો નટી અને નટરૂપે છીએ. જ્યાં સુધી આપણે સંદુરસ્ત હોઇએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે આપણો વેષ ખરાબર ચાત્રાકીથી ભજવીએ છીએ અને કોઇક કોઇક વખત તો જે વેષ આપણે ભજવતા હોઇએ તેજ પાત્ર આપણે છીએ એમ પણ આપણે માની લઇએ છીએ. પણ માંદગી આવે છે એટલે આપણે ભુલકણા થઇ જઇએ છીએ. અને પ્રેક્ષક વર્ગ ઉપર જે અસર આપણે કરવા માગીએ છીએ તે અસર વિશે આપણે બેદરકાર બની જઇએ છીએ. આપણે મુખ ઉપર પાઉડર અને રંગ લગાડવાને અશક્ત થઇએ છીએ અને ભપકાર વસ્ત્રો એમ ને એમ આપણી કને • પડી રહે છે. શૌર્ય સુચવતો અભિનય અને સદ્ગુણો બતાવનારી ચેષ્ટાથી આપણને કંટાળો આવે છે. જ્યાં રંગભૂમિના પ્રકાશિત દીવા આપણને પ્રકાશમાં લાવતા નથી અને પ્રેક્ષકવર્ગની તાળીઓ અને તિરસ્કાર સંભળાતાં નથી એવા શાંત, અંધકારમય ઓરડામાં આપણે આપણા ખરા સ્વરૂપમાં આવીએ છીએ.

આ નર્સે બહી, માયાળુ હતી. તેની સ્વમ જોતી હોય તેવી આંખો જેને જોતી તેને પોતાના હૈયામાં સચોટ ઉતારી દેતી એમ જણાતું. તેણે કહેલી વાતો હું લખીને પ્રસિદ્ધ કરું એમ ધણીવાર મને

લાગતું પણ પાછળથી એ વિચાર હું છોડી દેતો કારણ કે એમાંની ધણીખરી વાતો જગતની કાળી આજીવનદારી હતી પણ તે ધણી દીલગીરી ભરી હતી; અને ફેટલાકથી આપણને હસવું આવે તેવી હતી ત્યારે તે ભયાનકજ લાગે તેવી હતી.

“હું જ્યારે કોઇક ઘરમાં પહેલી વખત પ્રવેશ કરું છું ત્યારે હું જીવનનાં દૃશ્યોની પાછળ ભરાતી હોઉં એમ મને લાગે છે. તમારી આસપાસ, નાટકની માફકજ લોકો આવે છે, જાય છે, હસે છે, રડે છે અને વાતો કરે છે. તમે દર્દીની આંખ જુઓ તો તમને તરત લાગે કે ખરેખર આ સઘળું નાટક જેવુંજ છે.” એ નર્સે એક વખત હું માંદો હતો ત્યારે મને કહ્યું હતું.

“એક વખત હું મારી કારકીર્દીની શરૂઆતમાં” નર્સ વાત કરતાં કરતાં બોલી હતી. “એક શસ્ત્રપ્રયોગના કેસમાં હું ગઈ હતી. ત્યાં મેં એક કમનસીબ ભુલ કરી હતી. ભુલ નજીવી હતી પણ અમારાં જેવાંઓએ એ નજ કરવી જોઈએ.

“મારો દર્દી એક ખુબસુરત દેખાવનો બોળા સ્વભાવનો પુરૂષ હતો. તેની સ્ત્રી સુંદર હતી પણ તેનો સ્વભાવ ખરફના ડુંગર જેવો હતો. મને પહેલેથીજ એના ઉપર ચીઠ ચઢી હતી. ખંતે એકમેકમાં બહુ વહાલ દાખવતાં હતાં. મને હમણાં જેટલો જગતનો અનુભવ છે એટલો તે વખતે હોત તો એ વહાલ માત્ર દેખાવનુંજ છે એમ હું તરતજ જાણી જાત.

“આપરેશન મુશ્કેલ અને કપરું હતું. તે પુરું થયા પછી રાતે દર્દીને સન્નિપાત શરૂ થયો. દર્દી ‘મેના’ કરીને ભુમ પાડ્યા કરતો હતો. મેના એની સ્ત્રીનું નામ હશે એમ અનુમાન કરીને હું એની સ્ત્રીને બોલાવવા ગઈ. તે સ્ત્રી બેઠી બેઠી હારમોનીઅમ વગાડતી હતી. મેં તેને જમને હકીકત કહી એટલે એણે કહ્યું કે જરા વારમાં હું આવું છું. આ જવાબથી હું ચીઠવાઈ અને જરા તપીને બોલી

કે ‘તમારું નામ દધને પેલો મરવા પડ્યો છે છતાં તમારાથી ઉપર અવાતું નથી?’ આથી તેણે કૈંક આશ્ચર્યથી મને પુછ્યું. ‘મારું નામ દધને બોલાવે છે?’ મેં કહ્યું: ‘હા, મેના, મેના કહીને બુમ માર્યા કરે છે.’ આ નામ સાંભળીને તેના મોં ઉપર એક તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય છવાયું. આ હાસ્ય જોઈને મને તેના ઉપર વધારે ચીઢ ચઢી. પેલી સ્ત્રી મારી સાથે ઉપર આવી અને ખીજાના પાસેજ ખુરશી લાવીને બેઠી. પેલો દર્દી ખીલકુલ ભાનમાં નહોતો અને પોતે મેનાની સાથેજ છે એમ માનીને તેનેજ વિશે બબડયા કરતો હતો.

“કાળી અંધારી રાતમાં સર્વત્ર ઘોર શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. તેમાં આ દર્દીના બેભાનવસ્થામાં ઉચ્ચારેલા એકએક શબ્દ મારું કાળજીનું ડોરી ખાતા હતા; પણ પેલી સ્ત્રી પેલુંજ તિરસ્કારયુક્ત સ્મિત પોતાના મુખ ઉપર રાખીને દર્દીની સામે જોતી બેસી રહી હતી. આખરે પેલા દર્દીએ જીવનની વાતો એક પછી એક બકવા માંડી.

“મેના ! તું જરૂર સ્ટેશને ઉભી રહેજે, હોં. તારું નામ મીસીસ વિજયા છે અને મારું નામ મગનલાલ કોઈને આ વાતની ખબર પડવાની નથી અને એક દિવસ ૨૪ કલાક આપણે આ દુષ્ટ અને કૂર જગતમાં એકલા—હું અને તું—સ્વર્ગસમું મુખ ભોગવશું !’

“આટલું બોલીને દર્દી બેભાનવસ્થામાંજ ખડખડાટ હસી પડ્યો. સામે બેઠેલી સ્ત્રી પણ આ હાસ્ય સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડી. તરત મને મારી બુલ જણાઈ અને મેં પેલીને આંચકો મારીને ખુરશી ઉપરથી ઉઠાડી ને કહ્યું: ‘આઈ! તમારું નામ મેના નથી. તમે કૃપા કરીને નીચે ચાલ્યાં જાઓ.’ પેલી ઉઠી અને બહાર જતાં જતાં બોલી: ‘હા, મારું નામ મેના નથી પણ મારી એક બહેનપણીનું નામ છે. આજ બે વર્ષ થયાં હું આ નામ જાણવાને માટે યત્ન કરી રહી હતી. નર્સ, તમે મને આ સાંભળવા અહીં લઈ આવ્યાં તેથી હું તમારો આભાર માનું છું.’ આ વાત મેં તમને જ પહેલી કહી

છે. કારણ કે આવી નજીવી જુલ પણ અમારા ધંધામાં આવે નહીં.”

એજ નર્સે મને એક બીજી વાત કહી હતી. તે વાતમાં એક પ્રેમી યુગલની કથા જુદા જ પ્રકારની હતી. પણ એ યુગલ તુરતનું જ પરણેલ હતું—કદાચ એકાદ વર્ષ ભાગ્યે વીત્યું હશે. જગતના ફૂર પવનના ઝપાટાથી તેમના પ્રેમને ઇજા થઇ નહોતી.

અને બંને પતિપત્નીને સાથે જ ટાઇફોઇડ તાવ લાગુ પડ્યો હતો. અને ડોક્ટરે આ નર્સને બંનેને સાચવવાનું સોંપ્યું હતું.

“પુરુષ પહેલાં તાવમાં સપડાયો અને સ્ત્રી બાર કલાક પછી અપટાઈ.” નર્સે કહ્યું. “અમે બંનેને પાસે પાસેના ઓરડામાં સુવાડ્યાં અને બંનેના ઓરડાની વચ્ચેનું બારણું ઉઘાડુ રાખ્યું. આથી બંને એકબીજા સાથે વાત પણ કરી શકતાં હતાં.

“બીચારાં ! બંને પતિપત્નીને બદલે નાનાં છોકરાછોકરી જેવા લાગતાં હતાં અને પોતાને માટે કાળજી રાખવાને બદલે એક બીજાને માટે ચિંતા કરવામાં જ વખત ગાળતાં હતાં. પત્નીને સૌથી મોટું દુઃખ તો પોતે પોતાના ધણીને માટે કે’ કરી શકતી નહોતી એ જ હતું. ‘નર્સ, મારે તો કે’ જોઈતું નથી. પણ એમને માટે તમે બરાબર કાળજી રાખજો.’ આ પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે હું પત્નીના ઓરડામાં જતી ત્યારે ત્યારે તે પોતાની મોટી અશ્રુપૂર્ણ આંખો મારી સામે ફેરવીને કહેતી અને પુરુષના બીછાના પાસે જતી એટલે તે કહેતો: ‘નર્સ, મારે માટે ચિંતા નહીં કરશો. તમે એને બરાબર સાચવજો.’

“મારી સાથે મદદમાં માત્ર પેલી સ્ત્રીની મોટી બહેન હતી. આ પ્રમાણે બે માંદાં માણસને સાચવવા હું બંધાઇ નહતી પણ એમની ગરીબ સ્થિતિને લઇને તેમ કરવાનું મેં જ કયુલ કર્યું હતું. ને ઉપરાંત, તેમના નિસ્વાર્થ પ્રેમનું માધુર્ય જોઇને હું તેમના પ્રત્યે આકર્ષાઈ હતી. સાધારણ રીતે માંદાં માણસ ચીડાઉ, મીનસી, સ્વાર્થો અને અસંતોષી થઇ જાય છે. પણ આ બે એથી તદ્દન ઉલટી જ પ્રકૃતિનાં

હતાં એટલે એમની સારવાર કરવામાં મને એક પ્રકારનો નવીન હિત્સાહ લાગતો.

“એમ કરતાં કરતાં પુરુષ સારો થવા લાગ્યો. પણ પેલી કુમળી કળી જેવી સ્ત્રી દિવસે દિવસે નબળી પડતી ગઈ. પુરુષ જેમ જેમ સાબો થતો ગયો તેમ તેમ તે આનંદથી પોતાની પત્નીને ભુમ મારતો ગયો અને તેના પ્રત્યુત્તર પણ તેવાજ આનંદથી આપવા પેલી ખીચારી સ્ત્રી પોતે નબળી પડતી જતી હતી છતાં યત્ન કરવા લાગી. આ પ્રમાણે બેને પાસે પાસેના ઓરડામાં રાખવાથી આ પ્રમાણે સ્થિતિ ઉભી થશે એમ અમને આગળથી જણાયું નહતું અને તે પછી એ પ્રમાણે ફેરફાર થઈ શકે તેમ નહતું. જ્યારે જ્યારે પુરુષ ભુમ પાડતો ત્યારે ત્યારે અમે સ્ત્રીને ઉઘી જવાનો ઢાંગ કરવા અને તે પ્રમાણે ચાકમાંથી બચવા વિનવતાં; પણ રખેને એમ કરવાથી અને ઉત્તર નહીં દેવાથી પતિને વહેમ જાય અને તેથી એની તબીબત બગડે એવા ભયથી સ્ત્રી અમારું માનતી નહતી અને સામો જવાબ વાળતી.

“પોતાનો પતિ પોતાની તબીબત જાણી જશે એજ ભય પેલી સ્ત્રીને હતો. ‘નર્સ, હું ધીમે ધીમે સારી તો થતી જઈં છુંને ? તમે એમને તો એમ જ કહ્યા કરજો કે હું ધણી સારી થઈ ગઈ છું, હો.’ આ પ્રમાણે તે મને વારંવાર કહેતી.

“એક વખત સવારમાં પેલા પુરુષે બાંટો પાડીને તેની તબીબત પુછી, જવાબ આપવા માટે જોઈતી શક્તિ લાવવા પેલી સ્ત્રીને બેપાંચ સેકંડ વીતી ગઈ. આથી પેલા પુરુષને કેંક વહેમ પડ્યો અને તેણે કેંક ગભરાઈને પુછ્યું ‘ખરેખર તારી તબીબત તું કહે છે તેવી સારી છે ?’

“હા હા, ધણી સારી છે.” પેલીએ જવાબ આપ્યો. ‘કેમ ?’

“ના, મને જરા તારો સાદ ધીમે અને નબળો લાગ્યો.” પેલા પુરુષે કહ્યું: ‘જો તને શ્રમ લાગતો હોય તો તું જવાબ નહીં આપ.’

“આથી પેલી સ્ત્રીને પોતાને માટે ચિંતા થવા લાગી. મૃત્યુથી તે ખીતી નહતી પણ એથી પોતાના પતિની તખીયતને નુકસાન થશે એ લયથી તે ચંચળાતી હતી.” ‘નર્સ, ખરેખર હું નબળા પડતી જાઉં છું?’ તેણે મને પુછ્યું.

“તમે આખો દિવસ વાત કરો છો તેથી તમારામાં નબળાઈ આવતી જાય છે.” મેં કહ્યું; ‘મારે આ વચલાં ખારણાં બંધ રાખવાં પડશે.’

“અરે નર્સ, તમે એમને એ વાત નહીં કહેતા. એમને તો એમ જ કહેજો કે હું સારી થતી જાઉં છું—નહીં તો એ મરી જશે.” આજ શબ્દો એના મોંમાંથી નીકળ્યા.

“એટલામાં સુભાગ્યે એની બહેન આવી પહોંચી એટલે હું તો એ ઝોરડામાંથી ચાલી જ ગઈ. આવો પ્રેમ અને આવી સ્થિતિ આપણાથી કેમ જોઈ રહેવાય !

“ખીજે દિવસે હું પેલા પુરુષ આગળ હતી ત્યારે પુરૂષે મને પુછ્યું: ‘નર્સ, સાચે સાચું કહેજો—એની તખીયત કેવી છે?’ જ્યારે જુહું જ બોલવું ત્યારે પછી બાકી શું કરવા રાખવું એથી મેં આનંદથી કહ્યું: ‘બહુ જ સારી છે અને તમારા કરતાં પણ એ વહેલી ખીજાનામાંથી ઉઠશે એમ મને તો લાગે છે ! તરત પેલાએ આનંદથી ધાંટો પાડીને સ્ત્રીની તખીયત પુછી તેટલાજ આનંદથી સ્ત્રીનો ઉત્તર મળ્યો. ‘વહાલા, તારા કરતાં હું વહેલી સારી થઈ જવાની છું.’

“અરે જા જા. હું સરત મારવા તૈયાર છું.” પેલા પુરૂષે જવાબ વાળ્યો. “જો તું વહેલાં સારી થાય તો મારે તને બંગડી અપાવવી અને હું સારો થઈ જાઉં તો તારે મને એક પીન અપાવવી. કેમ કહ્યું છે ?”

“‘હા. કહ્યું છે કહ્યું,’ સ્ત્રીએ હસીને કહ્યું. ‘પણ તમે સરતમાં હારવાના છો.’

“આ બધા સવાલ જવાબ સ્ત્રીએ એવી સારી રીતે કર્યા હતા કે મને પણ એમ થયું કે કદાચ હવે તેની તબીબત ખરેખર સુધરવા માંડી હશે. પણ જ્યારે મેં તેના ચોરડામાં જઇને જોયું ત્યારે મારી જીભ જણાઇ. તેનો તકીઓ આંસુથી ભીનો થઇ ગયો હતો. મને જોઇને પોતે પોતાના સુકાઇ ગયેલા શીક્ષા હાથ મારા હાથને લગાડ્યા અને બોલી: ‘નર્સ, એ બીચારાનું શું થશે?’

“જવાબ આપવો નકામો હતો. મેં તેના મોં ઉપર ધીમેધીમે હાથ ફેરવ્યો અને પુરૂષને ઘાંટો પાડીને કહ્યું કે સ્ત્રી ઉંઘમાં આવી છે માટે એને ઉઠાડવી નહીં. આજો દિવસ તે શાંત પડી રહી. સાંજે ડોક્ટરે આવીને તેને તપાસી. તેણે આંખ ઉઘાડી અને પોતાની બહેનને પાસે બોલાવી. જ્યારે મૃત્યુ સમીપ આવે છે ત્યારે ગમે તેવા દર્દીને પણ તે સમજાય છે અને પછી આપણી ગમે તેવી ખોટી આશાથી, પણ તેમને અસર થતી નથી. પેલી સ્ત્રીએ ધીમે અવાજ બહેનને કહ્યું: ‘બહેન, બીજા માણસના પોતાના બલ્લાને માટે આપણે ખોટું બોલીએ તો તે પાપ કહેવાય?’

“ ‘ના, એમાં પાપ તો નહીં’ બહેને જરા જોડ પીસીને કહ્યું: ‘પણ તારે શું કામ છે?’

‘તારો અને મારો ઘાંટો એકેકને બહુજ મળતો આવે છે. નાનપણમાં કેટલાં માણસો એથી છેતરાતાં એ તું જાણે છેને? એ જરા વધારે સારા થાય ત્યાં સુધી તું મારે બદલે જવાબ આપશે!’ પેલી સ્ત્રીએ પુછ્યું.

“સામાન્ય રીતે હોય છે તેના કરતાં આ બે બહેનોમાં ધણો વધારે સ્નેહ હતો તેથી બહેને પેલી સ્ત્રીને એક માઠ આલિંગન આપ્યું એટલે પેલી સ્ત્રીને વિશ્વાસ બેઠો. પછી પોતે છેલ્લીવારનું જોર કરીને બેઠી થઇ અને પેલો પુરૂષ સાંભળે તેટલા મોટા અવાજે આનંદથી બોલી: વહાલા, ગુડનાઇટ, ગુડનાઇટ.’

“ગુડનાઇટ, વહાલી, ગુડનાઇટ.” પુરૂષે પણ આનંદથી જવાબ આપ્યો.

“પછી તે સ્ત્રીએ પોતાનું માથું તકીઆ ઉપર નાખી દીધું. થોડીવારમાં તે મૃત્યુ પામી. મેં એની બહેનના મોંમાં તકાઓ દાખી દીધો કારણકે નહીં તો તેનાં કુસકાં પાસેના ઝોરડામાં સંભળાત. આ પછી અમે બંને નીચેના ઝોરડામાં ચાલ્યાં ગયાં અને ત્યાં અંકેકને બેટીને ખુબ રડ્યાં.

“આ પછી ત્રણ દિવસ સુધી અમે કેવી રીતે જુઠાણું ચલાવ્યું અને કેવી હીંમતથી અમે ખોટું બોલ્યાં એ મને હવે ખરાબર યાદ નથી. પહેલાં પુરૂષ આગળ જુહું બોલતાં હું અચકાઈ પણ પછી કૈંક એવી હૃદયની ભયાનક સ્થિતિમાં હું આવી ગઈ કે હું વધારે ને વધારે જુહું બોલતી ગઈ અને જુહું બોલતી વખતે પણ દિલ્લગીરીને બદલે મને ભયંકર હારચજ આવતું. મારા સ્વભાવમાં આ પ્રમાણે ફેર પડેલો બેઠને મને બીજેજ દિવસે પેલા પુરૂષે તેનું કારણ પુછ્યું. મેં ઉત્તર આપ્યો કે વચમાં તેની સ્ત્રી બહુજ માંદી હતી અને તે વખતે અમે તેને જુહું બોલીને છેતર્યો હતો પણ હવે તો એ તદ્દન ભયમાંથી મુક્ત થઈ છે એટલેજ મારો સ્વભાવ આવો આનંદી થઈ ગયો છે,

“ મેં કહ્યું તેમ એ બે બહેનોના અવાજ બહુજ એક સરખા હતા છતાં પણ પહેલી વખત જ્યારે પેલી મોટી બહેને જવાબ આપ્યો ત્યારે પેલો પુરૂષ ભયથી એકદમ શ્વેત અને શીકો થઈ ગયો હતો, પણ પછી મેં સમજાવ્યું કે એ તો ભારે મંદવાડ પછી બધાંજ માણસોના ધાંટા એમ બદલાઈ જાય છે ત્યારે એને કૈંક જ્ઞાતિ થઈ. તે ઉપરાંત મેં તેને એમ પણ સમજાવ્યું કે તેની સાળાની તખીઅત પણ સારી નહીં ચાલતી હોવાથી તેને બહારગામ મોકલાવી દીધી છે. તેણે ધરમાંજ બેસીને એક કાગળ પણ બનેલી ઉપર લખી નાખ્યો અને તે મેં જઈને તેને આપ્યો.

“ડાકટરે પણ અમને આ છળમાં મદદ કરી અને તે પુરૂષને બીલકુલ વહેમ નહીં પડ્યો. પણ ગમે તે કારણને લઈને હોય પણ જે દિવસથી તે સ્ત્રી મૃત્યુ પામી તે દિવસથી પેલા પુરૂષની તબીબત પણ લથડવા માંડી. અમારા ગામડાના લોક એમ માને છે કે જ્યાં શબ હોય ત્યાંની હવા કમકમાવનારી ઠંડી થઈ જાય છે. આ વિચાર એક પ્રકારનો વહેમજ છે છતાં મારાથી તેનો ત્યાગ કરતો નથી. મને એમજ લાગ્યું કે પેલી સ્ત્રીના શબની આસપાસની ઠંડી હવા ધીમેધીમે પેલા પુરૂષ કને જતી જાય છે અને તેના હૃદયને પોતાના સ્પર્શથી ઠંડું કરતી જાય છે.

“મૃત્યુ પેલા પુરૂષને લેવા ખારણા પાસેજ ઉભું હતું અને અમે ક્ષણભર પણ અસાવધ રહીએ; અમે એક પણ નજીવી ભુલ કરીએ તો તેનો લાલ લઈને તે અંદર આવીને પોતાના લક્ષને લઈ લેશે એમ અમને લાગ્યું. આથી હું ચોવીસે કલાક પેલા પુરૂષ પાસે બેસી રહેતી. ન છુટકે કોઈ કોઈવાર હું એની સ્ત્રીના ઓરડામાં જતી અને ત્યાં એ સ્ત્રીના શબ આગળ બેઠેલી એની બહેનની સાથે પેલો પુરૂષ સાંભળે તેમ સ્ત્રીના નામથી કુંક વાતચીત કરતી અને તેના જવાબ પેલી મોટી બહેન ઘાંત પીસી રાખીને પણ આપતી. પણ જ્યારે આખરે અમને એમજ થતું કે હવે તો અમારાથી બચાનૂક ચીસ પાડી દેવાશે ત્યારે અમે બંને નીચે ઉતરી પડતાં અને ત્યાં એકેકને બેઠીને અમે છાતીફાટ રડી પડતાં. ધીમેધીમે બંને દીવાનાં થતાં હતાં એમ અમને જણાતું હતું.

“આવી બચાંકર સ્વપ્નવત જાંદગીના ત્રીજે દિવસે મારાથી એક ભુલ થઈ ગઈ જેનું પરિણામ તેને તેજ વખત બહુ ધુરં આવત પણ સુભાએ તેમ થયું નહીં. આ બનાવ ત્રીજે દિવસેજ બન્યો હતો એમ અમને પાછળથી જણાયું; તે વખતે તો એ ત્રીજે વર્ષે બન્યો હોય એમ અમને જણાતું હતું. મોટી બહેન નીચે ગઈ

હતી અને હું એકલી પેલી સ્ત્રીના શબ્દ આગળ ઉભી હતી. થોડી વાર પછી હું પેલા પુરુષના બીજાના આગળ ગઇ. પેલા પુરુષે મને પોતાની પત્નીની તબીબતના સમાચાર પુછ્યા. મેં મારા બ્યાનમાં ને બ્યાનમાં જવાબ દઇ દીધો કે એ તો વાંચે છે. આ ઉપરથી તરત પેલા પુરુષે ઘાટો પાડ્યો, ઉત્તરના જવાબમાં શાંતિ મળી. શાંતિ એટલે નિઃશબ્દતા કે અવાજની ગેરહાજરી નહીં પણ અવાજનું કાર્ય કરી શકે એવી અને અવાજથી વધુ તીવ્ર અસર ડરી શકે તેવી બયબીત શાંતિ મળી. આ કદાચ તમે નહીં સમજી શકો. જે મનુષ્યો મારી માફક મૃત્યુ પામેલાં સાથે એકાંતમાં રહ્યાં હોય તે જ આ શાંતિ કયા પ્રકારની હશે તે સમજી શકે.

“હું આથી એકદમ ગભરાઈ ગઇ અને પેલા ઓરડામાં દોડી. પાછાં આવીને મેં હસવાનો યત્ન કરતાં કહ્યું કે એ તો ઉઘી ગઇ છે. પેલો પુરુષ કેં બોલ્યો નહીં પણ મારી સામે કેંક ન સમજી શકાય તેવા વિકારથી જોઈ રહ્યો. હું એના અને એની સ્ત્રીના ઓરડાની વચ્ચેના બારણાને કુચીથી બંધ કરીને આ વાત નીચે એની બહેનને કહેવા ગઇ. હવે શાં પગલાં લેવાં તે અમને સમજાયું નહીં. સહેજ શક્તિ એનામાં આવે તો તો એ પુરુષને આ વાત કરી શકાય પણ તેની આવી સ્થિતિમાં કેં પણ કહેવું એ તો તેનું ખુન કરવા બરાબર જ છે એમ અમે ધાર્યું.

“અમે અકેકના મોં સામે જોઇને આ કોયડો ઉકેલવા મથ્યાં. અમે એમજ ઉભાં હતાં. એટલામાં વિધિએજ એ કોયડો ઉકેલ્યો.

“એક ચાકરડી હતી તે બહાર ગઇ હતી અને આખા ઘરમાં ગાઢ શાંતિ હતી. મોટી બહેનના ગબવામાં ધડીઆળ ટીક, ટીક, કરતી હતી તે અવાજ પણ સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો. એટલી શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એટલામાં એ ગાઢ શાંતિમાં એક અવાજ સંભળાયો. તે મનુષ્યની ચીસ ન હતી. તે કોઇ પણ મનુષ્યનાં મુખમાંથી નીકળેલ અવાજ ન હતો. મનુષ્યોનાં દરેક જાતનાં

દુઃખના અવાજ, ચીસ અને ભ્રમ મેં સાંભળ્યાં છે. હવે એ પ્રકારના અવાજથી મને જરા પણ અસર થતી નથી એટલા બધા ભુદી ભુદી જાતનાં અને ભુદા ભુદા પ્રસંગના મનુષ્યોના અવાજ મેં સાંભળ્યા પ્રસંગના છે. પણ આ અવાજ કોઈ પણ કમનસીબ મનુષ્યને કાને ફરીથી નહીં પડે એવી હું પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરું છું. એ હૃદયભેદક અવાજ બીજાં કૈં નહીં પણ આત્માનું કુસકું હતું. આત્માની કારમી ચીસ હતી. પ્રભુ ! હજી એ અવાજની સ્મૃતિને એ મારા હૃદયમાં ખડી કરું છું ત્યારે મને આંખે અંધારાં આવે છે. પણ કેમ નહીં આવે ? એ અવાજ ન હતો—એ આત્માનું કુસકું હતું—આત્માની કારમી ચીસ હતી. અમારાં હૃદય ભેદી ચીસ—અમારા કાળજી કાપતું એ કુસકુ ધરના એક છેડાથી બીજા છેડા મુધી જમને ધીમે ધીમે વિરમી ગયું. અમે બંને નિઃસ્તબ્ધ ભલાં રહ્યાં.

“થોડીવાર પછી અમે બંને ઉપર ગયાં. પેલા પુરુષે કઠેરામાં થઈને પોતાની પત્નીના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. પુરુષના એક હાથમાં પત્નીના શબ્દ ઉપર ઓઢાડેલી ચાદર પકડાઈ હતી. બીજા હાથ પત્નીના ગળા ઉપર હતો. તેનું મોં સ્ત્રીના મુખ આગળ હતું.”

આ વાત કહી રહી પછી અલ્પ સમય, સંસારના અનેક મુખ જોઈને રીઠી બનેલ આ નર્સ પણ શાંત થઈ ગઈ અને તેની આંખમાં ઝળઝળીયાં આવ્યાં હોય એમ મને લાગ્યું.

“ત્યારે તમારી અનુભવકથા લખવી જોઈએ” મેં નર્સને કહ્યું.

“આહ ! જગતમાં મેં જેટલું જોયું છે તેટલું તમે જોયું હોત તો આવી દીક્ષગીરી ભરી વાતો લખવાનું તમે મને કહેત જ નહીં” વિચારમાં કુબળી તે નર્સ બોલી.

પ્રકરણ ૧૧ :

પૂર્ણાહૂતિ

આ અમારી અપૂર્વ નવલકથા પાછળ અમે અમારો ફેટલો અમુલ્ય વખત ગુમાવ્યો તે હું બરાબર કહી શકતો નથી. મારી નોંધ-પોથીમાં અમારી ચર્ચા વિશે અધુરું અધુરું લખાયેલું નજરે પડે છે. સાત અઠવાડીયાં સુધી એ સંબંધી એક અક્ષર પણ જોવામાં આવતો નથી. તે પછી એક દિવસે આ પ્રમાણે લખેલું છે: “હાજર: રમેશ-વદન, કનૈયાલાલ, ભાનુશંકર અને હું. સભાનું કામ ૮-૩૦ કલાકે શરૂ થયું.” પણ એ ક્યારે પૂરું થયું તેમજ શું કામ થયું એ વિશે જરા પણ લખેલું જણાતું નથી.

૧૩ મી સપ્ટેમ્બરના પાના ઉપર આ પ્રમાણે લખેલું જોવામાં આવે છે : “પહેલું પ્રકરણ શરૂ એકદમ કરી દેવાનો ઠરાવ થઈ ગયો છે.” આમાં ‘એકદમ’ શબ્દની નીચે બે લીટી દોરી છે. આ પછી પાછું કશું જણાતું નથી. તે ઠેક ૪ થી ઓક્ટોબરના પાના ઉપર લખવામાં આવેલું છે કે કનૈયાલાલે એક માણસને સોરટીમાં ઉંટ મળ્યું અને પછી તેને શી પંચાતી નડી તે વિશે એક લાંબી વાત કહી.’ પણ આ વાત વાંચનારાઓને સુભાગ્યે નોંધપોથીમાં લખેલી નથી.

૧૬ મી ઑક્ટોબરે અમારા નાયકના ચારિત્ર વિશે અમારે ચર્ચા ચાલી હતી એમ ડાયરી ઉપરથી જણાય છે. મેં યશવંતરાવના જેવો નાયક કદપણે એવી સૂચના કરી હતી.

આ બિચારો યશવંત મારો બાલ્યાવસ્થાનો મિત્ર હતો. હજી મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. તે એના વાડામાં બેસીને રડતાં રડતાં એક બાલદીમાં ત્રણ ઘોળા ઉંદરને કુખાડી દેતો હતો. તે વખતે હું પણ તેની સામે બેસીને ખુબ રડયો હતો.

ઘોળા ઉંદર નહિં પાળવાને માટે તેને ઘરમાંથી અનેકવાર કહેવામાં આવ્યું હતું તેના પરિણામે પોતે પોતાને હાથેજ પોતાના પાળેલા ઉંદર મારી નાખીને ભવિષ્યમાં વડીલોની આજ્ઞાનું કાંઈ દિવસ પણ ઉલ્લંઘન નહિ કરવાની બીજમ પ્રતિજ્ઞા આ યશવંતે લીધી હતી.

છ અડવાડીઆં પછી તેના ઘરમાંથી તેના વડીલોએ ચાર સસલાં પકડ્યાં. યશવંતે તેમને ધણું સમજાવ્યું કે ઉંદર તે સસલાં નથી અને સસલાં તે ઉંદર નથી પણ આખરે તેનું કાંઈ નહિં વળ્યું. સસલાં પણ ભવિષ્યમાં કાંઈ દિવસ નહિં પાળવાની પ્રતિજ્ઞા યશવંતે લીધી અને ચાર સસલાં વડીલોને સોંપી દીધાં,

આ પછી એક માસેક સુધી તે તદ્દન જ સુધરી ગયો હોય એમ લાગ્યું. વિદ્યાભ્યાસ પ્રત્યે પણ તેણે ઘણું ધ્યાન આપ્યું તે સીવાય ધર્મના પુસ્તકો વાંચવાનું વગેરે પણ શરૂ કરી દિધું. પણ આ પ્રમાણે જે દિશા માં જાય તે દિશામાં હદ બહારની પ્રવૃત્તિ બતાવનારા મનુષ્યોમાં જે પરિણામ જોવામાં આવે છે તે જ પરિણામ આમાં પણ આવ્યું. એકદમ તેને આ રીતિના જીવન ઉપર કંટાળો આવ્યો. ખુન, બહારવટિઓના અહેવાલ વગેરે વર્ણવતાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ જખરા પાયા ઉપર શરૂ થયો અને અંતે એક કટાઈ ગયેલી પીસ્તોલ પણ ઘરમાં આવી પહોંચી. જ્યારે આ પીસ્તોલ પકડાઈ ત્યારે જણાયું કે યશવંતે બહારવટિયા થવાનું નક્કી કર્યું હતું. યશવંતે પાછો પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને પોતાનું જીવન સુધારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સાધારણ રીતે યશવંત બીજાં મનુષ્યો કરતાં સારો હતો. તેનામાં ખામી એ જ હતી કે તે જુદું બોલી શકતો ન હતો અને જે તે કામ પાછળ હાથકારનો ઉત્સાહ બતાવી મંચી પડતો. આ ઉપરાંત યશવંત પોતાને બીજાં મનુષ્યો જેવો જ ગણતો ન હતો પણ પોતે બહુજ અધમ, દુષ્ટ અને પાપી છે એમ માનતો હતો.

એક વખત હું તેને મળવા ગયો ત્યારે યશવંત પોતાનું જીવન પાછું નવેસરથી શરૂ કરતો હતો. પોતાની આસપાસ જુનાં કાગળિયાંનાં હગલો હતો જે તે ધીમે ધીમે ફાડ્યો જતો હતો. હું તેની સાથે બોલવા ગયો એટલે તે તરત બોલી ઉઠ્યો. “નહિં, નાનાબાઇ, મને હમણા અડકશો નહિં. હું મનુષ્ય નથી, પિશાચ છું, આ જગતને બાર રૂપ છું; પણ હવે કાલથી તમે મારામાં જુદો રંગ જોશો.”

મેં તેને ધણો સમજાવ્યો પણ તે એકનો એ થયો નહિં. કાગળો ફાડી રહ્યા, જુની છબીઓ પણ નાખી દેવાઇ પછી તેણે દારૂની બાટલી કઢાડી અને તેમાંથી એક ટંબલર પીધું. પછી એક સામટી ત્રણ સીગારેટ તે પી ગયો. “ઓ માફ દારૂનું છેલ્લું ગ્લાસ અને છેલ્લી સીગારેટ !” આટલું બોલીને તેણે સીગારેટની પેટી તેમજ દારૂની બાટલી બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધી.

ત્યાર પછી આશરે છ માસ સુધી હું તેને મળી શક્યો નહિં. પછી એક દિવસ સાંજે મેં તેને એક રેસ્ટોરામાં પાછો દારૂ પીતો, બીડીના ધુમાડા કઢાડતો જોયો. મને જોઇને તે તરતજ મારી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો. “નાનાબાઇ, છ માસ સુધી સાધુનું જીવન ગાળ્યું. હવે તે અઠાઈ લાગે છે. હૃદય એ સ્થિતિ કબ્જાતું નથી તો પછી દુનિયાને છેતરવાથી શો લાભ ? મને આજ સ્થિતિમાં સુખ લાગે છે.”

આ પ્રમાણે વર્તવામાંજ તે ગંભીર બૂલ કરતો હતો. જે જતલું જીવન માળવાનો તે નિશ્ચય કરતો તે જીવનમાં તે છેક છેડા

સુધી જતો હતો. સાદું જીવન જે તે ધારત તો સહેલાઈથી ગાળી શકત; પણ તેમ કરવાને બદલે સ્વછંદી જીવનમાંથી તે એકે તડાકે સાધુ થઈ જવા માગતો હતો, રોજની પચાસ ખીડી અને જે ચાર દારૂની પેગમાંથી તે માત્ર ફળાહાર અને ઠંડું પાણી તેમજ વાંચનમાં માત્ર ભગવદ્ગીતા ઉપરજ તે આલ્સો જતો હતો. આ પ્રમાણેના જીવનથી કંટાળીને તે પાછો સાઠ ખીડી અને છ સાત પેગ ઉપર જતો અને તેમાંથી માત્ર દુધ ઉપર રહેવાના અખતરા તે આરંભતો.

મેં તેને જોયો ત્યારે તે સ્વછંદી જીવવાના રૂપમાં હતો તેમાંથી એકદમ મને એક પત્ર મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું: “મને ગુરૂવારે મળવા આવજો, મારાં લગ્ન ગોઠવાયાં છે.”

હું ગયો. ચશ્મવંત પાછો પોતાના જીવનની નવી શરૂઆત કરતો હતો. ઘોડાની શરતોની ચોપડીઓ, નાટકોના ગાયન સંગ્રહ, દારૂની બાટલીઓ, સીગરેટની પેટીઓ વગેરે બારીમાંથી ફેંકવાને માટે ઢગલો થઈને તૈયાર થઈ રહ્યાં હતાં. આ બધી તૈયારી જોઈને હું હસ્યો. પ્રત્યુત્તરમાં તે પણ ખુબ હસ્યો. પણ પછી ગંભીર થઈને બોલ્યો. “નાનાભાઈ, આ પહેલાં જેવું નથી. હવે હું ફરવાનો નથી. હું નબળા મનનો છું એ પ્રભુ જાણે છે અને એટલા માટેજ મને મદદ કરવા તેમણે એક સ્વર્ગીય દૂત મોકલાવેલ છે.”

આમ બોલીને તેણે પોતાની થનાર પત્નીની જામી બતાવી. જામી તદ્દન સાધારણ સ્ત્રીની હતી પણ પેલો તો એની પાછળ ગાંડોજ થઈ ગયેલો જણાતો હતો. વળી તે પેલી જામી પ્રત્યે બોલ્યો. “આહ પ્રભુ ! મેં કેવા કેવા ગુનાહ કર્યાં છે, કેટલાં કેટલાં પાપ કર્યાં છે, આ જગતમાં કેવાં કેવાં દુઃખનો ઉમેરો કર્યો છે ! પ્રભુ ! મારાં બાકીના આયુષની ધડીએ ધડી આ સર્વ પાપના પ્રાયશ્ચિતમાં જશે.” આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં તેની નિર્દોષ, આવેશ ભરી આંખમાં અપૂર્વ તેજ ચમક્યું. તેણે પ્રેમથી પેલી જામીને સુખન અર્પ્ય અને

કહ્યું. “આ પ્રાચીનતામાં તારી અને મારા પ્રભુની સહાય જોઈશે, વહાલી !”

બીજે દિવસે તેના લગ્ન થયાં. લગ્ન પછી થોડા સમય સુધી તેની પત્નીએ તેને સીધો રાખ્યો—કદાચ હદ બહારનો સીધો રાખ્યો. બધાં કાર્યને માટે જે પ્રમાણમાં શાખાશી આપે તેના કરતાં નહારાં કામે માટે વધુ પ્રમાણમાં ઠપકો આપે એવાં ધણાં મનુષ્યો હોય છે. આ સ્ત્રી એમાંની એક હતી. એટલે યશવંત પાછો બીજા બાબુએ હલ્યો. પ્રથમની બધી ટેવો શરૂ થઈ ગઈ. આમ થોડોક વખત ચાલ્યું એટલે હું તેને પાછો મળ્યો. મને તેણે બધી હકીકત કહી અને જો એક વખત તેની પત્ની તેને માફી આપે તો પોતાના જીવનનો નવો આરંભ કરવાનું તેણે મને વચન આપ્યું. મેં તે પ્રમાણે સલાહ કરાવી આપી. યશવંત આનંદમાં ડૂબી ગયો. તે બોલ્યો. “નાનાભાઈ, બસ, હવે તમે મને જુદોજ જોશો. હું હવે આ માર્ગ-માંથી નહિં ચળું.”

મને છેક બાલ્યાવસ્થામાં વાંચેલી એક નાની વાત યાદ આવે છે. ધણી વર્ષો પહેલાં વાંચેલી પણ હજી હું જુલી શક્યો નથી:

એક નાનો બાળક મેં ધનુષ્ય ઉપર ચડ્યો, મેં ધનુષ્યને બીજે છેડે વાદળાને પેલે પાર તેણે એક શહેર જોયું. તેના ઘર બધાં સુવર્ણના હતાં. શેરીઓમાં રૂપું જડ્યું હતું. અને ત્યાંના પ્રકાશમાંથી અમૃત ઝરતું. એક વખત અંદર પગ મુકવાથી પણ બધાં પાપ ધોવાઈ જાય તેવાં ત્યાંના મંદિરો હતાં. માત્ર જોવાથી બધી લાલસા તૃપ્ત થઈ જાય એવી ત્યાંની મહેલાતો હતી. માત્ર નિરખવાથી પાપાત્મા પણ મહાત્મા થઈ જાય એવી ત્યાંની સુંદરીઓ હતી. માત્ર દર્શન કરવાથી પુરુષાર્થ અને કર્તવ્ય કરવાને આપણે તત્પર થઈ જઈએ તેવા ત્યાંના પુરુષો હતા. માત્ર તેમનો સ્પર્શ કર-

વાથી આપણે પ્રજા સમીપ જઈએ એવાં ત્યાંનાં બાળકો હતાં. આ શહેરનું નામ “મનુષ્યોએ કરવા પારેલાં કાર્યોનું શહેર.”

દરેક મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં અમુક ક્ષણ આકાશમાંથી તે તારા ચુંટીને પોતાના હૈયામાં રાખી લેતો હોય તો ? પણ એવી દિવ્ય ક્ષણોનો કાણ ઉપયોગ કરી શક્યું છે ? નિરર્થક ગયેલી ક્ષણોને સંભારી સંભારી જીવન વ્યતીત કરવું એજ આપણાં નસીબમાં છે.

*

૨ : સીનેમાનું જગત.

પ્રકરણ ૧ :

સીનેમાનું જગત.

સીનેમાનું જગત આપણા જગત જેવું નથી તેમજ જુદુંજ છે એમ સીનેમા જેવા જનાર સર્વ મનુષ્યો સમજી શક્યાંજ હશે. એ જગતના પાત્રોને એક વસ્તુનો તો અભાવજ છે અને તે શાંતિનો. કોઇપણ પાત્રના મુખ ઉપર તમે શાંતિ નહીં જોઇ શકો. ઘરમાં શાંતિથી બેસીને વાતો કરવી, બાલકો ઉછેરવામાં પોતાનું જીવન વ્યતિત કરવું વગેરે કાર્યો એ જગતનાં પાત્રો કરીજ શકતાં નથી—કે પછી કરવાની તેમને ઇચ્છાજ હોતી નથી. તેઓને તો સ્વચ્છંદે દરવું, રેસ્ટોરામાં જવું, એકેકની સામે ડોળા ધુરકાવવા, તોફાન થતાં હોય ત્યાં હાજર રહેવું એવુંજ ગમે છે. જીવનનો મોટો ભાગ તેઓ ઘરમાં ગાળવા કરતાં રેસ્ટોરામાંજ ગાળવાનું પસંદ કરે છે.

પૈસાદાર તેમજ ગરીબ, શહેરના લોકો તેમજ ગામડાના લોકો જંગલના શીકારીઓ વગેરે વર્ગો તો જેમ આપણામાં હોય છે તેમજ તેમનામાં પણ હોય છે. પૈસાદાર વર્ગનાં રેસ્ટોરાનાં વિસ્તાર એકેક બપોળે માઇલ જેટલા તો હોય છેજ. માણસો એક છેડેથી દાખલ થતાં હોય છે તો તેઓ નાનાં, ઝીણાં જંતુઓ જેવાંજ લાગે છે. એ રેસ્ટોરામાં બનતાં સુધી ખાવાનું તો કોઇ લેતુંજ નથી. માત્ર શેપેનના પીપે પીપજ ઠલવાયાં જાય છે અને ઢોળાયાં જાય છે. છુંડા પૈસા પણ કોઇ આપતું નથી જણાતું. શેપેન પી લીધો કે

જળવામાંથી નોટોના ચોડા કાઢી વેષ્ટરની સામા ફેંકાય છે. આ જોષને આપણને ધડીભર એમ થઈ જાય છે કે સીનેમાના જગત-માંના રેસ્ટોરાંવાળાને કમાણી ઘણી મોટી થતી હશે.

પણ બધાજ રેસ્ટોરાંવાળાને આવી સુખની જાંદગી હોય છે એવું પણ નથી. એ જગતમાં હાસ્યરસની ઉર્મિવાળાં પાત્રો પણ ઘણાં હોય છે, અને એઓ જ્યારે રેસ્ટોરામાં જાય છે ત્યારે એમનો આનંદ જુદીજ દિશામાં સમાએલો જણાય છે. સોડા લેમનના સામક્રનો વિચિત્ર રીતે ઉધાડવાં, એથી રેસ્ટોરાંના ઝોરડાઓ ચીકાર કરી મુકવા, બીજાં મનુષ્યો પણ તેનાથી તરખોળ કરી મુકવા વગેરે રીતો એમના આનંદનું મુખ્ય અંગ હોય છે. તેમજ રેસ્ટોરાંવાળાઓની જાંદગી પણ ઘણીવાર જોખમમાં હોય છેજ. મોટાં મોટાં જંગલોમાંથી સોનું શોધનારાઓ, જંગલી ઢોરો પકડનારાઓ વગેરે સ્નાયુબદ્ધ આકૃતિવાળાઓ અને મજબુત પહેલવાનો જ્યારે રેસ્ટોરાંઓની મુલાકાતે ઉતરી પડે છે ત્યારે રેસ્ટોરાંનું જીવન જુદોજ રંગ પકડે છે. સામસામા બયાનક આંખ કાઢી, મોમાં છ છ ધ્રુવ લાંબી સીંગારો ખોસી, બંદુકોની ગોળીઓ ધડાધડ છોડવી એ તો તેમને મન સામાન્ય ગપાટા હાંકવા જેવું છે. તે સમયે કાચના પ્યાલાં રકાબી, ડીકિન્ટરો, મોટી બરણીઓ વગેરે ફડાફડ પુટે છે, અનેક માણસો ધાયલ થાય છે, અનેક માણસો મરણ પામે છે. અને છતાંય ત્યાં નથી પોલીસ દાદાનો જીલમ જણાતો કે નથી તેમને તેમની રમતમાં વિક્ષેપ પાડનાર કોઈ મનુષ્યો ત્યાં આવતાં.

ત્યાંનાં ઘરો.

આપણા જગતમાં ઘરો મેળવવાની મુશ્કેલી કેટલી બધી છે એ ખાસ કરીને મુંબાઈમાં રહેનાર માણસોથી અજાણ્યું નથી. પણ સીનેમાના જગતમાં આ મુશ્કેલી નહીંજ જેવી છે. જે ઘર જુઓ તે ઘર મોટું, બધા આરસની સીડીઓવાળું; મોટા મોટા ખંડ અને દીવાનખાનાવાળું અને ફરનીચરથી લદખદજ જેવામાં આવે છે. અને આવાં સુંદર ઘરોનાં બાડાં પણ ધણુંખણ સાધારણજ હોય છે,

કારણકે લગભગ બધાંજ માણસો આવાંજ ધરમાં રહે છે. અને તે ઉપરાંત આવાં કેટલાક ધરો તો ખાલીજ પડેલાં હોય છે જ્યાં બીચારા ખુનીઓ અને હુટારાઓ પોતે મારી નાખેલ મનુષ્યોનાં શબ લાવીને નીરાંતે સંતાડી મુકી શકે છે. અત્રે એટલું જણાવવું જરૂરનું છે કે આ જગતમાં હુટારા, ખુનીઓ, ધાડપાકુઓ વગેરે વર્ગને માટે ખાસ કરીને બધીજ સગવડ તૈયાર રાખવામાં આવી છે. છતાં પણ એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે આવાં મહેલાતો જેવાં મકાનોમાં પણ અમુક દોષ તો જોવામાં આવે છેજ. અને તે એજ કે દરેક જગ્યાએ માણસોને સંતાઈ રહેવાની જગ્યાઓ હોય છેજ. કોઈપણ પ્રેમી યુગલ પ્રેમાલાપ કરી રહ્યું હોય તે વખતે આવી છુપી જગ્યામાં બરાબરને કોઈ પુરૂષ આ વાત તો સાંભળવાનોજ ! પણ બધી સગવડો તો સામટી ક્યાંથી મળે ?

પણ આ ઉપરથી કોઈએ એમ સમજવાનું નથી કે આ જગતના મનુષ્યોને માત્ર આવી મહેલાતો ગમે છે. એમને ગાઢ, ઘેરાં જંગલોમાં જ્યાં પવન, અગ્નિ, તોફાન, સમુદ્ર વગેરે કુદરતના લબ્ધ અને કાલસમા સ્વરૂપોના રાસડા લેવાતા હોય છે ત્યાં નાની લાકડાંની ઝુંપડીઓ પણ બહુજ ગમે છે. ઘણાં માણસો કે પણ કારણ વિના મોટી મોટી મહેલાતો છોડી આવી ઝુંપડીઓમાં રહેવા ચાલ્યા જાય છે. અને તેમાંએ ખાસ કરીને જુઠા ડોસાઓ તો આવી ઝુંપડીઓ ઉપર મરી શીટે છે અને જો પોતાને મરવું હોય તો આવીજ ઝુંપડીઓમાં, જ્યાં નજદીકનું સ્ટેશન આશરે પાંચસો માર્મલ છેટે હોય ત્યાંજ મરવાનું પસંદ કરે છે. પોતાનો એક મૂર્ખ છોકરો આંસુ સારતો ઉભો હોય છે, એક કુતરો વિચિત્ર હાવભાવ કરતો બેઠો હોય છે, બહાર કુદરત બીષણ સ્વરૂપે તાંડવ નૃત્ય કરી રહી હોય છે તે વખતે પોતાની અઢળક દોલત કોઈ પણ નહીં જાણી શકે તેવી જગ્યાએ સંતાડીને તેની નીશ્ચાની પણ તેવીજ અગમ્ય રીતે એક કાગળના ટુકડા ઉપર લખીને તે ટુકડો પેલા

છોકરાને આપીને પછી મરવામાં જાણે કેવો જોક લઢાવો હોય તેમ આ જુઠાઓ સમજે છે અને મરી જાય છે !

વેપાર અને ઉદ્યોગ.

સીનેમાના જગતમાં વેપારની આબાદાની સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. તેમાંનો જે પણ પુરૂષ ચારિત્રમાં વિશુદ્ધ હોય અને સહેજ-સાજ દૃઢ હોય તે વેપારમાં તરી આવવાનોજ. પ્રથમ તેને ગરીબાઇ તેમજ થોડી ધણી વિટંબનાઓ આવી મળે છે ખરી પણ પરિણામે તેને ઘેર સોનાનાં નળીઆં થવાનાંજ. આ પ્રમાણે કેવી રીતે થાય છે એનો ખુલાસો આપણને બરાબર મળ્યો નથી.

આ સીવાય એ જગતમાં ચોરી, લુંટ, ધાડ, કાપના વારસને ઉઠાવી જવાનું વગેરે ધંધાઓ પણ વેપાર અને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં મોટું સ્થાન રોકી રહે છે અને આ બધા ધંધાઓ પણ આખરુ-દારજ ગણાય છે. બાકી એમાં ખેતીવાડીનું સ્થાન જણાતુંજ નથી. કોઈ એક નાનો ખેડુત કદાચ હસ્તી ધરાવતો હોય છે તો તેના છોકરાં ખેડુત થવાની ઇચ્છા રાખતાંજ નથી. તેમને તો મોટાં શહે-રોની ગેંજી હાકલ પોતાની તરફજ ખેંચે છે અને એ હાકલને તાબે થઈને તેઓ પોતાના વૃદ્ધ પિતાને ત્યાં ખેતરમાંજ મુકીને ચાલ્યાં જાય છે. પછી જ્યારે તે વૃદ્ધ પિતા મરણપથારીએ પડ્યો, હોય છે ત્યારે આ સંતાનો બપકાદાર રોલ્સ રોઈસ કારોમાં બેસીને છેક છેક્ષી ધડીએ ત્યાં આવી પહોંચે છે અને મરણ પામતા પિતાનું માથું સ્નેહથી ચાપે છે. આ ઉપરાંત ખેતીવાડીના બીજા પ્રશ્નો ત્યાં અસ્તિત્વજ ધરાવતા નથી.

પ્રકરણ ૨ :

મુસાફરીનાં વાહનો

સીનેમાના જગતમાં મુસાફરી માટેનાં મુખ્ય ત્રણ વાહનો છે. ઘોડો, મોટરકાર અને રેલ્વે ટ્રેન. એક મુસાફર પોતાની એકજ મુસાફરી દરમીયાન આ ત્રણે વાહનો વાપરે એ પ્રશ્ન ત્યાં સાધારણ અને સ્વાભાવિક ગણાય છે. તેમાંએ એક વાહનમાંથી બીજા વાહનમાં જતાં આપણે કરીએ તેમ એકમાંથી ઉતરીને બીજામાં જવાને બદલે પોતે એકમાંથી બીજામાં કુદવાનું અને ફેંકાવાનું વધારે પસંદ કરે છે.

આપણી દુનીઆમાં ઘોડાનું સ્થાન દિવસે દિવસે ગોણુ થતું જાય છે પણ સીનેમાના જગતમાં હજી તેનું સ્થાન બહુ મોટું છે. પણ તેમ થવાનાં કારણો પણ સમજા છે. કારણ કે ત્યાંનો ઘોડો બહુ ઉમદા પ્રાણી છે. સાધારણ રસ્તાઓ તો તેને પસંદજ નથી. ઝાડનાં થડ, મોટા મોટા પથરા વગેરે જ્યાં પડ્યા હોય ત્યાંથી કલાકના પચાસેક માઈલની ઝડપે જવું એ તો તેને મન એક રમતની વાત છે. વળી માર્ગમાં પ્રચંડ વેગથી વહેતા ઝરા, ઉંડી ખીણો વગેરે આવે એટલે તો તેનો આનંદ સમાયજ નહીં. ત્યાં ઘોડાને કવચિતજ વિશ્રાંતિ મળે છે અને તે વખતે તે ગૌરવભર્યાં મુખથી હજારો શીટ ઉચા પર્વતની ટોચ ઉપર શાંત ઉભો હોય છે. પવનના ભયંકર મુસવાટા તેની પુંછડીના વાળને અજબ તૃપ્ત કરાવે છે અને

તેની પીઠ ઉપર બેઠેલ સ્વાર કાઢી બીયણુ વેરની વસુલાત કરવાના અથવા તો લાખો માઈલ દૂર આવેલ પોતાના ધરના વિચાર કરતો હોય છે.

ત્યાંની મોટરકારો કે' કે' આકારની હોય છે અને તેની ગતિ કલાકના સો દોઢસો માઈલની તો હોય છેજ; છતાં જો તેને અટકાવવી હોય તો અરધી ક્ષણમાં તે ઉભી રહી શકે છે. ઈંટની જાડામાં જાડી લીંતોને તોડીને પણ તે આરપાર જઈ શકે છે છતાં તેને પોતાને એથી કે' પણ નુકશાન થતું નથી એટલુંજ નહીં પણ એમાં એસનારને પણ એનાથી ગમત મળતી હોય એમ લાગે છે. વળી એક્સપ્રેસ ટ્રેનોની સાથે શરતમાં ઉતરવું હોય કે કાઢી અગત્યના કામને માટે બસો પાંચસો માઈલ દૂર આવેલ અમુક સ્થળે તેને 'પહોંચવું' હોય તો તેની ગતિ છોડી દીધી કે બસ ! માર્ગમાં બીજાં વાહનોની અડચણ નહીં તો નહીં પણ નાનું છોકરું કે મરઘી કે કુતરું પણ તેને મળે નહીં. સીનેમાના જગતના માર્ગોની આ ખાસ નવીનતા !

ત્યાંની ટ્રેનો બધી એક્સપ્રેસ મેલ ટ્રેનોજ હોય છે. એટલે જો ધીમી ટ્રેન જોઈતી હોય તો તો તમારે સ્પેશ્યલ દોડાવવી પડે. પણ ધીમી ટ્રેનો ત્યાં સહીસલામત પણ નથી કારણ કે ધીમી ટ્રેનો કાઢી વખત તમે ત્યાં જુઓ તો તમારે ખાત્રી રાખવી કે તરતજ કાઈ એક્સપ્રેસ એની સામે અથડાવાનીજ ! તેના ઉતારુઓ પણ અજબ પ્રકૃતિના હોય છે. એક ટ્રેન ચુક્યા એટલે આપણી માફક મોં વકાસીને બીજી ટ્રેનને માટે રાહ જોવા 'પ્લેટફોર્મ' ઉપર બેસી નથી રહેતા. પણ તરતજ ટ્રેનની સાથે દોડવા માંડે છે અને આખરે છેલ્લો ડબો પકડી તેમાં ચઢી જાય છે. અથવા તો કાઢી પુલ ઉપરથી કે કાંતો એરોપ્લેનમાંથી તેઓ લુસકા મારી ટ્રેન ઉપર પડે છે. ટ્રેનમાં પણ ગમતજ હોય છે. કંટાળા જેવું તો લાગતુંજ નથી. ઉતારુઓમાંના ઘણા જ્યાં સુતી હોય ત્યાં પહોંચી જાય છે કે કાંતો કાઈ લક્ષાધિપતિને પકડીને ટ્રેનમાંથી નીચેજ ગળાડાવી દે છે

કે કાંતો દ્રેનના હાંકનારને અને ખીજ ઉતારુઓને પોતાની બખ્ખે રીવોલ્વરોથી આટવાની પ્રેક્ટીસ કરે છે !

કેટલીક રુઢિઓ અને કેટલીક ટેવો

તે જગતમાં માણસો મોં પાસેથી બાણું કામ લે છે. પોતે તો થોડું થોડું જ અને તે પણ કોઈ કોઈ વખતજ બોલે છે પણ તેમના મોં ઉપરના વિકારો ધડીએ ઘડીએ બદલાયાજ ગય છે અને તેના ઉપરથીજ તમે તે માણસોની છાનામાં છાની વાતો જાણી શકો છો. ત્યાં જહોરમાં પ્રજના નેતા થવું હોય તો તમારે મોટા વક્તા થવાની જરૂર નથી કારણ કે ત્યાંના લોકો વધુમાં વધુ ત્રીસ સેંકડું ભાષણ સાંભળી શકે છે. તમારે કોઈ બળવો જગાડવો હોય (બળવો એટલે એક રસ્તા ઉપરથી સેંકડો માણસોએ નાચતાં કુદતાં ચાલ્યા જઈને ખીજ રસ્તા ઉપર જવું) કે તમારે પ્રજામાં સ્વદેશાભિમાનનો ભુસ્સો પ્રગટાવવો હોય તો એક માંચડા ઉપર ચઢીને તમારે બે હાથને ખુબ જોરથી હલાવવા, પગ અફાળવા અને મોં ઉપર અનેક જાતના ભાવ બતાવવા એટલે ખલાસ ! તમે નેતા થઈ ચુક્યા ! ક્યાં એ સહેલી અને સટ રીત અને ક્યાં આપણી દુનીઆની માથાં સટોસટની પટાખાજ !

લાંની પ્રેમ કરવાની રીત પણ ભુદીજ છે. સ્થાન કોઈ આરસની અગાશી કે દરીઆ કીનારો કે એવીજ કોઈ ભવ્ય જગ્યા અને સમય તે ચંદ્રિકાના પ્રકાશમાં ધરતી નહાતી હોય તે વેળાનોજ. પ્રેમી યુવક આવીને કૈં બોલતો નથી પણ હાથ સીધા રાખી પહોંચાથી આંગળીઓને જોરથી ઉંચી નીચી કરે છે અને મોં ઉપર કરુણ, ભય, શંગાર વગેરે અનેક રસોનો મુરખો બતાવે છે. આ વખતે યુવતીની દ્રષ્ટિ બાણું ખરું કુદરતના અનેરા સૌંદર્યનેજ નીરખતી હોય છે. આવી વેળા પવનના અપાટા પણ સખત હોય છે અને યુવતીના વાળં તે અપાટાને હાંચોળે ચઢી ફરફર ઉડતા હોય છે.

ત્યાં ધધો, હિલોમ કે વેપાર પ્રેમના માર્ગમાં વિધન નાખી શકતા નથી. એક માણસ પ્રેમમાં પડ્યો એટલે પછી તેને ઓશીસનો ધસડખોળો કરવાનું કે રળવાને માટે ચિંતા રાખવાનું હોતુંજ નથી. તેને તો માત્ર અતિશય દીક્ષગીરીમાં, બહુ પોતાના સસરાનો અસરો તરતનોજ મરી ગયો હોય તેવા ભાવવાળાં મુખથી ક્યાંજ કરવાનું હોય છે.

મધ્યમ વર્ગના માળાપો પોતાનાં છોકરાંઓને ધણીજવાર ખોષ નાખે છે. પણ આથી એમને દુઃખી થવાનું કારણ નથી કારણ કે તેઓ જ્યારે ધરડાં થાય છે ત્યારે પેલું ખોવાએલું બાળક બહુજ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ થઇને સાથે અઢળક દોલત લાવીને પોતાનાં ધરડાં માળાપને ભેટે છે અને પછી-પછી અનેક વર્ષો સંપૂર્ણ સુખમાં વીતાડે છે.

હુવા અને ખીજી કેટલુંક.

સીનેમાના જગતનાં જનાવરોની આવી અસાધારણ ચપલતા, ડગલે અને પગલે પ્રેમમાં પડવાને જન્મેલ મનુષ્યો વગેરેનું કારણ ત્યાંની હવાજ હશે એમ લાગે છે. ત્યાંની હવા એટલી બધી તંદુરસ્તી બક્ષનારી છે કે નાનાં માણસો ખુદાં જોતજોતામાં થઇ જાય છે. ગામડાંઓ અને શહેરો એક રાતમાં બંધાય છે અને ખીજી રાત સુધીમાં તો કદાચ ખલાસ પણ થઇ જાય છે. ત્યાંની વાડી-ઓમાં વનસ્પતિ પણ દરેક દેશની અને દરેક આખોહવાની હોય છે. હીંદુસ્થાન, જાપાન, યુરોપ, આફ્રિકા વગેરે દરેક દેશનાં ગ્રાહ ત્યાં થાય છે એટલુંજ નહીં પણ એને માટે કોઇ મહેનત કરતું હોય એમ પણ જણાતું નથી. વાડીઓમાં માણસને તો માત્ર વાતજ કરવાની હોય કે પ્રેમ દાખવવાનો હોય; ચઢા પીવાની હોય કે કે કાવતું રચવાનું હોય.

ત્યાંના સૂર્યનો તડકો એવો પ્રકાશિત હોય છે કે એવો તડકો પશુ ઘોડા દેશોમાં જ તે જોવામાં આવે છે. તેમજ ત્યાંના ચંદ્ર તો અવધિન કરે છે. આપણે ભાંતી માફક આજે અડધા, કાલે પા, વળી વચમાં છેક અંધારું એવું રાખતો જ નથી. તમે રાતનું દ્રશ્ય જ્યારે જુઓ ત્યારે પૂર્ણિમાના ચંદ્રની સ્થિતિમાં જ ચંદ્ર હશે અને જ્યાં જુઓ ત્યાં એના પ્રકાશથી નાનામાં નાનો ખુણો પણ અજવાળાએ લો દીઠામાં આવશે. કારણકે ત્યાંના ચંદ્રના વિચાર જ આપણા ચંદ્રના કરતાં જુદા છે. એનો એમ જ વિચાર છે કે “ મારે પા દેખાવું કે અડધા દેખાવું એ પાલવે જ કેમ ? સેંકડો માણસોને પ્રેમ કરતાં પોતાના મુખ ઉપરના ભાવ બતાવવા હોય તે અંધારામાં કેવી રીતે બતાવી શકે ? તે સીવાય હજારો માણસો બંદુકો લઈને કે ખંજરો સંતાડીને પોતાના હરીફોને મારવા ઉભા હશે તેઓ અંધારામાં પોતાનું કાર્ય કરી જ શી રીતે શકે ? ”

ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશ થ્યો કે ચંદ્ર પ્રકાશ થ્યો કે વરસાદ થ્યો પણ તેની આજ ખુબી છે કે લોકોને ખાસ ઉપયોગી થવાના ધરાદાયી જ અને નહીં કે માત્ર પોતાના વહેર્નમાં આવે એટલા માટે જ આ દુનીયા ઉપર પોતે આવવું. વરસાદ આવે તે આપણે અહીંની માફક નહીં કે આવે ત્યારે એક અઠવાડિયું ઝરમર ઝરમર પડ્યા જ કરે. ત્યાં તો કે ખાસ અવસર હોય અને કોઈ માર્ગે જતા મુસાફરને પલાળવો હોય તો જ તે આવે. પણ જ્યારે તે આવે ત્યારે તે એવા જોરમાં આવે કે મારા તમારા જોવાથી તેમાં દસ મીનીટ પણ ઉભા રહીને જીવતા રહેવાય નહીં. છતાં ત્યાંના માણસો તો ડરી કે એવરેકાટ વિના જ તેમાં ઉભા રહી શકે છે. ત્યાંના વરસાદની ખીજ ખુબી એ કે આવી રીતે માણસને અતિશય પલાળ્યો હોય છતાં એ માણસ કોઈ ઘરમાં દાખલ થયો કે પાંચ મીનીટમાં તેના કપડાં કોરાં કઢકડતાં ! અને જુદાં જુદાં પોલીશથી ચકચકીત ! અહીં એમને બાઝીને ચુંબન કરે તો પશુ જુગડાં બીનાં થવાની

આસ્તીજ નહીં અને પરિણામે તેમને કાઢને શરદી કે ત્રિદોષ પણ નહોતજ થવાનાં.

બરફ પડે તે પણ વખત જોધનેજ. આપણને કુદરતનું સૌંદર્ય ખતાવવું હોય કે કાઢને જીવતો દાટી દેવો હોય તો તે પડે છે. ખરેખર ત્યાંની હવા આપણી હવા કરતાં હજારો ગણી સારી છે. ત્યાંન માણસો લાંબીલાંબી વાતોથી કંટાળેલાજ હોય છે; ગમે તેવી મહત્ત્વની બાબતોમાં પણ તેઓ તડ ને ફડ કહી નાખે છે. દાખલા તરીકે, એક યુવાને એક અબલાને ચાલતી ટ્રેનના છાપરા ઉપરથી કે એરોપ્લેનમાંથી દોરડાંથી લટકતી હોય તેમાંથી બચાવી હોય તો પછી જ્યારે એ બંને એકેકને મળે છે ત્યારે પણ લાંબા લાંબા બાપણો કરવાનાંજ નહીં. બંને પાસે, પાસે ઉભાં રહે છે. આવાં વ્રથો વખતે હમેશજ હાજર રહેનાર પવન તેમના વાળ ઉરાડતો હોય છે. તે સમયે યુવક માત્ર એટલુંજ સ્પષ્ટ કહી દે છે: “હું તને ચાહું છું! તું મારી પત્ની થશે?”

યુવતી પણ સામે બાપણ કરવામાં વખત ગુમાવતી નથી પણ માત્ર એટલુંજ બોલે છે: “બની શકે તેવું નથી. હું જો ફલાણા વરને નહીં પરણું તો એ મારા બાપનું સત્યાનાશ વાળશે.”

આપણે ત્યાં લાંબાલાંબાં બાપણો કરનારા આનું અનુકરણ કરે તો કેવું સારું?

આ પ્રમાણે ટુંકમા સીનેમાના જગતનું સ્વરૂપ રચાએલ છે. ત્યાંની કુદરત. ત્યાંના માણસો, ત્યાંના જનાવરો, ત્યાંના ઝાડપાન વગેરે આપણી દુનીઆ કરતાં ચઢીયાતાં છેજ. આપણે ત્યાં જેમ ‘ધરમીને ઘેર ધાડ અને પાપીને ઘેર ઉનાં પાણી’ ધણીવાર બને છે એમ ત્યાં કદી થતું નથી. ત્યાં તો ‘કર ને જો’ અહીંનું અહીંજ છે. પાપીઓ પકડાવાનાજ અને સદાચારી સુખ પામવાનાજ. પરંતુ, આપણે શું કરી શકીએ? કીસ્મત! આપણાથી આપણી દુનીઆમાં સીનેમાની દુનીઆના ધારાધોરણ લાવી શકાવાનાં નથીજ. માત્ર દૂરથી જોધને આપણાં હૈયાં તૃપ્ત કરવાંજ રહ્યાં!

૩: પ્રૉ. રૂમઝુમલાલ અને હિપનાટિઝમ.

૧.

એ ક ગંદી ચાલીની એક નાની ચોરડીનાં બારણામાં પ્રાણશંકર ઉભો હતો અને પાછળથી વાવાઝોડાની માફક તેની સ્ત્રીના કટાક્ષના શબ્દો આવતા હતા તે ઠંડે પેટે સાંભળતો હતો. તેણે અનેક ધંધા કર્યા હતા પણ બધેજ ઠેકાણેથી તેને પાછા હાલવું પડ્યું હતું. ફેરીયાનો, સામાન ફેરવવાના કોન્ટ્રેક્ટ લેવાનો, સોડા લેમનની દુકાનનો, પાનખીડી વેચવાનો વગેરે અનેક ધંધા કરીને તેમાંથી દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો તેનો મનસુખો હતો પણ તે પાર પડ્યો નહતો; પણ તેમ છતાં પ્રાણશંકર શીલસુદ્ધ હતો. આવી પડ્ધતી વિપત્તિઓ સહન કરવાને શક્તિવાન હતો. આજ પણ ઠંડે પેટે, સ્ત્રી તરફથી થતાં બાપણને અર્ધ હાસ્ય અને અર્ધ નિરાશાથી સાંભળતો તે રસ્તા ઉપર બનતા બનાવો નિરખતો હતો.

“આજે ચાર ચાર દિવસ થયાં ધરમાં કુટી બદામ પણ નથી તો હું રાધું ક્યાંથી ? મારે ક્યાંથી તમારી સાથે પાનું પડ્યું ? ખીજું કશું નહિ આવડે તો ચોરી કરો ચોરી !” પત્નીએ બાપણ આગળ ચલાવ્યું.

પ્રાણશંકર કેંક ચમક્યો, પ્રમાણીકપણાથી કામ કરતાં તેને શું મળ્યું હતું ? પણ ચોરી ક્યાં કરવી ? પહેલે તડાકેજ પકડાઇ ગયા

અને જોલ જાત્રાએ ઉપડી ગયા તો ? પ્રાણશંકરના મનમાં વિચાર આવ્યા અને તરત પાછા સૂમી ગયા.

સાંજ પડી એટલે આમતેમ રખડવા પ્રાણશંકર બહાર નીકળ્યો. ચાલતાં ચાલતાં માર્ગમાં અચાનક તેના પગને ઠોકર વાગી. ખણ-ખણ કરતો અવાજ થયો, જ્યાં વળીને જોયું તો એક કુંચીનો ઝુમખો અને સાથે એક નામનો કાર્ડ હતો. આમતેમ જોઈને પ્રાણશંકરે તે ઝુમખો અને કાર્ડ ગળવામાં મૂક્યાં. મૂકતાં પત્નીના સ્વપ્ન સાંભળ્યા અને તે ઉપરથી કાર્ડ કહાડીને વાંચતાં જણાયું તો કાર્ડમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—પ્રો. રૂમઝુમલાલ — હીપનોટીસ્ટ.

પોતે એ કુંચીનો શા ઉપયોગ કરવા માગે છે તે પોતે જ જણતો નહોતો તેમ છતાં તેણે બનરમાં જઈને ઝુમખામાંની કુંચીના જેવી કુંચીઓ લીધી અને વળી પાછો જે જગ્યાએથી ઝુમખો મળ્યો હતો તે જગ્યાએ આવ્યો. ત્યાં સ્ટેજ તપાસ કરતાં એક ધર જણાયું. તે ધરનાં બારણા ઉપર “પ્રો. રૂમઝુમલાલ—હીપનોટીસ્ટ” કરીને પાઠીયું હતું. પ્રાણશંકરે ત્યાં જઈને બારણું ઠોકીને અન્દર ડોકીયું કર્યું પણ ધરમાં કોઈ જણાયું નહિ. ધરમાં કોઈ જ નથી એમ ખાત્રી થયે અન્દરની બરાબર માહિતી મેળવી લીધી અને પાછો બહાર આવીને થોડેક છેટે ખાટા મારવા માંડ્યાં. થોડીજવાર પછી એક ચાકર અન્દર પેટો એટલે તેને બોલાવીને પ્રાણશંકરે તેના હાથમાં ઝુમખો અને કાર્ડ મૂક્યાં અને પરીપક્કારી કામ કરવાથી જેવી શાંતિ આપણા મુખ ઉપર પ્રસરી રહે છે તેવી શાંતિ પોતાના મુખ ઉપર પ્રસરાવતાં તેણે પોતાના ધર બધી રસ્તો લીધો.

૨

પ્રો. રૂમઝુમલાલ પોતાના ઓરડામાં દિલગીરી કર્યાં વહેને બેઠો હતો, હીપનોટીસ્ટ તરીકે બહાર પડીને આખાં જગતને ચક્રિત કરી નાખવાનું સ્વપ્ન દૂર દૂર ઉડી મયું હતું. અનેક જાહેરખબરો

છપાવી હતી, અનેક વર્તમાનપત્રોને સાખ્યાં હતાં, અનેક મહાપુરુષોને હાથે પડદા ઉંચકાવાની શુભ શરૂઆત કરીને પોતાના અદ્ભૂત પ્રયોગો આરંભ્યા હતા અને અનેક ખાનદાન કુટુંબોના ખાસ આમ્રહથી શનિ અને રવિવારે ખાસ ખેલો મૂકવામાં આવ્યા હતા પરંતુ તેથી પ્રો. રમજુમલાલનું ટદ્દુ આગળ ચાલ્યું નહતું. તેવામાં અધુરામાં પૂરું તેમની સામા કોઇ ‘મહાન રશીયન જાદુગર ઇસ્વીરોનોન્સ્કી’ હરિક્ષ તરીકે નીકળી આવ્યા હતા. પોતાનાં જ ગામનો રહીશ હોવા છતાં રશીયન જાદુગરનું નામ ધારણ કરીને આ પુરુષે પોતાને થાપ આપવા માંડી હતી તેથી પ્રોફેસરને બહુ લાગી આવ્યું હતું. પરંતુ શું કરે? આ વાત ખુદ્દી પાડવા જાય તો વખતે પોતે સપડાઈ જાય એટલે એ માર્ગ લઇ શકાય તેમ ન હતું. પોતે પોતાની જાહેર ખબરો “એક વખત નહિં પણ પાંચ પાંચ વખત યુરોપ, અમેરિકા વગેરે સ્થળોએ જઇ ઉડો અભ્યાસ કરી આવેલા પ્રો. રમજુમલાલ” એવી રીતે છાપતા હતા તે બેઠ ઉઠાડો પડી જાય તો પોતાની શી સ્થિતિ થાય? પણ તેમ છતાં પોતે પોતાના હુન્નર ઉપર મુસ્તાફ હતા એટલે આખરે પણ કાવશે એવો દ્રઢ નિશ્ચય કરીને પ્રો. રમજુમલાલ પોતાનું ગાડું આગળ ધકેલ્યે જતા હતા અને જાહેરખબરોમાં “સેંકડો માણસોને નિરાશ થઇને પાછા ઘેર જવું પડે છે માટે વેળાસર એતીને ટીકીટો રીઝર્વ કરાવો!” એવું લખીને ખાલી હાઉસમાં પોતાના ખેલો ક્યાં જતા હતા.

રાતના દશેક વાગ્યા. “આહા! કોઈક વખત કેંક એવી તક મળી જાય કે જેથી હું જગતને ખતાવો શકું કે મારી પાસે ખરો હુન્નર છે! પણ એવું ક્યાંથી બને?” આવા વિચાર કરતાં પ્રો. રમજુમલાલ પોતાના ઔરડામાંનો કલેક્ટરીક લેમ્પ હોલ-વીને સુધ્ધ ગયા.

નિદ્રામાં પ્રો. રૂમઝુમલાલ સ્વપ્નજનમાં આવી પડ્યા. પોતાના હરિકથા નહિં થઇ શકે તેવા કેટલાક પ્રયોગો પોતે ચાલાકીથી કરી બતાવ્યા અને તેથી આખાં ઝાડીઅન્સમાં વાહવાહ થઈ રહી એવું સ્વપ્નમાં પોતે જોવા લાગ્યા. એક હાથીને હીપનોટાઈઝ કરીને તેની પાસે ઉસ્તાદિ ચીજો ગવડાવવામાં પોતે બહુજ ફતેહમંદ થયા એવું સ્વપ્નમાં પોતે નિરખ્યું. એથી નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં પણ વહન ઉપર પ્રકુલ્લતા ખીલી નીકળી પણ એટલામાં અચાનક ઓરડામાં રહેજ ખડખડાટ થયો. પ્રો. રૂમઝુમલાલની આંખ ઉઘડી ગઈ. ઓરડાના અન્ધકારમાં એક નાનું ચોરીયું ફાનસ ફરતું હતું અને તેનો પ્રકાશ ઘડીકમાં અહિં અને ઘડીકમાં તહિં ફૂદતો હતો. પ્રોફેસર બયબીત હૃદયે આ દેખાવ જોઇ રહ્યા. એટલામાં વળી રહેજ ખણુણુ કરતો અવાજ થયો. તરતજ પ્રોફેસરને લાગ્યું કે પોતાનું સોનાનું ઘડીઆળ અને તેનો સોનાનો અછોડો કાષ્ટ પારકા પુરૂષના ગળવામાં અદસ્ય થઇ જાય છે. આવું જણાતાંજ પ્રોફેસરના હૃદયમાંથી ભય ચાલ્યો ગયો, હાથ ખિંચાનાની બાજુમાં ગયો, ખેલમાં વપરાતી રીવૉલ્વર નીકળી અને એક હાથે ઇલેક્ટ્રીક લાઈટની સ્વીચ દાખતાં બીજે હાથે રીવૉલ્વરનો ઘોડો ચડાવ્યો. ઓરડો ઇલેક્ટ્રીક લાઈટના પ્રકાશમાં ઝળહળી ઉઠ્યો અને પ્રાણુશંકરની વિહ્વળ આંખો આ અચાનક પ્રકાશથી ટેવાય તેટલામાં તે રૂમઝુમલાલને બાંટો પ્રાણુશંકરના હૃદયને વજ્રઘાત કરતો ફાટી નીકળ્યો.

“ હાથ ઉઠ્યા કર નહિં તો માફ છું ! ”

પ્રાણુશંકરના હાથ ઉઠ્યા થયા. “ બીત તરફ મો ફેરવ ! ” પ્રાણુશંકર રીવૉલ્વર તરફ દ્રષ્ટિ નાંખતો બીત તરફ ફર્યો. “ હાથ પાછળ લાવ ! ” ક્ષણબર પ્રાણુશંકરના મનમાં ભાંજમડ થઇ પણ તે દરમ્યાન વખતે રીવૉલ્વરનો ઘોડો નીચે પડે તો નાહક વિપરિત

પરિણામ આવે તે વિચારથી ભાંજગડનો નીવેડો આવી ગયો. પ્રાણુ-શંકરે હાથ પાછળ લીધા. રૂમઝુમલાલે તેમના ખાનામાંથી હાથકડી કહાડીને પ્રાણુશંકરના હાથમાં ભેરવી દીધી. વિજયનું યશસ્વી સ્મિત પ્રોફેસરના મુખ ઉપર છવાઇ ગયું.

ચોર તરીકેની કારકીર્દીની શરૂઆતમાંજ તેની પૂર્ણાકૃતિ થવાનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં તે જોઇને પ્રાણુશંકરના હૃદયમાં બહુ વ્યથા થવા માંડી. જ્યાં હાથકડી, રીવૉલ્વર વગેરે વસ્તુઓ આવી રીતે તૈયાર પડી હોય ત્યાંજ પોતે પ્રથમ આવી ચડ્યો એથી નસીબને ઠપકો આપતો, શિખાઉ અને ખીનઅનુભવી ચોરને સાધારણ રીતે કેટલી સળ થતી હશે તે વિશે પ્રાણુશંકર અડસટે ગણતરી કરવા લાગ્યો.

“ તું ચોર છે અને મેં તને પકડ્યો છે, ” પ્રોફેસર કૈંક છાતી પુલાવીને બોલ્યા. “ તને આને માટે પાંચ વર્ષની સજા થશે. ”

“ માફ નસીબ કેવું લીધું છે તે વિશે હું વિચાર કરતો હતો સમજ્યા શેઠ ! ” પ્રાણુશંકરે સ્વસ્થ ચિત્તે જવાબ આપ્યો. “ જુઓને ! તમારા ઘરમાં નાની સરખી પોલિસચોકી હશે એવું કાણુ ધારે ? હાથકડી, રીવૉલ્વર, ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ, જે જોઇએ તે હાજર ! તમે કેટલાં વર્ષ કલાં ? પાંચ ? મેં ત્રણ ધાર્યાં હતાં; પણ એનો બધો આધાર તો મેજસ્ટ્રેટની બુદ્ધિ ઉપર રહેલો છે. તમે કોઇ દિવસ ત્યાં જઇ આવેલા ખરા કે ? ”

પ્રો. રૂમઝુમલાલ પોતાના વિચારમાં એટલા બધા મુગ્ધાઇ ગયા હતા કે તેમણે આ ટીકા સાંભળી નહિ. વિચારમાં ને વિચારમાં તેમને એક યુક્તિ સૂઝી; આખરે પ્રભુએ તેમને નામાકિત થવાની તક આપી છે એવું તેમને લાગ્યું. તેજ વખતે પ્રાણુશંકરની નજર પ્રોફેસરના કાડ ઉપર પડી. “ પ્રો. રૂમઝુમલાલ-હીપનોટીસ્ટ અને મેસ્મેરીસ્ટ. ”

પ્રોફેસર પ્રાણશંકરની પાસે આવ્યા અને તેની આંખ મેળવી. કાર્ડમાં વાંચેલું લખાણ સ્મરણમાં આવતાં પ્રાણશંકરે પોતાની આંખ ધીમે ધીમે ખીંચી દીધી.

પાએક કલાક પછી રૂમઝુમલાલે પ્રાણશંકરને કહ્યું “ તું ચોર છે. તારી મેળ એમ બોલ. ”

“ હું ચોર છું, ” પ્રાણશંકરે ઉત્તર દીધો.

“ તેં મારા—પ્રો. રૂમઝુમલાલના ઘરમાં રાતના બાર વાગ્યે આવીને ચોરી કરવાનો ઇરાદો કર્યો છે. ” રૂમઝુમલાલે આગળ ચલાવ્યું.—

પ્રાણશંકરે તે બોલી સંભળાવ્યું.

“ હં ! બરાબર ! ” પ્રોફેસર બોલ્યા. “ આ ખુરશી ઉપર બેસી જ. ”

પ્રાણશંકર ખુરશી ઉપર બેઠો અને બેસતાં રૂમઝુમલાલથી નહિં બેવાય તેમ લગાર હસ્યો.

રૂમઝુમલાલ તેના સામી એક ખુરશી માંડીને બેઠો અને પ્રાણશંકરની આંખ સામું તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ નાંખતા બોલવા લાગ્યા:

“ તેં મારા ઘરમાં ચોરી કરવાના ઇરાદાથી અને જો હું સામે થાઉં તો માફ પૂન કરવાના ઇરાદાથી મારા ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. મારી એવી ઇચ્છા છે કે હું તને પોલિસ ઉપર એક ચીઠ્ઠી આપું જે તારે જાતેજ ત્યાં લઇ જવી અને તને એ લોકો પકડે ત્યાં સુધી ત્યાં ઉભા રહેવું. હવે હું જોટલું બોલ્યો છું તેટલું બોલી જ. ”

પ્રાણશંકર ધીમે ધીમે રૂમઝુમલાલના બોલેલા શબ્દો બોલી ગયો. પ્રોફેસર થોડીકવાર તેના સામું જોષ રચા અને પોલિસને ચીઠ્ઠી લખવા ઉઠ્યા.

“ મહેરબાન સાહેબ.

આ ચીઠ્ઠી લાવનાર ચોર છે અને તેણે મારા ઘરમાં ચોરી કરવાના ઇરાદાથી પ્રવેશ કર્યો હતો. મેં તેને હિપનોટાઇઝ કરેલો છે એટલે તે જાતેજ આ ચીઠ્ઠી તમને આપશે. તમે તેને પકડજો; હું સવારમાં ટેલીફોન કરીશ.

લી. સેવક,

રૂમઝુમલાલ

હિપનોટીસ્ટ અને મેસ્મેરીસ્ટ. ”

આ ચીઠ્ઠીને એક પાકીટમાં ખીડીને, શરનામું કરીને રૂમઝુમલાલે પ્રાણશંકરના હાથમાં મૂકી. પછી હાથ કડી છોડી લીધી અને ઉભો કર્યો. ઉભો કરીને તેને કયા પોલિસના થાણામાં જવું તેની બરાબર નિશાની આપી. પ્રાણશંકર બારણા તરફ જતો હતો તેવામાં વળી તેને તેણે અટકાવ્યો અને તેના ગજવામાં શી શી વસ્તુઓ હતી તે જોવા માગી. પ્રાણશંકરે સોનાનું ઘડીઆળ, સોનાના અછોડો, હીરાની પીન, સોનાની માણેકની વીંટી અને સોનાનાં બોરીઆં બતાવ્યાં. રૂમઝુમલાલ તે લાઇ લેવા જતા હતા પણ પાછળથી કેંક વિચાર આવવાથી અટકી ગયા અને તેને એમને એમજ જવા દઇ પોતાના ઝોરડાનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં.

બારણાં દબને રૂમઝુમલાલ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પડ્યા. પોતાના ઘરમાં ચોર ચોરી કરવા આવે, પોતે તેને હિપનોટાઇઝમના પ્રભાવથી મ્હાત્ત કરીને ચીઠ્ઠી આપીને પોલિસ યોકીમાં મોકલે અને પોતાની અદ્ભુત શક્તિની અસર નીચે પેલો ચોર પોતે પોતાના ગુનાહનો એકરાર કરે એમાં પ્રભુનો હાથ હશે. વિધાતાએ આખરે પોતાને વિજય આપવાનું ધાર્યું હશે. નહિં તો આમ થાય? આહ! પેલા હરિફ હિપનોટાઇસ્ટને જ્યારે આ વૃત્તાંતની ખબર પડશે ત્યારે તેને કેવી અસર થશે? વર્તમાનપત્રોમાં પોતાનું નામ કેવું માજી ઉઠશે? “પ્રો.

રૂમઝુમલાલની ગેળી ફૂટેહ ! ” “ હીપનોટીઝમના પ્રભાવથી પકડા-
યલો પાપી ! ” “ ચોરે પોતે કરેલો અસાધારણ એકરાર ! ” “ પ્રોફે-
સરનાં પરાક્રમનો પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ ! ” “ ચોરના ચાતુર્યના ચૂરેચૂરા ! ”
વગેરે આકર્ષક મથાળાવાળા લેખથી બધાં વર્તમાનપત્રો પોતાનાં
જળજળ વખાણ કરશે ! આવા આવા અનેક વિચાર કરતાં રૂમઝુમ-
લાલની આંખ મિંચાઇ ગઇ.

૪

પ્રોફેસરના ઘરમાંથી નીકળ્યા પછી પ્રાણુશંકર થોડીક વાર
સૂધી ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યો. પ્રાણુશંકરે પોલિસનો શક દૂર
કરવા મોટેથી સીસોટી વગાડવી શરૂ કરી. પહોંરોડનો ઝાંખો પ્રકાશ
પડવા માંડ્યો હતો, માણસોની આવજલ લગભગ શરૂ થવા માંડી હતી.
પ્રાણુશંકરે પોલિસ ચોકીનો રસ્તો લીધો એટલામાં સામેથી એક
ગરીબ જેવો દેખાતો પુરૂષ મળ્યો. પ્રાણુશંકરે પોતાની ઝડપ વધારી
અને થોડીકવાર તો તે દોડ્યો. પેલા પુરૂષની પાસે આવતાંજ પ્રાણુ-
શંકરે પેલી રૂમઝુમલાલની ચીઠ્ઠી પેલા પુરૂષના હાથમાં મૂકી અને
ગભરાતા સાદે કહ્યું. “ અરે, જોદાને ખાતર વહેલા દોડો; પેલી
પોલિસ ચોકીમાં જઇને આ ચીઠ્ઠી પહોંચાડી આવો ! ચોર આવ્યા
છે, ખૂન થયું છે. હું ડાકટરને ત્યાં જઈ છું, ” આટલું બોલતાં
બોલતાં ત્વરાથી પ્રાણુશંકર પાસેની ગલીમાંથી દોડતો અદ્રશ્ય થઇ ગયો.

પેલો પુરૂષ ક્ષણભર તો સડક થઇ ગયો. પણ પાછળથી કૈંક
ચીડવાતો, કૈંક ફફડતો પોલિસ ચોકી ઉપર ગયો અને પેલી ચીઠ્ઠી
જમાદારને આપી.

૫.

પ્રો. રૂમઝુમલાલ ન્યારે ઉઠ્યા ત્યારે દહાડો ચડી ગયો હતો.
ઉઠીને તરતજ તેમણે પોલિસ ચોકીમાં ટેલીફોન કરીને પૂછી જોયું
તો જણાયું કે ચીઠ્ઠી મળી છે અને ચીઠ્ઠી લાવનાર પુરૂષને પક-
ડવામાં આવ્યો છે.

“ બંરાબર આવીને આપી ગયો હતો કે ? ” પ્રોફેસરે ટેલીફોનમાં પૂછ્યું.

“ હા; પણ હમણાં ગડબડ બહુ કરે છે. જબરો તોફાની છે ! ” જવાબ મળ્યો,

“ હેં હેં હેં હેં ! ચાલો સાહેબજી ”

“ સાહેબજી. ”

ટેલીફોનનું કામ પૂરું કરીને રૂમઝુમલાલ વર્તમાનપત્રોની ઓફીસોમાં જવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યા. તૈયારી કરતાં મનમાં કેંક ચિંતા થવા લાગી. હજી પણ મારાં હિપનોટીઝમની અસર નીચે હોવો જોઈએ અને આમ કેમ ? કાણે એને એ અસરમાંથી મુક્ત કર્યો ? હશે ગમે તેમ હો પણ આખરે પકડાયો તો છે ! આમ વિચારીને હૃદયને શાંત કરવા રૂમઝુમલાલ અધાં વર્તમાનપત્રોની ઓફીસોમાં જઈ આવ્યા, અધાં વર્તમાનપત્રોવાળાઓએ ટેલીફોન દ્વારા ખાત્રી કરી જોઈ અને સંતોષકારક જવાબ મળવાથી તરતજ મોટામોટા લેખ લખવાની તૈયારી થઈ.

૬.

કોર્ટમાં એક પછી એક મુકદ્દમાનો ફેંસલો અપાયે જતો હતો. રૂમઝુમલાલ મુછ ઉપર તાલ દેતા પોતાનો ચોર ક્યારે આવશે તેની વાટ જોતા અધીરા થતા હતા એટલામાં આખરે એક ચીંથરે હાલ પુરૂષને પોલિસ અન્દર લઈ આવ્યા. તે પુરૂષ બહુજ ઉશ્કેરાઈ ગયો હોય તેમ જણાતું હતું. વારેવારે પોલિસો તેને વારતા તેમ છતાં તે તો સખત બાષામાં ગાલિપ્રદાન કર્યો જતો હતો. રૂમઝુમલાલે આ કેદીની સામા કેંક દિલગીરીથી જોયું. કેદી ગમે તેમ બોલ્યોજ જતો હતો. “ ઉપકારનો બદલો આ કે ? ચીઠ્ઠી આપવા ગયો તે મેં અખ મારી કે મનેજ પકડયો ? પણ ત્યારે પેલા હરામખોરને કેમ કાપ પકડવા જતું નથી ? ” આવાં આવાં વાક્યો તેના

મેંમાંથી નીકળ્યાં જતાં હતાં. એટલામાં રૂમઝુમલાલનું નામ સંભળાયું. લગાર આશ્ચર્યથી તે ઉભા થયા અને સાક્ષીનાં પીંજરા તરફ વળ્યા.

“ આજ માણસ તમારા ઘરમાં ચોરી કરવા ગુસ્થો હતો કે ?

પ્રો. રૂમઝુમલાલના માથાં ઉપર વીજળી પડી હોય તેવી અસર થઇ. આંખે અંધારાં આવવા માંડ્યાં. આખી કોર્ટ ગોળ ગોળ ફરતી હોય તેમ જણાવા લાગ્યું.

“ કેમ તે આજ માણસ કે ? ”

“નાજી, આ તો કોઇ ખીજો માણસ છે.” પ્રોફેસરે બથડતે અવાજે જવાબ આપ્યો. પોલિસો ગુસ્સાથી રૂમઝુમલાલની સામા જોઇ રહ્યા. માજીસ્ટ્રેટ ચીડવાઇ ગયો. લેલાગુ હીપનોટીસ્ટોના ચાળાથી અને તેમના ખોટી રીતે જાહેરમાં આવવાના પ્રયાસથી પોલિસોએ બેવકુફ બનવું નહિં જોઇએ અને પ્રજામાં પોતાની હાંસી નહિં કરાવવી જોઇએ એ મતલબનું સખત લાપણુ ન્યાયાસન ઉપરથી તેણે કર્યું. પોલિસોના ગુસ્સો, કેદીનાં ગાલિપ્રદાન અને જેવા આવનાર લોકોના ઉપહાસની વચ્ચે નીચું માથું કરીને શરમોંદા પડી જઇને પ્રોફેસર મકાનની બહાર નીકળ્યા. પોતાની સોનાની ઘડીઆળ વગેરે વસ્તુઓ ગઇ તેની તો શીકર નહોં પણ આખી દુનિયાની નજરે ફેંજતી થઇ, એક સામાન્ય ચોર પોતાને બેવકુફ બનાવીને પોતાનો કિમતી માલ તફડાવી ગયો એ વિચારથી રૂમઝુમલાલનું મગજ વ્યગ્ર બની ગયું, નિરાશામાં ડુબી ગયું. અધુરામાં પૂરું નીચે ઉતરતાંજ સંખ્યાબંધ પત્રોની નકલો લોકો ખરિદ્યાં જતાં હતાં અને તેમાં છપાયેલી પ્રોફેસરની કથા આશ્ચર્યચકિત થઇ વાંચતાં હતાં તે દેખાવ નજરે પડ્યો.

“હાય હાય ! જ્યારે ખરી ખિના જણાશે ત્યારે આ વર્તમાનપત્રો મારી કેવી ઠેકડી ઉરાડશે ? મારો હરિફ શું શું લખશે ?

અસ, માફ હિપનોટીસ્ટ તરીકેનું જીવન તો આજથી પૂરું થયું.”
આટલું બમહદયે બોલતા રૂમઝુમલાલ ધર બણી વળ્યા.

૭

બીજે દિવસે સવારે પ્રાણશંકર પોતાની ઝોરડીમાં બેઠો બેઠો ચાર પાંચ ન્યુસપેપર વાંચતો હતો અને “પ્રો. રૂમઝુમલાલનો ફેસલો” એ નામનો લેખ કૂંકે હસતો હસતો બે ત્રણવાર વાંચી ગયો. આ લેખ તેને બહુ પસંદ પડ્યો પણ તેમાં પણ માજીસ્ટ્રેટ ને બાપણ આપ્યું હતું તે તો તેને બહુજ પ્રિય લાગ્યું.

“પ્રોફેસર રૂમઝુમલાલે આ રીતે જાહેરમાં આવવાનો જે કુદ પ્રયત્ન આદર્યો હતો તેમાં તે પોતે સફળ તો થયા પણ કૂંકે જી-દીજ રીતે થયા. નાસી ગયેલો પુરૂષ તેને માથાનો મળ્યો હતો. તેની ચાલાકીથી આ કેસમાં પ્રોફેસર અને પોલિસ બેવકુફ બન્યાં છે.”

આ વાંચીને પ્રાણશંકર પૂન : હસ્યો અને ગળવામાંથી એક બીડી કહાડીને તે સળગાવીને પાછો વર્તમાનપત્રો વાંચવામાં તક્લીન થઈ ગયો.

૪ : “તસ્કર-વિનાશક યંત્ર.”

સાંજ હતી. ચોપાટીનો સમુદ્ર કુટપાથ ઉપરની મનુષ્યની ભરતી કૈંક કુતુહલથી નીરખતો ઝોલ્યાં ખાતો હતો. કુટપાથ ઉપર મનુષ્યોની બે હાર અંકેકની સામી દિશામાં જોશભેર ચાલી જતી હતી. એકવાર તે હારમાં સપડાઇ ગયેલો મનુષ્ય ગમે તેટલાં ફાંફાં મારે, તો પણ કુટપાથ પૂરો થયા સીવાય તેનાથી નીકળી શકાય કે નહિં એ શંકા-રૂપદ હતું. વેળુમાં નાનાં નાનાં બાળકો તેમની આયાઓ સાથે રમતાં હતાં. એક ખુણે દક્ષણી યુવકો ખારોપાટ રમતા હતા. હું ઝાઝો ચોપાટી ઉપર ફરવા જતો નહોતો પણ જ્યારે જાઉં ત્યારે પણ કુટપાથ ઉપર ચાલતી હારની ઝપાઝપીમાં પડતોજ નહોતો; વેળુમાંજ આંટા મારતો, પણ આ વખતે મને કૈંક એવું જ થઇ આવ્યું કે કુટપાથની મઝા ચાખવી. રેતીમાં ફરવાનું મૂકી દઇને કુટપાથ આગળ આવ્યો. લાગ જોઇને, મનુષ્યોની હારમાં ખાતું પડ્યું એટલે હું અન્દર દાખલ થઇ ગયો. સામા આવતાં મનુષ્યોની કેણી ખાતો, સામી કેણીઓ મારતો, કોઇના પગ ઉપર પગ મૂકી દેતો, યુવતીઓની ઘેરવાળી સાડીના ઝપાટાથી બચવાને આધા ખસતાં, પાસે ચાલતાં મનુષ્યોના શરીર સાથે અથડાતો હું મનુષ્યોની રેલ સાથે ધસડાતો ચાલ્યો. વચમાં વચમાં બીડમાંથી નાની જગ્યા ખુલ્લી પડે તે વખતે રસ્તેથી ત્વરિત ગતિએ પસાર થતી મોટોરકારો, ગાડીઓ

વગેરે નિહાળતો બેબાકળો બનતો હું એક આંટા પૂરો થતે ખીન્ને આંટા શરૂ કરતો.

આમ ત્રણ ચારેક આંટા માર્યા હશે એટલામાં એકવાર મને સામેથી આવતાં ટોળામાં ઠાઠ પરિચિત ચહેરો જણાયો. હું વિચાર કરું ન કરું એટલામાં એ પુરૂષ મારી લગોલગ આવી પહોંચ્યો. હું તેને બરાબર ઓળખી શક્યો નહિં પણ તેણે મને ઓળખ્યો હોય એમ જણાયું.

“અહો!—” તે પુરૂષ વધારે બોલી શક્યો નહિં. સામસામાં જતાં ટોળાંનો વેગ અનિવાર્ય હતો. અમે અટકીએ ન અટકીએ એટલે તો જૂદી જૂદી દિશામાં ધસડાધ ગયા. મેં પાછું વળી જોવાનો અને તે પુરૂષ ઠાણુ હતો તે ઓળખવાનો ધણેાય પ્રયત્ન કર્યો પણ કંઈ વળ્યું નહિં. તેથી આવતે ફેરે તેને સટકી જવા દેવો નહિં એવો નિશ્ચય મેં કર્યો.

ફેરો પૂરો થયો. કેટલાંક મનુષ્યો થાકાને અન્ય દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયાં. મારે તો પેલા પુરૂષને મળવું હતું એટલે પાછું જોડાવું પડ્યું. દૂર દૂર નજર ફેંકતાં મને પાછી પેલી આકૃતિ જણાઈ. તે આકૃતિએ મને પણ જોયો. અમે બન્નેએ એકબેને મળીને ગમે તે પ્રયાસે જણ મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. બન્ને સામસામા આવ્યા. શેકહેન્ડ કરી. અનેકના પગ કચરાયા. અનેકને ધક્કા વાગ્યા. મનુષ્યો અમારી સામાં કૂંક આશ્ચર્યથી, કૂંક ગુસ્સાથી જોષ રહ્યાં. દબાણ વળ્યું. પાછળથી જોશ આવતાં, જેમ સમુદ્રના ઉછાળા કચરાને ખ્હાર કહાડી નાખે છે તેમ પાછળના જોશથી અમે બન્ને પુટપાથ ઉપરથી ધકેલાધને રેતીમાં નીકળી ગયા. નીકળતાં નીકળતાં એક યુવકનો ધક્કો વાગતાં મારી ટોપી જમીન ઉપર ગળડી પડી. કેટલાક હસ્યા. પણ અમારી ધમ્મણ ગમે તે પ્રકારે ખ્હાર નીકળવાનીજ હતી એટલે આ બનાવ ઉપર મેં ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નહિં.

“ અહો નાનાભાઈ ! ” તે પુરૂષે પોતાનું વાક્ય પૂરું કર્યું.

“ અહા ! પ્રો. રૂમજીમલાલ ! તમે અહિં ક્યાંથી ? ” જમીન ઉપરથી ટોપી ઉપાડતાં તે પુરૂષને ઝાળખતાં મારાથી બોલાઈ જવાયું.

પ્રો. રૂમજીમલાલને અને અમારી ટોળીને ખાધ્યાવસ્થાનું ઝાળખાણ હતું. પણ તેમની પ્રવૃત્તિઓ એટલી બધી હતી, તેમનું રહેવાનું એટલું બધું અસ્થિર હતું, તેમની વૃત્તિઓ એવી ચંચળ હતી અને તેમનો સ્વભાવ એવો વિચિત્ર હતો કે તેમનો પત્તો એકાએક મળવો મુશ્કેલ હતો. પાસે દ્રવ્ય ઠીક હતું; નોકરી ચાકરી વગર ચાલી શકે તેવું હતું એટલે આ બધું તેમને પરવડતું. ચારેક વર્ષ પહેલાં તે અચાનક મુંઝાઈ છોડી ચાલ્યા ગયા. વચમાં વચમાં તેમની દીક્ષી ગયાની, ત્યાં હકીમ તરિકે દવાખાનું ખોલવાની, ત્યાંથી મદ્રાસ ગયાની, ત્યાં હીપનોટીસ્ટ તરિકે જાહેર બાપણ કરવાની, પછી કલકત્તે ગયાની, ત્યાં સ્વદેશી હુન્નરોના પેટ્રન તરિકે આગળ પડવાની, ત્યાંથી આબુ ગયાની, ત્યાં યોગસિદ્ધિ કરવાની વગેરે ખબરો અમને મળતી પણ અન્દર સત્યાસત્ય કેટલું હશે એ વિચાર કરવા જેવું હતું. તેમણે પ્રોફેસરની પદવી ક્યા હક્કથી ધારણ કરી હતી તે અમારી આટલી મિત્રતા છતાં અમે જાણી શક્યા નહતાં. તેમ છતાં એટલું તો કલુલ કરવું પડશે કે તેમને વિજ્ઞાનનો અત્યન્ત શોખ હતો અને અનેક નવાં યન્ત્રો દુનિયાનાં બહાં માટે બનાવ્યાં હતાં. જગતના કમનસીબે કહો કે પછી ગમે તેને લીધે કહો પણ એ યન્ત્રો દુનિયાનાં થોડાંજ મનુષ્યોની જાણમાં આવ્યા હશે. કારણ કે યન્ત્રો તૈયાર થતાંજ તેમાં કેંક એવું વિઘ્ન આવી પડતું કે તેને બહાર પાડવાની હિંમત પ્રોફેસર કરતાજ નહતા. આટલાટલી નિરાશા છતાં પ્રો. રૂમજીમલાલ ડગ્યા નહતા. તેમની અડગ હિંમત, પોતાની શક્તિને માટે સમ્પૂર્ણ આસ્થા અને અલૌકિક ધૈર્ય એ બધું જેવું તેવુંજ રહ્યું હતું. આશા અમર છે. કેાંઈક વખતે તેમનું યન્ત્ર સમ્પૂર્ણ રીતે કાંતેહમન્દ થશે

અને ત્યારે આખા જગતમાં પ્રો. રૂમઝુમલાલનું નામ જાણીતું થશે એ આશા તે લાગી શક્યા નહતા; અસ્તુ.

“ પ્રો. રૂમઝુમલાલ ! તમે અચીંતા, અણુધાર્યા અહિં ક્યાંથી ? ક્યારે આવી પહોંચ્યા ? ”

“ અમારું કેં ઠેકાણું છે ? અમે તો મસ્ત; જ્યાં અમારી મસ્તીને સ્થાન મળે ત્યાં જેંચાઇએ. પણ ચાલો આપણે ઘણે વર્ષે મળ્યા. મારે ત્યાં તો ચાલો. ”

“ તમારું ઘર ક્યાં આગળ છે ? દૂર છે ? ”

“ ના ના, પાછળની ગલીમાંજ છે. ”

અમે બન્ને ચાલ્યા. થોડા વખતમાં તેમના ઘર આગળ જઈ પહોંચ્યા. પ્રો. રૂમઝુમલાલ કુંવારાવૃત્તજ પાળતા હતા, પણ તેમ છતાં તેમના ઘરમાં એક બહુ સારો ધારો હતો. કાંઈ પણ પુરૂષ તેમને મળવા આવે એટલે ચ્હાનો પ્યાલો અને પાનસોપારી તો મળેજ. ચાર વર્ષ પહેલાં આ ધારાથી આકર્ષાઈને મારી અને અમારા મિત્રોની બેઠક એમને ત્યાં ધણીવાર થતી. મને દહેશત હતી કે વખતે ચાર વર્ષ પછી એ ધારો નીકળી ગયો હશે, પણ જેવા અમે ઘરની અન્દર પેઠા કે તરતજ ચાકરને બે ચ્હાના પ્યાલાનો હુકમ થયો એટલે તે વિશે ચિન્તા કરવાનો મને અવકાશ રહ્યો નહિં.

રટવનો અવાજ કાને પડ્યો. કીટલી ખખડી, પ્યાલા ખખડ્યા. આખરે ચ્હા આવી. અમે બારી આગળ ખુરશીઓ મૂકીને બેઠા. ચ્હાના પ્યાલા પાસે ગોળ ટેબલ ઉપર મૂક્યા. પીતાં પીતાં ચાર વર્ષની વાત કરી, મુખ્યાર્ષીની વાત કરી, રૂમઝુમલાલે બીજા દોસ્તોના ખબર અન્તર પૂછ્યા, સરલા વિશે પૂછ્યું. એવી અનેક વાતો ચાલતી હતી તેવામાં અચાનક વાત પડતી મૂકીને રૂમઝુમલાલ બેલ્યા.

“ પણ હું તમને આજે ખાસ આમહથી અહિં બોલાવી લઇ આવ્યો છું તેવું કારણ જાણો છો ? ”

આજે શું એમની વર્ષગાંઠ હશે? તેથી એમને ત્યાં જન્મવાનું હશે? એટલા માટે મને ખોલાવ્યો હશે? એવા વિચારો મને આવવા લાગ્યા પણ તેવા વિચારો બહાર પાડવા એ ઠીક નહિં એમ ધારીને હું ખોલ્યો. “ના, એવું તે શું કારણ હશે? કશું સમજાતું નથી.”

“હા, હા, હા—તમે નહિંજ જાણી શકો. કહું? મેં એક નવું યન્ત્ર બનાવ્યું છે તે જોવાને માટે હું તમને લઇ આવ્યો છું. પણ તમે કેમ એકાએક વિચારમાં પડી ગયા?” રૂમઝુમલાલે મારા મોં સામું જોઇને પૂછ્યું.

નવાં યન્ત્રનું નામ સાંભળીને હું ચમકી ગયો હતો. ચાર વર્ષ પહેલાં એવાં અનેક નવાં યન્ત્રોથી હું, સરલા અને અન્ય મિત્રો ધણી ધણી અડચણમાં આવી પડ્યા હતા. ધણી વાર એમના યન્ત્રોના પ્રયોગોમાં અમારે પૈસા ગૂમાવવા પડ્યા હતા. કેટલીક વાર કઢંગી સ્થિતિમાં મૂકાવું પડ્યું હતું. ચાર વર્ષ પછી પણ પાછું નવું યન્ત્ર આવ્યું તે સાંભળીને સ્વાભાવિક રીતેજ માફ ઉદય ધડક્યું હતું.

“ના ના, વિચારમાં શું પડી જાય?”

“પણ ત્યારે તમે ઉત્સાહ કેમ નથી બતાવતા? આ યન્ત્ર જોવું તેવું નથી. એનાથી અપણા લોકોની સ્થિતિજ ફેરવાઇ જશે.” રૂમઝુમલાલે કહ્યું.

અમારી સ્થિતિ એમના યન્ત્રોથી અનેક વખત ફેરવાઇ ગઇ હતી એટલે તે વાત મારા માન્યામાં તરતજ આવી.

“ચોરોના ત્રાસથી તીબેરીઓ શોધાઇ, તાળાં બનાવાયાં અને ‘ડેન્જર બેલ્સ’ પણ શોધાયા, પણ તેથી ચોરો ચોરી કરતાં અટક્યા નથી; આ ઉપરથી તે વિષય ઉપર મેં ધ્યાન દોડાવ્યું. મેં વિચાર કર્યો કે ચોર લોકો ધરમાં કયે કયે રસ્તે દાખલ થાય છે, તે વાત જો પ્રથમ નક્કિ થાય તો તે તે રસ્તાઓ બંધ કરવાના ઉપાય લઇ શકાય. અનુભવ ઉપરથી, વિચાર પૂર્વક મનન કરવાથી અને તે

વિશેનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાથી મને જણાયું કે ચોરો ખારીઓ અને ખારણાઓમાંથી ધરમાં દાખલ થાય છે.” પ્રો. રૂમજુમલાલ બોલ્યા.

“ત્યારે તે સીવાય ખીજ રસ્તા છે ખરા?” મેં સ્હેજ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

મારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેમણે આપ્યો નહિ અને આગળ ચલાવ્યું. “એથી મેં એક એવું યંત્ર શોધી કહાડ્યું કે આપણે જેવી ખારી ઉઘાડીએ કે અરધી મીનીટ પછી એક જળી સ્પ્રીંગથી છૂટી ખારી ઉઘાડીને અન્દર આવનાર મનુષ્યની આસપાસ વીંટળાઈ જાય.”

“અરધી મીનીટનો શો મેળ આવ્યો?” મેં પૂછ્યું.

“સાધારણ મનુષ્યો એ વાત તરત સમજી શકે તેમ નથી,” જરા ભમર ચડાવી, છતાં સામું જોતાં પ્રોફેસર બોલ્યા. “ખારી ઉઘાડીને કોઈ મનુષ્ય અન્દર દાખલ થાય ત્યાં સૂધીના કાળનું માપ પણ લેવું જોઈએને ! આ યંત્રનું નામ ‘મેં તસ્કર-વિનાશક યંત્ર’ રાખ્યું છે. ખીજ બધી રીતે એ યંત્ર તૈયાર છે. ફક્ત પેટન્ટ લેવડાવવું બાકી છે. મેં મારા ધરની દરેક ખારીએ અને દરેક ખારણાંએ એ યંત્રો ગોઠવી દીધાં છે.”

“શું આ ખારીએ પણ છે?” અમે ખારી પાસેજ બેઠા હતા એટલે હું ગભરાઈને બોલ્યો.

“તમે લોકો યંત્રનાં નામથી જ ગભરાઓ છો કે કેમ? હા, આ ખારીએ પણ છે પણ જ્યાં સૂધી મેં ચાંપ પાડી નથી ત્યાં સૂધી તે બન્ધ જ રહેશે. જૂઓ જે આપણા માથા ઉપર દેખાય છે તેજ એ યંત્ર છે. આ ખારી ઉપર દેખાય છે તે તેની ચાંપ છે. જેમ બીજાની બત્તીને આપણે સ્વીચથી સળગાવી શકીએ છીએ તેમ આ સ્વીચથી આપણે આ યંત્ર ચાલુ કરી શકીએ છીએ.”

મેં ઉપર જોયું. આઠેક વાગ્યા હતા એટલે ઝાંખી બત્તીના અજવાળામાં ખરાબર જોઈ શકાય તેમ નહતું તેમ છતાં પણ મને

મોઢું કાણું ધાણું જણાયું. બરાબર બેતાં માછીમાર માછલાં પકડે છે તેવી જાતની જાળ જણાઈ. આસપાસ લોઢાના નાના નાના સળીઆ જણાયા. ચારે બાજુ દોરડાં ધરેડીથી ટીંગાતાં હતાં. આગળ ગુનેહ-ગારને ભેરવે છે તેવી હાથકડી જેવું કૈંક જણાતું હતું. મેં મારી ખુરશી પાછળ હઠાવી. આ યન્ત્રથી દૂર બેસી શકાય તેટલે દુર જઈને બેઠો.

“ કેમ ? કેવું લાગે લાગે છે ? ” રૂમઝુમલાલે મને પૂછ્યું.

“ આકારમાં જે પૂછતા હો તો મૂએલી ભેંસ દોરડાંથી ટાંચી રાખી હોય તેવું જણાય છે. આકી ગુણુઅવગુણુ તો જાણ્યા વગર શી રીતે કહી શકાય ? ”

મારી ટીકાથી પ્રોફેસર કૈંક અપ્રસન્ન થયા હોય એમ લાગ્યું.

“ જો રજા હોય તો એક પ્રશ્ન પૂછું, ” મેં કહ્યું.

“ હા બોલોને, ” રૂમઝુમલાલે કહ્યું.

“ આ યન્ત્ર ચોર અને ધરનાં માણુસો વચ્ચેનો ફરક જાણી શકે છે ખરે ? ”

“ તે જાણવાની શી જરૂર છે ? ”

“ ત્યારે ધારો કે તમેજ રાત્રે બારી ઉઘાડો તો શું પરિણામ થાય ? ”

“ એવું ધારવાની કશી આવશ્યકતા નથી. આપણે જ્યારે બારી ઉઘાડીએ ત્યારે ચાંપ ઉઘાડી નાખીએ. બાકી તો સાંજના સાત વાગ્યાથી અમે ઉપલા માળાની બારીઓ બંધ કરીએ છીએ અને યન્ત્રો ચાલુ કરીએ છીએ. આ માળાનાં અને નીચેનાં સૂતી વખતે ચાલુ કરીએ છીએ. ”

“ ચોર પકડાય ત્યારે તમને ખબર પડે ખરી કે ? કે સવારેજ ખબર પડે ? ”

“ મારા કામમાં એક વાતની કસર નહિં હોય. જેવી બારી ઉઘાડી કે તરતજ ધીમી સીસોટી વાગે અને પછી જ્યારે ચોર પકડાય

ત્યારે મોટો અવાજ થાય. એટલે આપણે તરતજ બધી સહીએ. હું તમને અને બીજા મિત્રોને આ અખતરો તાદ્રશ્ય કરી બતાવીશ એટલે બધું જ બચાશે.”

વાત જરા બન્ધ પડી. ધડીકમાં બારી બધી જેતો, ધડીકમાં ઉપર ટીંગાતાં મૂએલી ભેંશ જેવાં જણાતાં યંત્રને જેતો હું ઉઠવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પ્રો. રમજુમલાલ ચઢાના ખાલી પ્યાલા સામું એકી ટશે જેતાં ઉંડા વિચારમાં હોય એમ જણાયું. એટલામાં ધીમી ધણીજ ધીમી, રાત્રીના અન્ધકારને બેઢતી, કાણુ જણે શાથી મારાં હૃદયમાં અનેક બયબીત ખ્યાલો ઉત્પન્ન કરતી, જેથી સીસોટી સંભળાઇ. રમજુમલાલની આંખો સતેજ થઈ, છાતી કુસી; પગ ટટાર થયા.

“મારું યંત્ર—!?! ” ખુરશી ઉપરથી અચાનક ઉઠતાં રમજુમલાલ બોલ્યા.

એક ક્ષણુ ગઈ. અમને સો ક્ષણુ ગઈ હોય એમ લાગ્યું; કચડકડ ! બડામ ! બડ્ ! ! ! એક ચીસ. પછી બિભત્સ ગાલીમદાન !

અમે સ્તબ્ધ થઈ ગયા. શું કરવું તે વિચાર મગજમાં નહિં આવી શક્યો. પણ ઉપર તોફાન વધવા માંડ્યું. ગાળોની સાથે ચીસો પણ વધવા માંડી. જળમાથી કોઈ ભુખ્યો સિંહ છૂટવાને ફાંફાં મારતો હોય તેમ જણાવા માંડ્યું.

“ચાલો, ઉપર ચાલો. કોઈ બદમાશ આપણા પંઝામાં સપડાયો લાગે છે.” રમજુમલાલ બોલતા બોલતા ઉઠ્યા. તેમણે હાથમાં ફાનસ લીધું અને આગળ જવા માંડ્યું, મારે તેમની પાછળ ગયા સીવાય છૂટકો નહતો. જળ માણસને પકડી રાખી શકે તેટલી મજબૂત હશે કે કેમ, માણસ અન્દર પકડાયો હોય તેમ છતાં તેના હાથ છૂટા હોય કે કેમ, હાથકડી જેવું તે જણાતું હતું તેમાં હાથ ખરાબર સપડાયા હશે કે કેમ, મુખ્યાઇના ચોરો સાથે બન્દુક કે તરવાર રાખતા હશે કે નહિં એવા અસંખ્ય વિચારો મારા હૃદયમાં ઉભરાવા લાગ્યા. મેં આવેશમાં ને આવેશમાં મુખ્યાઇને, ચોપાટીને

અને પ્રો. રમણમલાલને શાલ પામરી ઓરાદી, તેમ છતાંય મારે પ્રોફેસરની પાછળ ગયા સીવાય અન્ય માર્ગ હતો નહિં.

અમે ઉપર ગયા. રમણમલાલનું જ્ઞાનસહાસવા લાગ્યું. તે ખીકને લઇને હશે કે ચોરને મારવાના નિશ્ચયથી હશે તે હું જાણી શક્યો નહિં. પણ તેમના દાંત પણ કચકચ થતા હતા એટલે મને લાગ્યું કે ચોરને મારવાના ઉદ્દેશથીજ જ એ બધા વિકારો જણાતા હશે.

ઓરડામાં તોજ્ઞાન વધતુંજ હતું. જાણે કેાઇ ગાંડા હાથીને પૂર્યો હોય તેમ સખત અજાણઝીક ચાલી રહી હતી. વચમાં વચમાં કાચનાં વાસણો ફુટવાનો અવાજ પણ સંભળાવા લાગ્યો. અમે ઓરડાના બારણાં બાગળ જઇ પહોંચ્યા. એટલામાં દુર્ભાગ્યે પવનનો સુસવાટો આવ્યો. જ્ઞાનસહાસવાર્ધ ગયું. હવે પાછાં ફરવાનો પણ અવકાશ રહ્યો નહિં. રમણમલાલ ઓરડામાં ધસ્યા. હું ચોર કુદીને બારણામાંથી નાસી નહિં જઇ શકે તેટલા માટે ઉંબરામાંજ ઉભો રહ્યો. અન્ધારું હતું એટલે હું તેમની સાથે નહતો એ વાત રમણમલાલ જાણી શક્યા નહિં. અન્ધારામાં રમણમલાલ કુદીને છોડવાનો કે કુદીને મારવાનો યત્ન કરે છે તે મારાથી જોઇ શકાયું નહિં. પણ થોડીવારમાં “ઓ બાપરે ! મને હરામખોરે બચકું ભર્યું !” એવા શબ્દો બોલીને રમણમલાલ ગળડી પડ્યા. હું “ખીજું જ્ઞાનસહ્યાં છે ? દિવાસળી ક્યાં છે ?” એવા શબ્દો બોલતો બિભોજ રહી ગયો. હવે તુમુલ્લ યુદ્ધ જામ્યું. એક તરફથી ચોરની ગાળો અને બીજી તરફથી રમણમલાલના ધાંટા કાનને અથડાવા લાગ્યા. આમ ક્યાં સુધી ચાલત એ કહી શકવું મુશ્કેલ છે, પણ એટલામાં નીચેથી એક ચાકર મોટું જ્ઞાનસ લઇને આવ્યો. તેનો પ્રકાશ ઓરડામાં દંદ યુદ્ધ કરતા પુરૂષો ઉપર પડ્યો.

“અરે કેાણુ શેઠ ?”

“કેાણુ હરામખોર વીકુ કે ?”

પ્રોફેસર રૂમઝુમલાલ અને પેલો બીજો પુરૂષ મારામારી કરતા અટકી ગયા. હું અને ફાનસ લઈ આવેલો ચાકર આવે સમયે હસતું કે નહિં એ વિચારથી એકેકની સામું જોઈ રહ્યા.

“ મને બાચકું ભરતાં તને શરમ નહિં લાગી ? ” રૂમઝુમલાલે પેલા પુરૂષને કહ્યું.

“ અન્ધારામાં ફાને ખબર કે કોણ છે ? પણ આ જાળમાંથી તો મને છૂટો કરો. બળી ગયેલા આ ચાકરી. આતે ધર કે ભૂતાવળ ? ” હજી સૂધી જાળમાં જ વીંટળાઈ ગયેલો પ્રો. રૂમઝુમલાલનો ચાકર ન બોલાય તેવા શબ્દો બોલવા લાગ્યો. મહા મહેનતે અમે તેને જાળમાંથી છૂટો કર્યો. તેને શરીરે થયેલા ઝખમો ઉપર અને રૂમઝુમલાલને પગે અમે પાટા બાંધ્યા. ઝોરડામાં ભાંગેલા કાચ, પુટેલાં વાસણો વગેરે પડ્યાં હતાં તે બીજા ચાકરને સાંભરવાનો હુકમ આપ્યો. રાતના સાત વાગ્યા પછી બારી નહિં ઉઘાડવી એમ બસો વખત કહ્યા છતાં બારી કેમ ઉઘાડી એવા શબ્દો રૂમઝુમલાલ પગની વેદના ભૂલી જઈને બોલવા લાગ્યા. સામાં વીડુએ શેઠ ચાકરનો સમ્બન્ધ ભૂલી જઈને અનેક વાક્યો કહ્યાં. ચડેલા પગારની ઉધરાણી થઈ. વગર ગુનાહે જાળમાં ફસાવીને નિર્દોષનો જીવ લેવાની કોશિષને માટે ફરી-આદ કરવાની ધમકી અપાઈ. તેના ઉત્તરમાં પગે બાચકું ભરવાને માટે પોલિસને સોંપવાનો ડર બતાવ્યો. કાચનો સામાન ભાંગવાને માટે પૈસા ભરી લેવાનું કહેવામાં આવ્યું. બધી ટપાટપી થઈ. હું અને બીજો ચાકર વચમાં પડ્યા. બન્નેને છૂટા પાડ્યા. સવારે જોઈ લેવાશે એમ નક્કિ થયું.

x

x

x

હું અને પ્રો. રૂમઝુમલાલ બધીવાર મળીએ છીએ પણ “તસ્કર વિનાશક યન્ત્ર” વિશે તો હું અન્ધારામાં જ રહ્યો છું.

૫ : “સિંહનો શિકાર.”

વાંચનારાઓએ મહેરબાની કરીને પોતાની જાતને આફ્રિકાના અરણ્યોમાં અથવા તો ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના ગાઢ જંગલમાં ધારવી નહિ. આપણી વાર્તાનું સ્થળ એક મુંબાઇ ઇલાકાનું નાનું ગામડું છે. થોડાં ઝુપડાં, વળી મેદાન, વળી વાંકાંચુકા રસ્તા; આવીજ જાતની એક પછી એક ગલીઓ; વળી થોડેક દૂર કેંક સારા દેખાવના ધર, છુટા છવાયા નાના બંગલાઓ. આ જાતનું તે ગામડું હતું. સાંજનો સમય હતો. સઘળું શાંત હતું. જ્યારે તમે ત્યાંના વાંકાંચુકા રસ્તા પર ચાલો, તરતજ કપાયલા ધાસની સુંદર વાસ પ્રસરાવતી હવા ચાલી આવતી હોય, અને, સાંજની શાન્તિથી જીણા તમટ્ટાના અવાજ તમારે કાને પડતા હોય, કોઇક કોઇક જગ્યાએ આગીઆઓ ઝાડીમાંથી જીણો પ્રકાશ પાડતા હોય, ગાયોનું ભાંભરવું આધેના ખેતરોમાંથી સંભળાતું હોય તે વખતે તમે ભાગ્યેજ ઉદર કે બિલાડીથી મોટી વસ્તુ જેવાં કે સિંહ, વાઘ વગેરેનો શિકાર કરવાનું ધ્યાનમાં લ્યો.

અંધારું થવા આગ્યું હતું. જેમ જેમ પશ્ચિમ તરફનું આકાશ રાતું મટીને ભૂરું થવા લાગ્યું તેમ તેમ ગામડાંના હુહારની બહીનો બડકો સ્પષ્ટ દિસવા લાગ્યો. કોઇક કોઇક ઝુપડાંમાં દિવા પજુ થવા લાગ્યા. નાદાન છોકરાઓ અને જુવાનીઓ બહારની

રમત ગમત છોડી પાછા ઘેર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ગામડાંની હવા સારી હોવાથી હમણાં વસ્તી સારી હતી. ઘણા જણાઓ મોટાં મોટાં શહેરોમાંથી અહિં હવા ફેર કરવા આવતા હતા.

ધીરે ધીરે એક મોટા લીમડાંના ઝાડ નીચે થડ ઉપર એક મોટી જાહેર ખબર ચોંટાડવામાં આવી હતી તેની આસપાસ લોકોનું ટોળું જમવા લાગ્યું. જાહેર ખબરમાં ઘણા જ મોટા કદે દુનિઆનું સૌથી ગંજવર સરકસ આ નાના ગામડાંની પાસે આવી પહોંચ્યાની ખબર છાપી હતી, કારણ કે અમારા ગામથી થોડેક દૂર જ એક મોટું ગામ હતું. જાહેર ખબરને મથાળે એક મોટા માણસ ચીતરેલો હતો. તેને ચિત્રમાં એક મોટા સિંહની પાસે સુતો હોય તેમ ચીતરવામાં આવ્યું હતું. પાસે એક નાનું સિંહનું બચ્ચું પાડવામાં આવ્યું હતું અને રહેજ છો એક વિકરાળ વાઘ ચીતરવામાં આવ્યો હતો. અલગત આ ચિત્ર ધણું મઝેનું દોરવામાં આવ્યું હતું અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે ઘણાજણ તે જોવા માટે એકઠા થયા.

ધીમે ધીમે ફટલાક છોકરા ગંભીર વાત કરતા હોય તેમ જણાયા. તેઓ આતુરતાથી વાત કરતા હતા. થોડી થોડી વારે આસપાસ ચિંતાતુર વદને જોતા હતા. નાના નાના છોકરાઓ વાત સાંભળવા આવતા અને પછી તે બધે પ્રસરાવવા દોડી જતા હતા. આસપાસના પાડોશીઓ ધર છોડી ધીરે ધીરે વધારે વધારે એકઠા થતા ગયા. થોડીવારમાં વાત ખૂલ્લી પડી ગઈ. સરકસમાંથી એક મોટો સિંહ છૂટો થઈને નાસી ગયો હતો અને આ ગામડાંને પાઠરે આવી પહોંચ્યો હતો.

ખરેખર એક નાના ગામડાંને ગભરાવી મારે તેવી આ વાત હતી. મદારીઓ, વાદીઓ, બાવાઓ, હડકાયાં કુતરાં વગેરેની આ વિકાળ સિંહની આગળ શી ગણતરી ! થોડીવારમાં સિંહ ગામડાંમાં આવી પહોંચશે એવી બોલ બધાંને લાગવા માંડી. સ્ત્રીઓ નાના

છોકરાંઓને બળાતકારે ધસડી જઈ તેમનાં ઘરમાં ભરાઈ જવા લાગી. જેમના ધણીઓ હજી લગી ઘેર આવ્યા નહોતા તેમની સ્ત્રીઓ તેમને ખબર કરવા દોડી. કેટલાક ડાહ્યા માણસો ઘરના બારી બારણાં દેવા લાગ્યા. જાણે જૂના વખતની માફક કોઈક રાક્ષસ આવી ચડ્યો હોય અને ફક્ત ઘરના બારી બારણાં દઈ અન્દર ભરાઈ રહ્યા સીવાય છૂટકો ન હોય તેવો ગભરાટ ફેલાઈ રહ્યો. પરંતુ કેટલાક બહાદુર માણસો જ્યાં સુધી તેઓએ આ વાત સામસામાં ધણી વખત કરી ત્યાં સુધી બહાર જ રહ્યા. આખરે તેમનામાંના માણસ પણ ધીરે ધીરે ઓછા થવા લાગ્યા. થોડા આખરે બાકી રહ્યા તેઓએ એક ધણો જ સાહસિક વિચાર કર્યો: કે સિંહને જંગલમાંને જંગલમાં જ પકડવો. આ વિચાર સૌ પહેલાં એક જાડા, ઠોંગણા, અને ચશ્મા પહેરતા ત્યાંના સ્કુલ માસ્તર દુબાશને આવ્યો. તેઓ પોતાની જાતનો સૌથી ડાહ્યામાં ખપાવતા હતા, અને દર વર્ષે ઇન્સ્પેક્ટરને પોતાની સ્કુલની ઉંચી કેળવણી બતાવતા હતા. પણ આજ લગી તેઓને હિંમતવાન તરિક્કે લાગ્યે જ કોઈ ગણતું. આ વખતે તેમનામાં બીમ, હરકયૂલીસ, જેક ધી જયન્ટ કીલર વગેરેનું સામઢું જોર આવ્યું હોય તેમ દેખાતું હતું કારણ કે તેણે શાન્તિથી કહ્યું કે જો એના જેવા જ ખીજા ત્રણેક જણા તૈયાર થાય તો સિંહને પકડવા હમણાંને હમણાં તે જઈ શકે.

“કે નહિં તો પણ,” તેણે કહ્યું, “આપણે પાસેના જંગલમાં રહેતા આદમીઓને ચેતાવી તો શકીશું; નહિં તો વખતે તેમનાં છોકરાંઓને સિંહ મારી નાખે.”

“પણ વખતે આપણને મારી નાખે તો ?” ટાળામાંના કોઈએ કહ્યું. માસ્તરે તેની તરફ ધીક્કારની નજરથી જોતાં કહ્યું. “આપણે મરદો છીએ, અને આપણા ઉપર જો સિંહ હુમલો કરશે તો એકી વખતે એક જગ્યાને પકડશે; તેટલા વખતમાં ખીજાઓ તેને મારી નાંખી શકશે.”

“પણ સિંહ એમ તરત મરતો નથી.”

“હું મારી ખંદુક લઇશ, ” સવાલનો ફરિયાદી આજુતો હોય તેમ સ્ફુલ્લ માસ્તર બોલી ઉઠ્યો. તે એક વોલન્ટીઅર હતો અને પોતાની નિશાન તાકવાની શક્તિ ઉપર મુસ્તાક હતો. “સારે નસીબે હાલ ખંદુક મારે ઘેર જ છે. આફ્રીકાના નાગા નાગા જંગલીઓ સિંહને મારે છે તો આપણે તો સુધરેલા છીએ. વળી આ સિંહે પોતાની અડધી જીંદગી તો પાંજરામાં ગાળી છે એટલે મારી ખાત્રી છે કે એકી વખતે તે એક જણાથી વધારેને નહિં મારે.”

હવે વધારે વાદવિવાદ કરવાનું રહ્યું નહિં. ધીરે ધીરે આ બયાનક બનાવમાં ભાગ લેવાને નીચલા ગૃહસ્થો તૈયાર થયા.

પહેલાં હરિઓ લુહાર. એણે પોતાના જવડી જ ઉંચી કટાઇ ગએલી ખંદુક લીધી હતી. આ ખંદુક તેના બાપદાદા અગાડીના વખતમાં વાપરતા હતા. આ ખંદુક સીવાય પણ જો તેની મુઠી જોઇ હોય (એવાં જોરથી તેણે મુઠી વાળી હતી) તોજ નાના પ્રાણીઓ તો ગભરાઇ જાય. બીજા રસુલમિયાં હતા. એ ત્યાંનો ભાડે ગાડી ફેરવનારો હતો અને એક વખત લડાઇમાં જઇ આવ્યો હતો (અલખત આ વાત તેના સીવાય બીજું કોઇ માનતું નહોતું) તેણે એક મોટા કુહાડો લીધો હતો અને બીજા હાથમાં એક ફાનસ પકડેલું હતું. તેનો ભાઈ મોટો કુરતીયાજ હતો તેણે એક જૂનો બાલો બે હાથે મજબુત પકડેલો હતો. બીજા બેએક બેડુતો હાથમાં ધારીયાં લઇને ચાલતા હતા. હવાફેર આવેલા ઝહરથોના ત્રણેક ઘાટીઓ પણ અંદર સામેલ હતા. આટલું મજબુત માણસોનું ટોળું હતું, પણ તે સીવાય કેટલાક રખડેલ નાના છોકરાઓ પણ કોઇ હાથમાં સોટી, તો કોઇ મોટી ખરી, તો કોઈ ચપ્પુ વગેરે લઇને આવી પહોંચ્યા હતા. મી. દુબાશ કોઈ મોટો રાજા હોય, હરિઓ લુહાર અને મીઆં રસુલ તેના જાણે અંગરક્ષક હોય અને આ નાના છોકરાઓ જાણે અગણિત સૈન્ય હોય તેમ ત્યાં દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

ગામનો પોલીસ હતો તેણે આ બધાની સાથે જોડાવા કરતાં પોતાના વડાને આ બાબતને જાતે રીપોર્ટ કરી આવવાનું વધારે પસંદ કર્યું. મી. દુબાશે ઘેરથી ચળકતી બંદુક ખાંધે લટકાવી હતી અને માથે વૉલન્ટીઅરની ટોપી લગાવી હતી. આટલી તૈયારી પછી એકદમ તેણે ચંદ્રના અજવાળામાં લશ્કરને આગળ વધવાનો હુકમ આપ્યો. થોડેક દૂર તેઓ ગયા એટલામાં જ બધાઓએ પોતાના કાન માંડીને સાંભળવા માંડ્યું.

“ આ અવાજ શું ? ક્યાં થાય છે ? ” એકદમ બધાઓ બોલી ઉઠ્યા.

“ અરે ! એ તો મકન પટેલનો પાડો છે. ” આમ કહીને એકદમ મી. દુબાશ અગાડી વધ્યો અને ધીરે રહીને પોતાની બંદુક ગડબી. ચશ્મા લુછી નાક ઉપર બરાબર બેસાડ્યાં અને આગળ ફેવી રીતે વધવું વગેરેની સમજણ પાડતાં બોલ્યો.

“ ગમે તેમ થાય તો પણ આપણે બધાએ સાથે રહેવું. તમે નાના છોકરાઓ બાબુએ રહેજો. જેઓની પાસે બંદુક હોય, તેમણે મધ્યમાં રહેવું. જે કોઇ સિંહને જુએ તેણે તરતજ સીસોટી વગાડવી અને એકદમ બધા માણસોએ એક ઝાડની પછાડી ઉભા રહી જવું. તમારે સૌથી પહેલાં મને બંદુક ફેડવા દેવી. ”

“ પણ જોજો યાદ રાખજો. જે કોઇને સિંહ પાડી નાંખે તો માણસને ગોળી વગાડવી નહિ ! ”

“ તે બાબત કશી હરકત આવવાની નથી, ” રસુલે કપાળને પરસેવો લુછતાં કહ્યું. “ હું એક ગોધાની આંખ પાંચસે વાર દૂરથી આંટી ચકું છું. પણ ફીકર એટલી છે કે વખતે સિંહ મનેજ પહેલો થાપો મારે; પણ—હરકત નહિ; તમે સિંહના કપાળ ઉપર આંટવાનો પ્રયત્ન કરજો. ”

“ બધા બોલવામાં જ શુરા જણાય છે. ” કોઇએ પછાડીથી સાદ માર્યો. પણ આ ઉદ્વેગમાં બોલવું બ્યર્થ ગયું કારણ કે આ ઉપર કોઇએ ધ્યાન ન આપ્યું.

ધીરે ધીરે તેઓ જંગલની વચમાં આવી પહોંચ્યા. જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ બધાની હિમત ઓછી થતી ગઈ. કોઈ કોઈ પોતાની હિમત ટકાવી રાખવાને પ્રયત્ન કરતું તો તેને એકદમ મી. દુબાશ છાનો રહેવાનો હુકમ કરમાવતા. એક નાના છોકરાએ બૂલથી એક ખીસકાલીને પથરો માર્યો. આ ઉપરથી મી. દુબાશે બીજા દિવસે તેને રકુલમાં આપેા દિવસ ઉભા રહેવાની સજા કરી. આથી સિંહના શિકારમાં મજા પડતી નથી એવું ધારીને ધીરે ધીરે છોકરાઓ પછાડી પડી ગયા અથવા તો પાછા ફરીને ઘર તરફની પથુ તૈયારી કરવા લાગ્યા. એટલામાં એકદમ સિસોટી ! થોડે છેટે સહેજ ખખડાટનો અવાજ સંભળાયો !

“ આવે છે ! ” આ બુમ પડતાં જ લશ્કરીઓ નાંસવા લાગ્યા અને જો તેમનામાં બે જણા ઝાડી આવવાથી પડી ન ગયા હોત તો આખું લશ્કર ગામ આગળ જઈને જ ઉભું હોત.

“ ધીરજ રાખો ! ધીરજ રાખો ! ” દુબાશે બુમ પાડી અને પાંચેક જણા ઝાડની ઓથમાં દુબાશની સાથે હિમત પકડી ઉભા રહ્યા. રસુલમીમાં પોતાની બંદુક ઉંચી નીચી કરવા લાગ્યા.

એક મીનીટ લગી સઘળું ચુપચાપ થઈ ગયું. ફક્ત માણસોના શ્વાસ લેવાના જ અવાજ સંભળાયા કર્યા એટલામાં અચાનક વધારે ખખડાટ થયો. અને બીજા જ પળે એક મોટું કાળું પ્રાણી ઝાડીમાંથી ફૂદી બહાર આવ્યું. રસુલ પોતાની બંદુક ફેડવાની તૈયારીમાં જ હતો. એટલામાં કોઈ બુમ મારી ઉઠયું. ” એતો ફૂતરો છે ! પેલા બની શિકારીનો ફૂતરો ! ”

“ હા ! નીચ લુચ્યાઓ ? ” એક જાડો અવાજ સંભળાયો અને શ્વેતમાં બની શિકારી બહાર આવ્યો “ અરે-રસુલ ! ” તેણે અચંબાથી ઉંચું જોયું અને એક પછી એક બધાને ઓળખ્યા.

“ તમારા જેવા આવો ધંધો કરશે એવી મને આશા નહોતી ! હું નહિ, કાલે જ હું તમને બધાને ઠેઠ પહોંચાડું છું. ”

આ બાબુના થોડાક શબ્દોથી શિકારીની બૂલ ભાંગી.

થોડી વાર વિચાર કરીને આખરે શિકારીએ પણ આ હિમત વખાણી અને તરતજ પોતાની બે જોટાની બંદુક ભરી, હાથમાં પકડી બેઠો. “ એક વખત સિંહ જો નજરે પડે તો જૂઓ ! ” આવા બહાદુર માણસનો ઉમેરો થયાથી આખું લશ્કર ખુશી થયું અને શિકારીના કુતરાને આગળ કરી પાછા આગળ વધવાનું શરૂ કર્યું. રસ્તામાં જે જે ઝુપડાંઓ આવતાં ગયાં ત્યાંના માણસોને જગાડી બધી હડકીતથી વાંકેડ કરી, બારી બારણાં બંધ કરી સુધી રહેવા જણાવ્યું. આવી રીતે વખત પસાર થતો ગયો અને બરાબર મધ્ય રાત્રિ થઇ.

આ વખતે પાછો લશ્કરમાં ખળભળાટ થઇ રહ્યો. કુતરો એક-દમ ભસ્યો અને બધાએ જોયું તો એક ઊંચી, કાળી અને ભયાનક આકૃતિ આસુરી વેગથી આવતી જણાઇ. તે અવાજ બીલકુલ કરતી નહોતી; પગ હલાવતી નહોતી. જાણે અસલના વખતનો રાક્ષસ કેમ ન હોય તેમ ચંદ્રના ઝાંખાં અજવાળાંમાં આ આકૃતિ જોસ ભેર આગળ વધવા લાગી.

આ આકૃતિની વચમાં એક ઝીણો પણ તિક્ષ્ણ પ્રકાશ હતો, જે આ ભયાનક પ્રાણીની આંખ હોય તેવો દેખાતો હતો. ઝાડની ઓથે રહી આ આકૃતિ તરફ બધા જોઇ રહ્યા. ફક્ત રસુલ પોતાની બંદુક ખભે રાખી શક્યો, જો કે તે પણ થોડાક તો ગભરાયો જ હતો. જોત જોતાંમાં આકૃતિ માણસોની લગોલગ આવી ગઇ. તરત જ જાની શિકારીએ ધુમ મારી કે આતો બાઇસીકલ છે. વાત ખરીજ હતી. એક ઉંચો જૂવાન પારસી ગામડાંની રાત્રિની હવાનો અનુભવ લેવા ચંદ્રના અજવાળાંમાં નીકળી પડ્યો હતો. જ્યારે તેણે અરધો ડઝન માણસ બંદુક, કુહાડા વગેરે લઇને ઝાડીમાંથી બહાર નીકળતાં જોયાં ત્યારે તે ગભરાઇ ગયો. તેણે જાણ્યું કે લુટારાઓ આવી પહોંચ્યાં. બધા

માણસોની જુએને નહિ ગણકારતાં તેણે સામકલને ધણી જ ઝડપે દોડાવી મૂકી; પણ એવામાં એકદમ ખાડો આવી જવાથી સામકલ ઉછળી પડી. જૂવાન પારસી જમીન પર ઝીકાયો અને તેના લાંબા ટાંટીઆ ઉચે તરફડ તરફડ થવા લાગ્યા. જૂવાન પારસી જેટલે મોટેથી જુમ મરાય તેટલે મોટેથી “ ઓ ચોર ! ઓ છુટારા ! મદદ કરો ! પોલિસ ! ” આવી આવી ચીસો પાડવા લાગ્યો.

આ બનાવથી બધા હસવાનું મૂકીને તેની પાસે ગયા અને જમ તેમ કરીને તેને સમજાવ્યો. કેટલાકોએ તેને પોતાની સાથે લેવાનું કહ્યું પણ આખરે જૂવાન પારસીએ કહ્યું “ સ્ટેશન પર જઈ બધાને ખબર આપી મદદ મોકલવા પ્રયત્ન કરીશ. ” આટલું કહી તેણે સામકલ દોડાવી મૂકી.

વખત ધણો વીતી ગયો હતો, માણસો ચાકી લોથપોથ થઈ ગયાં હતાં. અધુરામાં પુરૂં વાદળાં થઈને ઝીણાં ઝીણાં વરસાદનાં ટીપાં પણ પડવા માંડ્યાં હતાં.

નિરાશાથી અમને વધારે લાગી આવ્યું હતું. કૈંક બહાનું મળે તો સૌ કોઈ પાછું જવાને ખુશી હતું. આવા આવા અનેક બનાવોથી પણ દુખાશ અડગ રહ્યો. તેની ધૈર્યતા ધટી નહિ, ઉત્સાહ ઓછો થયો નહિ. માણસોને વળી તેણે વિનવ્યા અને ધીરે ધીરે વળી તેઓ આગળ ચાલ્યા.

આખરે આ ઉન્મત્ત સાહસ માથે લેનારાના વીરત્વપણાનો બદલો મળવાનો હોય એવા ચિહ્ન સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં. ગુરૂરૂર ધુરૂરૂર કરતો ઝીણો પણ ભયંકર ધૂધવાટ જંગલમાં ભયાનક પડ્યો પાડતો આ શિકારીઓએ સાંભળ્યો અને જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય એમ આ બહાદુર ટોળકીના માણસો થંભી ગયા.

“ સાવચેત રહો ! ખરેખર હવે આવે છે ! ” રસુલ જુમ મારી ઉઠ્યો. કુતરો એકદમ મોટે અવાજે ભસવા મંડી ગયો.

બહાક ! આ ગભરાટથી અચાનક મી. દુખાશની ખંદુક કુટી ગઈ. પણ સુભાગ્યે ગોળી પગ પાસે જમીનમાં જ દટાઈ ગઈ.

“ મેં તમને નહોતું—” રસુલ ગુસ્સાથી બોલી ઉઠ્યો. પણ

વધારે શબ્દ માણુસોને કાને સાંભળી શકાયા નહિં. આ જાણે એક નિશાની હોયની તેમ તરત જ એકે સામટા જાણે સેંકડો સિંહ આ ટાળીની સામે ધસી આવતા હોય તેમ ઘોડાઓનું ખોંખારવું, કુતરાઓનું બસવું, હાથીની ખૂમો, સાંકળોનો ખખડાટ, વગેરે ઘોંઘાટ થઇ રહ્યો, બે ત્રણ મીનીટ સુધી કાઢથી કશું બોલાયું નહિં. જાણે મીણનાં પુતળાં હોય તેમ તેઓ જડ થઇ ગયા. નાસવાની તૈયારી કરતા હતા તેવામાં જની શિકારી બોલી ઉઠ્યો. “ નાસવાની કશી જરૂર નથી ! આપણે જંગલ ઓળંગી સરકસના તંબુ પાસે આવી પહોંચ્યા છીએ ! ”

ખરેખર તેઓ આખું જંગલ પસાર કરી સરકસના તંબુઓ પાસે આવી પહોંચ્યા હતા. થોડેક આગળ તેઓ ગયા એટલે તેઓને સરકસના તંબુનો દરવાજો માલમ પડ્યો. ત્યાંથી એક અવાજ આવ્યો જે અલખત જોઇએ તેવો નત્ર બાષામાં હતો જ નહિં.

“ કેમ ? આટલી મોડી રાતે અહિં એકઠા થવાનું કારણ ? ”

રસુલ ટાળામાંથી આગળ વધીને બોલ્યો. “ અમે સિંહની શોધ કરવા આવ્યા છીએ. ”

“ કયો સિંહ ? ”

“ તમારા સરકસમાંથી નાસી ગયેલો. ”

“ અમે સિંહને એમ છૂટો મૂકતા નથી. ” અવાજ વધુ કર ડાકી બરેલો નીકળ્યો.

“ ત્યારે શું તમારો સિંહ નાસી ગયો જ નથી ? ”

“ ના ! કેમ શું છે ! ”

શિકારીઓએ એકેક તરફ જોયું,

“ તમે ખાત્રીથી કહો છો ? તમારા પાંજરામાં સિંહ છે ? ” વળી પાછું મીઝાંએ કહ્યું.

“ અમારા પાંજરામાં સિંહ નથી. ”

“ આવું બોલવું અમે સહન કરીશું નહિ; સમજ્યા ! લોકોની સહીસલામતી માટે તમે જવાબદાર થશો. તમારો સિંહ છૂટો થયો છે કે નહિ ? ” દુબારો મીઝાંએ એઈ દેતાં કહ્યું.

“ હું કેમ કહી શકું ? ”

“ તમારે કહેવું જ નોંધ્યો. ”

“ હું ખીજના સિંહ માટે કેમ કહી શકું ? અમારે ત્યાં સિંહ છે જ નહિ. ”

“ શું ! સિંહ નથી ? ”

“ ના, નહિ જ. ”

“ પણ તમે ચિત્રમાં ચીતરેલો છે. ”

“ તેવી જાતના સિંહ અમારે ત્યાં પુરકળ છે, તેવાને માટે પૈસા ખેસતા નથી. ”

“ આ એક નીચ જાતની લુચ્ચાઈ છે ! ” દુબાશે જરા કચવાઈ જવાળ દીધો,

“ બહુ સારું ! ચાર આનામાં આખી દુનિઆનાં જાનવરો તમને અમે નહિ જ બતાવી શકીએ. અમારી પાસે અલબત્ત પહેલાં ઘણાં સિંહ હતા પણ હાલ તેઓને સિમલે હવાફેર મોકલ્યા છે. સમજ્યા ? એક સિંહજીને અમે રાજ જર્જોન પાસે મોકલાવી છે, હાલમાં અમારે ત્યાં એક હાથી છે. જેણે આખી દુનિઆના રાજ મહારાજાઓ પાસે પોતાના અદ્ભૂત ખેલો કરી બતાવ્યા છે, તે જો તમે અહિં વધારે ગરુબડ કરશો તો હું તમારા ઉપર છોડીશ, ”

“ આનો અર્થ શો ? અમને છોકરાઓએ ચોખું કહેલું છે કે તમારો સિંહ પાંજરામાંથી નાસી ગયો છે. ”

“ જાઓ. સીધા સીધા ઘેર જાઓ. આખરદાર માણસોને આ શોભતું નથી. ” તખુની બારી કેંકજોઈએ તે કરતાં વધારે અવાજ થઈને બંધ થઈ ગઈ. શિકારીઓને વધારે જવાળ મળ્યા નહિ.

x x x x

ખીજે દિવસે કેંક કારણસર ઘણા છોકરાઓને વગર વાંકે મી. દુબાશે રકુલમાં સજા કરી. છોકરાઓને ઘણી અન્યખી લાગી, પરંતુ ઝરણુ સમજાયું નહિ.

૬ : પિતાને પડખે.

માણસ ધારે છે શું અને પ્રભુ નીપજવે છે શું ? આપ-
ણને જેમાં કશું લાગતું વળગતું નથી તેમાં આપણે
કેંક નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી, કેંક સ્વાર્થ બુદ્ધિથી, કેંક પોતાના આનંદને
ખાતર માથું મારીએ છીએ; તેમાં પરિણામ કેવાં જુદાં જુદાં આવી
શકે છે ? જો આપણે વિજયી થયા તો ચારે તરફથી વાહવાહના
પોકાર પડી રહે છે અને જો આપણને પરાજય મળ્યો તો તો—

અમારા એક સ્નેહીને ત્યાં બનેલી વાત યાદ આવે છે: રંગીલ-
દાસ મીનજના ગએલા હતા. વાની સાથે લઢી શકે તેમાંના હતા;
અને ઘરમાં તેમની પત્ની, તેમનો એકનો એક પુત્ર રમેશ અને એક
પુત્રી, તેમજ ઘરમાંના ચાકર—નફરો બધાં એમના મીનજથી
ત્રાસતાં હતાં. પણ આ મીનજની સાથે વળી તેમનામાં એક બીજી
ખાસીઅત હતી. મુંબાઇના એક સબબાંમાં પોતે રહેતા હતા અને
બંગલો પોતાની માલેકીનો હતો. આસપાસ નાનો સરખો કંપાઉંડ
હતો. આ બંગલામાં અને કંપાઉંડમાં કેં પણ ભાગેતુટે કે કેં પણ
નવું કરાવવું હોય તો સોમાથી નવાણું વખત રંગીલદાસ તે જાતેજ
દુરસ્ત કરવાનું માથે લેતા અથવા તો નવું પણ પોતેજ બનાવવાની
હીંમત બીડતા. સુધારનું, લુહારનું, ઇજનેરનું, કઢીઆનું વગેરે કાંઈ
પણ કામ એવું નહીં હોય કે જેમાં રંગીલદાસ ભાગડો ન વાટે.

અને આ કામ કરતી વખતે ધરમાં બધાંને તલવારની ધાર ઉપરજ આલવું પડતું. છતાં માથે પડી વિશ્વદેવા કરીને ધરનાં બધાં ગમે તેમ કરીને નીભાવી લેતાં. છેલ્લામાં છેલ્લાં પરાક્રમે રંગીલદાસે બે કથાં હતાં; એક તો ભગભગ દોઢ મહીનાની મહેનત પછી તેમણે પોતાના આગલા દરવાજા આગળજ એક સસલાનું મોટું પાંજરું બનાવ્યું હતું; અને બીજું; એક વખતે પોતાને આગલો નળ બગડી ગયો હતો તેને સુધારવાને માટે કાંઈ પ્લાંબરને બોલાવવાને બદલે, પોતે જાતેજ બરાબર અઢી દિવસ સખત મહેનત કરીને તે નળ બરાબર કર્યો હતો. અલબત્ત આ અઢી દિવસમાં એક પણ મીનીટના વીસામા વિના નળનો ધોધવો ચાલુજ રહ્યો હતો અને પરિણામે રસ્તા ઉપર ખાસો ચારથી સાત ઇંચ કાદવ થઇ ગયો હતો. સસલાના પાંજરાંથી પણ ગંદકીનું પ્રમાણ કેંક અંશે વધ્યુંજ હતું.

એક ખારીલા પાડોશીએ અરજી કરી અને બીજે દિવસે સવારે રસ્તામાંજ સેનીટરી ઇન્સ્પેક્ટરનો અને રંગીલદાસનો મેળાપ થઈ ગયો. ઇન્સ્પેક્ટર નવોજ હતો એટલે રંગીલદાસના તેજમાં હજી અંબયો નહોતો. વાતચીત જરા સખત થઇ અને પોતે તે દિવસે સાંજે પાંજરું તેમજ રસ્તાની સ્થિતિ જોવા આવશે એમ ઇન્સ્પેક્ટરે જણાવી દીધું.

રંગીલદાસે ઘેર આવતાંજ ધરના માણસોને જણાવ્યું કે આજ પોતાની તખીયત સારી નથી. ધરનાં બધાંઓએ બહુલી લીધું કે રંગીલદાસને આજે વધુ બોલાવવાજ નહીં. જુની સાઇકલ કાઢી નાખી તેને બદલે નવી સાઇકલ લેવાની દરખાસ્ત મુકવાની તક રમેશ શોધ્યાજ કરતો હતો અને તે આજેજ અવસર સંધાશે એમ માનતો હતો ત્યાં એણે આ નવી સ્થિતિ જોઇ. દરખાસ્તને હાલ તરતને માટે ઉંચી મુકવામાંજ માલ છે એવો રમેશે નિશ્ચય કરી લીધો. બહોનાના અને ફરાકાના ચઢેલા પૈસા લેવાને માટે આજે દરજી આવવાનો હતો તેને બાહોશીથીજ વીદાય

કરી દેવા એવી સંતલસ મા અને દીકરી વચ્ચે થઈ ગઇ અને તેથી પુત્રીનું બધુંએ ખ્યાન ઓટલા ઉપરજ ચોંટી ગયું. રંગીલદાસે માળીને તતડાવ્યો. ધાટીનાં છોતરાં ઉતારી નાખ્યાં. રમેશને પણ એમણે સંભળાવી દીધું કે હાલ જે ધોરણે વિદ્યાભ્યાસ ચાલે છે તેજ પ્રમાણમાં ચાલ્યા કરશે તો રમેશ મોટા થતાં ખુશીથી કોઇ સ્ટેશન ઉપર પોરટરનો માનવંત ઓધો દીપાવશે. પણ છછેડાએલા સિંહને તરત બોલાવવો નહીં એ મહાસૂત્ર બધાંને જણીતું હોવાથી કોઇએ એ ઉપર બહુ લક્ષ આપ્યું નહીં.

આખરે જમી રહ્યા પછી જ્યારે રંગીલદાસ એક રોકીંગ ચેર ઉપર બેસી મોંમાંથી સીગારેટના ધુમાડા કાઢતા હતા ત્યારે રમેશથી નહીં રહેવાયું, તેણે ધીમેથી પુછયું; “બાપુજી ! આજ સવારે ક્યાં ફરવા ગયા હતા ? ”

“મોટા ચુલામાં !” રંગીલદાસે ખુરશી ઉપરથી કોષથી ઉભા થઈ જતાં કહ્યું. “મુંઝાઈથી કંટાળીને પરામાં આવીને રહ્યા તોપણ હરામખોરો કોઇ સુખેથી રહેવા દેતા નથી. આજે હું ફરવા જતો હતો ત્યાં પેલા બે બદામનો નવો સેનીટરી ઇન્સ્પેક્ટર મને રસ્તામાં મળ્યો. મેં તો પહેલાં એને કોઈ દાડડીઓ ધાટી છે એમજ ધારેલું, એ બેવકુફ આપણા સસલાંનાં પાંજરાંને માટે અને પેલા નળમાંથી પાણી થોડું રસ્તામાં ગયું તેને માટે જતે તપાસ કરવા આજે સાંજે અહીં આવવાને છે. એ પાજી એના મગજમાં શું સમજે છે ? મનમાં તો એવું થાય છે કે બે તમાચા મારીને એનું કાચું તોડી નાખું ! સાળા કમજતને એક લાત મારીને કંપાઉંડની બહાર ફેંકી દીધો હોય તો પાપ નહીં લાગે.” આ જાતની અનેક બયંકર સજ્જો પેલા બીચારા ઇન્સ્પેક્ટર માટે રંગીલદાસે ઘડી કાઢી પણ તેમના રનેદીઓને આ જાતનાં કડક ભાષણો સાંભળવાની આસ્ત પડી ગઇ હતી એટલે ઇન્સ્પેક્ટરના ભવિષ્યને માટે ‘એમને ઝાંઝી

ચીંતા થઈ નહિ. પરંતુ રમેશનું તીવ્ર બેભુનું આ ક્ષણે કોઈ જુદીજ દિશામાં કામ કરી રહ્યું હતું. તેને આ ઇન્સ્પેક્ટરના કરતાં પેલી નવી સાઇકલની વાત બહુ ગુચવી રહી હતી તેને લાગ્યું કે જો કોઈ પણ પ્રકારે આ ઇન્સ્પેક્ટર હેરાન થાય તો બાપુજી પોતાના ઉપર ઘણા ખુશ થઈ જાય અને પરિણામે નવી સાઇકલ એકદમ મળી જાય. અલબત્ત, રંગીલદાસ જેવા પિતાને ખુશ કરવા જવામાં પણ પુખ્તના માર્ગે પ્રયાણ કરવા જેવું નથી પણ ઉલટું ધણું જોખમ સમાવેલું છે એ વાતથી રમેશ અચ્ચત નહોતો. પણ સાહસ વિના કળ નથી એ સરજનજીનો સિદ્ધાંત પણ રમેશ જાણતોજ હતો એટલે તેણે નવી સાઇકલની ખાતર પિતાને પડખે ચઢીને સેનીટરી ઇન્સ્પેક્ટરને રંગડીને હેરાન કરવાની યોજના ઘડી કાઢી; અને પિતાને હીંમતથી કહ્યું; “બાપુજી ! તમે એને કૈં કરો એના કરતાં મનેજ રજા આપો. એને એવો હેરાન કરે કે ફરીથી આપણા અંગલાની સામે નજર નહીં નાખે.”

રંગીલદાસને પ્રથમ તો એમ થઈ ગયું કે ઇન્સ્પેક્ટર પ્રત્યેના ગુસ્સો રમેશ ઉપર કાઢીનેજ આ ગુચવણુભર્યા પ્રશ્નનો નીકાલ લાવી નાખવો. રમેશે પણ બોલ્યા પછી આજ પરિણામ ધારી લીધું અને એથી પોતાના દોઢડાઢા સ્વભાવ તરફ તેને ધણીજ ચીઠ ચઢી અને હવે તો ગુપચુપને જોરડામાંથી ચાલ્યાજ નવું એમાં શ્રેય છે એમ ધારીને તેણે પાછા હઠવા માંડ્યું. પણ વિધિનું ધારવું કૈંક જુદુંજ હતું. રંગીલદાસને પેલા ઇન્સ્પેક્ટરનો વિચાર આવતાં પાછું ઝનુન છુટ્યું અને એ ઝનુનના જુસ્સામાં તેણે કહી દીધું; “ ઠીક ઠીક, બધુવું ગણવું મને નહીં અને મોટાની વાતમાં ડાફાં માર્યાં કરવાં ! કાણ જાણે તારું શું થવાનું છે ? પણ હશે ! એવાઓને હેરાન કરવામાં પાપ નથી.” બોલતાં બોલતાં પણ એમને એમ લાગ્યું તો ખરું કે આ ઠીક નથી થયું, પણ રમેશ તો આટલું સાંભળતાંજ ત્યાંથી ઉછળતે પગે ચાલ્યો ગયો એટલે રંગીલદાસ એ વાત જીલ્લીને બીજી બાજુ તોર્મી પડ્યા અને એ વાત ત્યાંજ અટકી.

આણી તરફ રમેશ તો પોતાની નવી સાઇકલ પ્રાપ્ત કરવાના મહા પ્રયાસમાં પુર ઉત્સાહથી પુર ઉત્સાહથી સુધામ્મ ગયો. સસલાતું પાંચદ્દ કદમાં તેમજ આકારમાં નાના સુપેડા જેવુંજ હતું. ત્યાંથી લેણે સસલાં કાઢી થોડા વખતને માટે કેમ જીજી જગ્યાએ સંતોડી દીધાં અને શત્રુ આવે ત્યારે તેને બરાબર સન્માન મળે તેની પુરતી તૈયારી કરી દીધી.

શત્રુની રાહ જોતા જરમનો ટ્રેનમાં પડ્યા હોય તે પ્રમાણે રમેશ સાંજ સુધી વરંડામાં આંટાફેરા મારતો પડી રહ્યો. પણ પાંચ સાડાપાંચે તેના કેટલાક મિત્રોની સાઈકલોની ઘંટડી રસ્તામાં સંભળાઈ. રમેશને પ્રથમ તો એજ વિચાર આવ્યો કે આ લોકોને નાજ પાડી દેવી પણ મિત્રોને કામ જરૂરનું હતું બીજે દિવસે રમાનાર ક્રીકેટ મેચમાંના ખેલાડીઓની સુંટણી તેજ વખતે કરવાની હતી. રમેશને ગયા વિના છુટકો ન હતો. તેને એમ થયું કે એમાં કેટલી વાર લાગવાની હતી ! હમણાં પાછો આવતો રહીશ. આમ ધારીને પોતાની સાઇકલ ઉપર ચઢતો કે મિત્રોની સાથે સુંટણીના મહત્વના પ્રશ્નો ઉકેલવા પાસેના મેદાનમાં અદૃશ્ય થઇ ગયો.

સુંટણીમાં કે' કેટલા મતફેર પડ્યા; લગભગ મારામારી સુધીની વાત આવી એટલે રમેશને પાછાં આવતાં મોકું થયું એટલામાં—

આ તરફ રંગીલદાસજી ખાઇને સારી પેટે નિદ્રાદેવીની આરાધના કરીને ઉઠ્યા હતા એટલે તામસી પ્રકૃતિના માણસો સ્વાભાવિક રીતે જે પ્રમાણે ધણીવાર આનંદમાં આવી જાય છે તે પ્રમાણે રંગીલદાસ હૃદયની ખુલ્લું મીઠી શાંતિ અનુભવતા આખા જગત પ્રત્યે બ્રાતૃભાવ ધારણ કરી રહ્યા હતા. એટલામાં ઇન્ડિયન પેક્ટર આવ્યો. સવારે રમેશ સાથે થએલી વાતચીત રંગીલદાસ બુલીજ ગયા હતા. તેમ ત્યાં આ વાતનું સ્મરણ કરાવવા માટે રમેશ હાજર પણ ન હતો. આથી રંગીલદાસે તો ખુલ્લું વિવેકથી પેલા ઇન્ડિયન પેક્ટરને વરંડા

જીવર ખેસાડયો. ઇન્સ્પેક્ટર પણ પોતે નવો હતો અને પોતાને બધાજ બંધવાળાઓ સાથે મારું રાખવું હતું એટલે વિનયથી વાતચીત કરતો એટો. ત્યાં ચઢા તેમજ પાનસોપારીને ઇનસાફ અપાયો અને પછી પેલાં સસલાંના પાંજરાં બણી જવા રંગીલદાસ તેમજ ઇન્સ્પેક્ટર બંને હિપડયા. જતાં જતાં, પાંડોશીઓ તો નાહક સતાવ્યાજ કરે એમ ઇન્સ્પેક્ટરે કહીને રંગીલદાસનું મન જીતી લીધું પણ ફરીઆદ થઇ એટલે સાધારણ તપાસ તો કરવીજ નોંધ્યેને—આમ બોલીને સસલાંના પાંજરાંની તપાસની માગણી એણે કરી અને તે રંગીલદાસે કબુલ પણ કરી દીધી.

બંને જથ્થુ વાતો કરતા ચાલ્યા. નળનું પાણી કેવી રીતે વહી ગયું એ પણ રંગીલદાસે સમજાવી દીધું. સસલાંનું પાંજરું આવ્યું. ઇન્સ્પેક્ટરે તેની આસપાસ ફરીને નોંધ લીધું. પણ રંગીલદાસ ખીલ્યા હતા. તેમને આટલેથી ચંતોષ થયો નહીં. તેમણે કહ્યું: “તમે માનશો ? મેં આ પાંજરું જાતે ખનાવ્યું છે. સુથારની પાસે કરાવીએ તો ખાસ્સા પચીસ પચાસ રૂપીઆ લઈ જાત.”

“પણ કદમાં જરા મોટું થઇ ગયું છે, ખરું ?” ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું.

“એક પંથ એર દો કાજ.” પોતે માપમાં કરેલી જુલ કબુલ નહીં કરતાં તેમાં પણ પોતાની કે સીફત છે એમ બતાવવાનો ચત્ત રંગીલદાસે કરતાં કહ્યું: “હે હે હે ! દાઢીની દાઢી ને સાવરણીની સાવરણી ! સસલાંનું પાંજરું પણ કહેવાય અને જરુર પડે માળીનું મુંપડું પણ થઈ જાય ! જરાક ભેળું ચલાવીએ તો આપણે બધું કરી શકીએ. પણ હમણાંના જીવાનીઆઓને હાથે કામ કરવાનુંજ આજસ, જરા અંદર આવીને જીઓ તો ખરા.” આટલું બોલીને રંગીલદાસે બારણું હિઠાડ્યું. પોતે અંદર પેસવા જાય છે ત્યાંજ તેમનો આગલો પગ બારણા આગળજ ખાડો કરીને દાટેલી બાલ-દીમાં પડ્યો. બાલદીમાં એકવાડ, ગંદું ગટરનું પાણી વગેરે હતાં.

પગ ઘુટણ સુધી અંદર ઘુસી ગયો. રંગીલદાસ બડાક કરતા બેસી ગયા અને એમના મોંમાંથી હજી તો બચંકરમાં બચંકર ગાલિપ્રદાનની અખંડ ધારા વહેવાની શરૂઆત થઈ ચુકે છે તે પહેલાં તો બારણા ઉપર જ બરાબર કૂંક અવાજ થયો. રમેશના મગજની અદ્ભુત શક્તિએ ઉપજવેલી ચોજના બરાબર કતેહમંદ નીવડી. એક નાની સરખી બાલદી બરીને લાલ રંગ અને બેલ તેલ રંગીલદાસના માથા ઉપર ઠબવાઇ ગયાં. પેલો ઇન્સ્પેક્ટર તો આ જાદુઇ સસલાંના પાંજરાથી પ્રથમ તો ગભરાઇ જાયો પણ પછી ગંદા પાણી અને ઝેંઠવાડથી રંગીલદાસનો નીચલો ભાગ અને લાલ રંગ અને બેલ તેલથી તેમનો ઉપલો ભાગ કાઢ કાળે પણ કલ્પનામાં નહીં આવી શકે એવી અદ્ભુત રીતે રંગાએલા જોઇને અને સાથે રંગીલદાસની જીલ્લાની પ્રચંડ શક્તિને સંપૂર્ણ દશામાં ખીલેલી દેખીને મહા પ્રયાસે પોતે પોતાનું હાસ્ય ખાળી શક્યો અને ત્યાંથી જતાં જતાં માત્ર એટલુંજ બોલી શક્યો કે “મીસ્ટર રંગીલદાસ ! પેલી બાબતમાં હવે કેં શીકર કરતા નહીં.”

રંગીલદાસ પોતે કેવા સ્વરૂપમાં છે એનું જરા પણ બ્યાન રાખ્યા વિના ધર તરફ દોડ્યા. દોડતાં દોડતાં પણ ચારે દિશા પોતાના પ્રચંડ ઘાંટાથી આ ધોર કૃત્ય કરનાર પ્રત્યેની ગાળોથી ગમ્મવતા જતા હતા. ધરમાંથી બધાં માણસોએ રંગીલદાસના માથા ઉપરથી તેમજ ઉપલા અડધા શરીર ઉપરથી લાલ રંગ ટપકતો જોઇને કાઢ બારે અકસ્માત થયો છે અને એથી રંગીલદાસના માથા ઉપરથી લોહીની ધારો પડે છે એમજ માની લીધું. અને આવે પ્રસંગે જેમ અને તેમ મોટી ચીસો પાડવાથીજ આવા અકસ્માતોમાંથી માણસો બચી શકે છે એવી પ્રચલિત માન્યતા અનુસાર બધાં માણસોએ ચીસો પાડવા માંડી.

રંગીલદાસને તો આટલુંજ જોઇતું હતું. અજાણ્યા ગુનેહગારને બદલે તેમણે ધરના માણસોને પકડ્યાં, “બેવકુફો ! આસપાસના બધા

અંગલાવાળાઓ આગળ મારી ફજેતી કરાવવી છે ? સસલાંના પાંજરાને રંગવા હું લષ્ટ આવેલો. તેજ રંગ આ કોઈ હરામખોરે આ પ્રમાણે મારા માથા ઉપર નાખ્યો છે.”

આ સાંભળીને રમેશની નાની બેનથી નહીં રહેવાયું; તે બોલી ઉઠી: “શું બાપુજી, તમને પાંજરા આગળ આ થયું ? ત્યારે તો રમેશભાઈએજ પેલા ઇન્સ્પેક્ટરને હેરાન કરવા આમ કરી રાખ્યું હતું. પેલા ઇન્સ્પેક્ટરને કૈં નહીં થયું ?”

બસ ખલાસ ! આખા વરંડા ઉપર લયાનક શાંતિ પ્રસરી રહી. રમેશની જીંદગીને માટે તેની માને ચિંતા થવા લાગી. પળવારમાં ત્રાડ પડી: “ક્યાં છે એ નાલાયક, પાછો છોકરો ? સાળાના શરીરનું એકેએક હાડ બાંજી નાખું.”

x

x

x

x

ગમે તે પ્રકારે રમેશને એની મહાન યોજનાનું પરિણામ પહોંચાડવામાં આવ્યું. રંગોલદાસ સુધ ગયા ત્યાં સુધી એને ઘરમાં આવવા નહીં દીધો. છતાં પણ સવારે એને થોડી ઘણી તો શિક્ષા થઈ. સાપકલ (જુની) બે દિવસ સુધી રમેશે વાપરવીજ નહીં એવી આજ્ઞા મળી ગઈ. અલબત્ત, નવી સાપકલનાં તો નજદીકનાં ભવિષ્યમાં સ્વપ્નાંજ રહ્યાં.

માણસ શું ધારે છે ને શું થાય છે ! પિતાને પડખે ચઢીને તેમના શત્રુને મહાત કરવાની આ મહાન યોજના સફળ થઈ હોત તો શું થાત ! અને અફળ થઈ તો શું થયું ? જ્ય એને પરાજય વચ્ચે ફેટલું થોડું અંતર છે, છતાં પરિણામમાં ફેવડો બધો તફાવત છે ? જર્મન માણ કૈઝર, ફ્રાંસના મરદુમ નેપોલીયન વગેરે મહાન વ્યક્તિઓએ આ સત્ય સ્વાનુભવથી સમજી લીધું હતું. રમેશે પણ ચોતાની નાની વયમાંજ એ જાણી લીધું.

૭ : પ્રો. હીરાભાઈ.

પ્રો. હીરાભાઈ સ્વભાવે બહાર જેવા શાંત હતા, શરીરે વાંસની સોટીના જેવા એકવડા હતા, શારીરિક બલમાં નાના છ માસના બાલક જેવા હતા. આવા માણસમાં પોતાને તેમજ જગતને નુકશાન કરવાની શક્તિ હોય એમ સાધારણ રીતે માનવામાં આવે એમ નથી જ. છતાં જગતમાં શું નથી બનતું ? કયાના કરતાં પણ સત્ય વધુ વિચિત્ર છે એ વાક્યથી કોણ અબળાયું છે ? જે શક્તિથી, જે લાયકાતથી પ્રો. હીરાભાઈ સારા પગાર લાવીને પોતાના કુટુંબને સુખમાં રાખી શકતા હતા તેજ શક્તિ-તેજ લાયકાત તેમના જીવનમાં મોટામાં મોટો દુર્ગુણ થઈ પડી હતી. પ્રોફેસર સારા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હતા-સારા રસાયણ શાસ્ત્રી હતા. પરિણામે તેમનું ઉઘમી મગજ કૈને કૈ નવી શોધ કર્યાજ કરતું. કોલેજમાં આ મગજ એમને કીર્તિ અપાવતું પણ ખાનગી જીવનમાં આજ ભેળું તેમને અનેક મુશીબતોમાં લાવી નાખતું; તેમના મિત્રોને પણ ધણીવાર કફેડી સ્થિતિમાં મુકી દેતું. પત્નીને અને બાળકોને આનાથી ધણીવાર ત્રાસ થતો. પણ ઉપાય શો ? પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય. શાંત દેખાતા, સુકલકડી શરીરવાળા હીરાભાઈ આ બાબતમાં હિમાચલ જેવા અડગ હતા અને અમારા અનેક યત્નો છતાં અમે એમને આ બાબતમાં સુધારી શક્યા નહીં.

એક વખત એમણે એક નવી જાતનો કુકર બનાવ્યો હતો જેની મદદવડે, એમના કહેવા પ્રમાણે આખી રસોઈ જરા પણ મહેનત વિના માત્ર સત્તર મીનીટમાં તૈયાર થઈ શકતી; અને આ સત્તર મીનીટમાં પણ કુકરને આપણે હાથ લગાડવાની જરૂર નહીં ! વળી આમાં ખાસ ખુબી એ રાખવામાં આવી હતી કે ધારો કે કશાકે કારણથી આપણે એ કુકરનું અસ્તિત્વજ ભુલી ગયા (આમ ક્ષાથી આપણે ધારી લેવું અને રસોઈની વાતજ ભુલી જવી એ તો હીરાભાઈ જાણે !) તો ચોવીસ કલાક પછી પણ રસોઈ એવી ને એવી સારી અને ગરમજ રહી હોય ! હીરાભાઈએ આ એકજ કુકર બનાવ્યો હતો અને એમના કહેવા પ્રમાણે કાંઈ માણસ એમને એક લાખ રૂપીઆ આપત તો પણ એ એમને કુકર આપત નહીં. અલખત, એમના અમારા જેવા મિત્રો પાસે લાખ રૂપીઆ આપવાના હતાજ નહીં અને હોત તોપણ અમે હીરાભાઈએ બનાવેલ યંત્રોની ખુબીઓથી એટલા બધા વક્રિજ હતા કે અમે એ લેવાની ઇચ્છા પણ કરત નહીં. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં હીરાભાઈએ પોતાને ત્યાંજ, એમની પત્નીની સખત વિરુદ્ધતા છતાં એનો ઉપયોગ સાંજની રસોઈ માટે કરવાનો હુકમ કાઢ્યો. પ્રથમ બેએક દિવસ તો બાલકો સુદ્ધાં ધરમાં બધાં રાતના એકલું દુધ પીને જ સુઈ રહ્યાં. પછી એમનાં પત્નીએ ચુલા ઉપર જ છાનીછાની રસોઈ કરવા માંડી અને છોકરાં-રાંઓને વહેલાં તે રસોઈજ જમાડી દેતાં; અને પોતે અને હીરાભાઈ આ કુકરનું પરિણામ જોતાં અને પેલી રસોઈમાંથી બચેલ ખાવાનું ખાતાં. આ પ્રમાણે એક મહિનો આ પ્રયોગ ચાલ્યો. દરમ્યાન હીરાભાઈની તબીબત લથડી અને એમનું વરાળથી વગર મહેનતે લુગડાં ધોવાના યંત્ર તરફ વળ્યું. એટલે ડાહી પત્નીએ એ કુકર માળીઆ ઉપર ચઢાવી દીધો. અને એ પ્રકરણ પુરું થયું.

આ ને લુગડાં ધોવાના અને એના જેવાં બીજા અનેક યંત્રોથી હીરાભાઈને અને એમના સંબંધમાં આવનારને શું શું શોષણું પડ્યું

એ બહુ જાણુવા જેવું છે; પણ અહીં હું એક જુદા જ યંત્ર આપત કહેવા માથું છું એટલે એ વીશે વળી કાંઈ બીજો સમયે.

એક વખત રાત્રે, જમી પરવારીને હું હીરાભાઇને ત્યાં સહેજ ગપાટા મારવા ગયો. છેલ્લાં છએક મહીના થયાં હીરાભાઇના કેં નવાં યંત્રો બહાર નહોતાં પડ્યાં એટલે અમને એમ લાગ્યું હતું કે એમને એ ટેવ હવે ગઇ હશે. પણ આ ધારણા અમારી ખોટીજ હતી એમ મને તરતજ જણાયું. હીરાભાઇએ મને જોયો એટલે તરતજ એમના મોં ઉપર મેં અપૂર્વ ઉત્સાહ જોયો. એમણે મારા હાથ પકડ્યા અને મને પોતે પોતાના ખાસ અવ્યાસખંડમાં લઈ ગયા. હું તરતજ એત્યો કે વળી કેં નવું ધર્તોગ ઉભું થયું છે પણ એમાંથી નાસવાનો બીજો માર્ગ નહોતો. એમનાં પત્ની અને બાલકો લગનસરા હોવાથી દેશમાં ગયાં હતાં. એટલે મારે માત્ર એમની સાથેજ લમણા ઝીક કરવાની હતી. ઓરડામાં જતાંજ મને એમણે ગંભીરતાથી પુછ્યું: “ નાના-ભાઇ, આજના જમાનામાં, આ દેશમાં તો શું પણ સારાએ જગતમાં દરેક માણસને-પછી તે સ્ત્રી હો કે વૃદ્ધ હો-શાની જરૂર છે તે તમે જાણો છો ? ”

“ હા,” મેં તરતજ જવાબ દીધો; “ પૈસાની-ધનજીભાઈની-સોનેરી રુપેરી ચાટલાની-”

“ નાનાભાઇ, ” હીરાભાઇ મારા જવાબથી બહુ નાખુશ થઇને બ્રકુટિ ચઢાવતા બોલ્યા; તમારામાં ઝાઝી અક્કલ નથી એમ તો હું જાણું છું. પણ તમે સાવ મૂર્ખા છો એ હું માની શકતો નથી. ”

“ પણ-પણ, ” હું ગભરાઇને બોલ્યો; “ ત્યારે બધાને શેની જરૂર છે ? ”

“ અત્યારે મનુષ્ય જાતને ઠંડીથી પોતાની જાતનું રક્ષણ કરવું એજ સૌથી ઉપયોગનો વિષય છે. તાપ સહન કરવામાં હેરાનગતી છે પણ તેમાં નુકશાન નથી. પણ ઠંડી સહન કરવાને માટે જો આપણે

બરાબર ઉપાયો નહીં થોજીએ તો પરિણામે ત્રિદોષ, સંઘીવા, લકવો વગેરે અનેક દર્દો આપણા ઉપર જાલીમ હુમલો કરે છે એટલુંજ નહીં પણ છેવટે આપણો ભોગ લે છે. વરસ દિવસે લાખો માણસો આજ કારણથી પોતાની અહીંની ફરજો, અહીંનાં પોતાનાં કાર્યો વગેરે અધુરાં મૂકી, પોતાનાં વહાલાં સ્નેહીઓને રડતાં કંકળતાં મુકી આ ક્ષણભંગુર દુનીઆનો ત્યાગ કરી જાય છે અને—”

“હીરાભાઈ ! આ બધું મારે કણુલ છે,” આ બાપણુ મેં અટકાવ્યું નહીં હોત તો બરાબર અઢી કલાક ચાલત. એટલે મેં વચમાંજ ઝોકાવ્યું “પણ તમારે આ બધાંની સાથે શો સંબંધ છે ?”

હીરાભાઈ પોતાનું બાપણુ અધવચન અટક્યું એટલે જરા ખિન્ન તો થયા પણ પછી બોલ્યા: “જરા ધીરજ ધરો. બધીયે સમજણ પડશે.” આટલું બોલીને ત્યાંથી ગયા અને થોડીજ વારમાં હાથમાં એક પતરાંની પેટી જેવું લઇને આવ્યા. આ પેટી લંબચોરસ હતી અને ઉપરની બાજુ ગોળાકારમાં હતી. આમાં બે મોટાં કાણું હતાં અને તેની બાજુઓ ચામડાથી મઢી લેવામાં આવી હતી.

“કમ ? આ શું છે તે ઝોળખી શકો છો ?” કોહીનુર હીરો મને બતાવતું હોય તેવી મુખમુદ્રાથી હીરાભાઈએ મને પૂછ્યું.

“ખરું પુછો તો હું ઝોળખી શકતો નથી. બાકી અટકળ કરવાની હોય તો એમ કહી શકાય કે કોઇ મોટા રાક્ષસનો ખડીઓ હોય તેવું લાગે છે.” મેં જવાબ દીધો.

“કેટલાક અનાડી માણસો ધારે છે કે જેમાં તેમાં મશ્કરી કરવામાંજ જીંદગીનું સાક્ષ્ય છે. પણ હશે ! આ યંત્ર મેં બનાવ્યું છે. જે એ ક્રોતેહમંદ થશે તો જગત આખું મારા ઉપકાર તળે દટાઈ જશે. ધેર શું કે ઓશીસમાં શું, કે મુસાફરીમાં શું જ્યારે પણ આપણને શરદી લાગવા માંડે ત્યારે જે આપણે આનો ઉપયોગ કરીએ તો ખસ.° આમાં એસ બરવાનો છે. અંદર બે તરફ બે નાની

વાટ છે જેનાથી એ ગેસ સળગે છે. આપણા પગ બુટ સાથે કે ઉધાડા આ કાણાંવાળું ઢાંકણું ઉઘાડીને અંદર ખોસી આપણે ઢાંકણું બંધ કરી દીધું કે આપણને જોઇએ તેટલી ગરમી એમાંથી મળીજ આવે. પછી નહીં ઓઢવાની જરૂર રહે, નહીં ગરમ કપડાંની જરૂર રહે કે નહીં એકસો ને એક બચકર રોગોની ધાસ્તી રહે !”

“હું અં !” હું બોલ્યો.

“હું અત્યારેજ અખતરો કરી ખતાવત પણ મારી પાસે ગેસ તૈયાર નથી. વળી બીજી કોઇ વખત.” હીરાબાઇએ આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે મારા મનને નોરાંત થઈ.

અમે બીજી ત્રીજી વાત કરી અને પછી હું ઘેર ગયો. આ વાતને પાંચ સાત દિવસ થઇ ગયા. હું આ યંત્ર બાબત લગભગ બુદ્ધી પણ ગયો. એવામાં એક વેળા રાતના ચર્યંગેટ ઉપર બાર વાગે અમે સાથે થઇ ગયા. કેંક કારણસર અમે બંનેજ છેલ્લી લોક-લામાં સાંતાકુંઝ જતા હતા અને અકસ્માતથી મળી ગયા. હીરાબાઇના હાથમાં એક સુટ કેસ હતું તે જોઇને મેં પુછ્યું: ‘આમાં શું છે?’

ટેન આવી પહોંચતી હતી એટલે જવાબ દેવાને બદલે હીરાબાઇએ મને આંખ મારી અને અમે બંને ડબ્બામાં ચઢી બેઠા-શીઆળાની કકડતી ઠંડી હતી. ડબ્બામાં હું, હીરાબાઇ અને એક આધેડ વયનું પતિ-પત્નીનું જોડું એટલાં હતાં. સ્વાભાવિક રીતે વાત ઠંડીની પડી. એમાં એવરકોટ સારા કે અસલની કાશ્મીરી શાલો સારી એ વીશે વાત નીકળી. તરતજ હીરાબાઇએ મને આંખ મારી પણ આ આંખ મારવાના કારણથી હું વાકેફ ન હતો અને હું તો એમને પુછવા પણ જતો હતો કે આંખમાં કાંકરી-ખાંકરી પડી કે શું તેટલામાં હીરાબાઇએ પેલું સુટ કેસ ઉઘાડ્યું અને એમાંથી પેલી મને સુપરિચિત લંબ ચોરસ પેટી કાઢી.

“તમારા એવરકોટો અને તમારી શાલોના કરતાં આ નાનકડી પેટી હજાર ઈરજો સારી છે, કેમ નાનાબાઇ ?” તે બોલ્યા.

પેલાં બેઠે તરતજ પુછાપુછ કરી, હીરાભાઈએ બધું સમજાવ્યું અને ઠંડીના મેરદાયદાં વીરો એક લંબાણથી બાવણુ આપવાની પોતે તૈયારી કરતા હતા એટલામાંજ પેલા પુરુષે કહ્યું: “પેટી ઓડરમાં હોય તો અત્યારે તમે વાપરોને; આમ હુંઠવાતા બેસી રહ્યા છો તે !”

હીરાભાઈને તો બાવણું હતું અને વેદે કહ્યું: “એમણે તો ભાગલી પેલી લંબ ચોરસ પેટી ઉઘાડીને જમીન ઉપર મુકી. મારી પાસે કાંડીની પેટી માગી. અને વાટ સળગાવી. પોતાના પગ ઘાસ્યા અને અમારી સામે પ્રકૃષ્ઠિત વદને જોતા હીરાભાઈ પોતાના યંત્રની તારી-ફમાં લંબાણથી ભોલવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એટલામાં પેલી સ્ત્રીએ ધીમેથી કહ્યું: “આ ગેસની વાસ ક્યાંથી આવે છે ?”

“હા, કે” બહુ ખરાબ ગંધ આવે છે !” પેલા પુરુષે સુંઘવાને યત્ન કરતાં કહ્યું.

હું પણ એમાં ટાપસી પુરવા જતો હતો એટલે હીરાભાઈએ તરત પોતાના યંત્ર સામે જોયું. ઝડપથી ઢાંકણું ઉઘાડીને જોયું તો વાટ સળગેલજ નહીં અને ગેસ તો બહાર ચાલ્યોજ આવતો હતો. હીરાભાઈ જરા બોંકા તો પડ્યા પણ હીંમતથી મારી પાસે પાછી દીવાસળી લઈ વાટ સળગાવી અને ઢાંકણું બંધ કરીને પોતાની સ્વસ્થતા ખતાવવા સીગારેટ સળગાવી તેમાંથી ધુમાડા કાઢવા બેઠા. અમે આ અખતરો અસ્વસ્થ હૃદયે જોઈ રહ્યા હતા અને થોડીજ-વારમાં પેલી સ્ત્રીએ પાછી જુમ મારી: “ભાઈ ! તમે શું કરવા બેઠા છો ? હવે તો લુગડું, ચામડું બધાં સળગતાં હોય તેવી વાસ મારે છે ! છે શું ?”

પણ હીરાભાઈને એ કહેવાની જરૂરજ જણાતી નહોતી. તેમણે તરત વાંકા વળાને, પગ કાઢવા ઢાંકણું ઉઘાડવાનો યત્ન કર્યો. બીજી જ ક્ષણે ‘ઓહ, બાપરે !’ ની ચીસ પાડતાં તેમણે પોતાનાં આંગળાં મોંમાં ધાલી દીધાં. આખી પેટી બહુ જ ગરમ થઈ ગઈ હતી એટલે ઢાંકણું સહેલાઈથી ઉઘડે તેમ નહતું. ગરમી વધતી જતી હતી. પગમાં

પહેરેલાં છુટ, અસ્તરનું ચામડું, પાટલુનના પાયચા વગેરે બધું જ ધીમે ધીમે સળગવા માંડ્યું હતું. હીરાભાઈના મોં ઉપર હવે બચનાં ખુલ્લાં ચિહ્ન જણાતાં હતાં. “ નાનાભાઈ ? મૂર્ખાની માફક જોયા શું કરો છો ? ” હીરાભાઈએ ભ્રમ મારી. “ ઢાંકણું ઉઘાડો, કાંતો દીવો હોલવો કે કાંતો ગેસ બંધ કરો. નહીં તો હું જીવતો ભડ થઈ જમશ.”

મેં ગભરાઈને ત્રણે વાના એક સામટાં કરવાનો યત્ન કર્યો. પણ મારાં આંગળાંએ એ બધું કરવાની ના પાડી. મોંમાં આંગળાં ઘાલતો હું પાછો બેસી ગયો. પેલા પુરુષને દયા આવવાથી તેણે રુમાલ રાખીને યત્ન કરી જોયો પણ તેની પણ તેજ દશા થઈ. હીરાભાઈની સ્થિતિ હવે ગંભીર થતી જતી હતી. તેણે વિચાર કરીને એ બલામાંથી છુટવાનો માર્ગ શોધવાને બદલે પોતાના પગ જમીન ઉપર અક્ષાળવા માંડ્યા. મોંમાંથી ગમે તેમ બોલવા માંડ્યું. પણ બધું વ્યર્થ ! પરિણામ શું આવત તે અત્યારે કદપતું મુશ્કેલી છે, કારણ કે અમે ચારે માણસે પોતાનું મગજ ખોઈ નાખ્યું હતું. અને સાંકળ ખેંચીને ટ્રેન ઉભી રાખવાનું પણ અમને સુઝત કે નહીં તે સવાલ હતો ! પણ સુભાગ્યે ટ્રેન એટલામાં વાંદરા ઉપર આવી પહોંચી એટલે મેં હીરાભાઈને સ્ટેશન ઉપર ખેંચી કાઢ્યા. એટલીવારમાં તો એમને વેદના અસહ્ય થઈ પડી હતી અને એ મોટેથી ચીસો મારતા હતા. સ્ટેશન ઉપર મધરાત હતી છતાં હોહા થઈ ગઈ અને આખરે એક પોરટરે સમય સૂચકતા વાપરી મોટી બાલ્કની બરીને પાણી છાંટી દીધું એટલે સુઉઠે સુઉસ કરીને પેલું યંત્ર ઠંડુ થઈ ગયું. ટ્રેન તો ચાલી ગઈ હતી એટલે સાંતાક્રુઝ જવાને માટે તો ગાડી જ ભાડે કરવાની હતી. આથી સમયનો સવાલ રહ્યો ન હતો. સ્ટેશન માસ્તરના કાલાવાલા કરતાં એમણે યાર્ડના એક શીટરને બોલાવી મંગાવ્યો. તેણે છીણી, સ્ક્રૂડ્રાઈવર, હથોડી વગેરેની મદદથી આખરે પેલી પેટી હીરાભાઈના પગથી છુટી કરી. અમે તેને થોડી બક્ષીસ આપી. સ્ટેશન માસ્તર અને બીજાઓને અમે આ અકસ્માતનો ઇતિહાસ કહ્યો અને ત્યાંથી સીધા ડાકટરને ત્યાં દાખલના

ઉપચાર કરાવી મોડી રાતે સાંતાકુઝ પહોંચ્યા. હીરાભાઈ પંદર સત્તર દિવસની હેરાનગતી પછી પાછા હોંશીઆર થઈ ગયા. પણ ખેદની વાત એ છે કે પેલું યંત્ર વાંદરાના સ્ટેશન ઉપર ફીટર પાસે પડી રહ્યું અને હીરાભાઈએ એવાં બીજાં યંત્રો બનાવવા વૃત્તિ બતાવીજ નથી !

બાકી હજી મને એમ લાગે છે કે એ યંત્રથી રતાળુ, શકરીઆં, બટાટા, કાંદા વગેરે બહુ સારાં બાંધી શકાય અને હોળીના વખતમાં એના લાડવા બનાવવામાં બહુ સારી રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. પણ હીરાભાઈને આ વિષયજ એટલો અપ્રિય છે કે એમને આવું યંત્ર બનાવવાનું કહે કેાણ ?

સ્નેહ વદનનો સ્નેહભાવ.

સ્નેહવદનની સાથે આપણે કેવી રીતે વર્તવું, તેના ગમે તેવો દોષ હોય તો તેના ઉપર કેવી રીતે ગુસ્સે થવું એજ મને આજે એમના આટલાં વર્ષના સંબંધ પછી પણ સમજાતું નથી. કોઇપણ બાબતમાં એમને એમ જણાય કે એમનાથી બુદ્ધ થઇ ગઇ છે એટલે, આપણે તેમને ઠપકો આપવાનો આરંભ કરીએ, આપણું બળતું જીગર ઠંડું કરવાના યત્ન કરીએ તે પહેલાં તો તે પોતે પોતાનો દોષ કબુલ કરી લે; એટલુંજ નહીં પણ આ દુનીઆમાં પોતે સાથી મોટા ગણેલા છે એ હકીકતથી પોતે બરાબર વાકેફ છે એમ પણ બોલી દે., અને આ બધી ક્રિયા કરની વખતે મોટેથી હાસ્ય તો ચાલુ જ હોય ! એમના દોઢડાલાપણાને લીધે ઉપસ્થિત થએલી :કંચુબરોનો હું જ્યારે જ્યારે ભોગ થએલો છું ત્યારે ત્યારે મેં તેમના ઉપર ગુસ્સે થવાના ધણા યત્ન કરેલા પણ દરેક વખતે હું નિષ્ફળજી નીવડેલો. એક નાનો પ્રસંગ હું અહીં નોંધું.

એક દિવસ અચાનક મારે મુંઝાઈ જવું પડ્યું. કોઇ પણ મિત્રને મારાથી ખબર અપાઈ નહીં. ટ્રેન મોડી હોવાથી રાતના સાડા દસે આંટરોડ ઉતરીને, મારે મારા કયા મિત્રને મારા આતિથ્યનો અણ-મુલો લાભ આપવો એ વીશેના વિચારમાં હું ગીરક્તાર થઈ ગયો.

હતો ત્યાં માસ વાંસામાં પોણીબસો રતલની કામળો ચઢોડી હાથ પડયો! “અરે વાહરે! મારા મહેરબાન! તમાસં પનોતાં પગલાં કેં આ તરફ?”

અચાનક વાંસામાં ધબ્બો અને પછી આ વાક્યોનું ઉચ્ચારણ! હું માંડમાંડ પડતાં બચી ગયો. પાછળ ફરીને જોઈં છું તો સ્નેહવદનની સૌમ્ય મૂર્તિ!

મેં મારી મુશ્કેલીનું વર્ણન એમને આપ્યું; બસ, સ્નેહવદનનો સ્નેહભાવ ઉછળી આવ્યો, “ઓહોહો! એમાં તે મોટી મુશ્કેલી શી! મારા ધરમાંથી પણ હમણાં અહીં કાઢ નથી. લો આ કુંચી, ઉપડી જાઓ, ત્યાં આસાનીથી સુળે એટલામાં સેવક ત્યાં આવી પહોંચશે. મારે હમણાં જરા કામ છે.”

“પણ એ તમારું ધર કેવુંક છે?”

“અરે તમે વાત જ નહીં કરોને. એવું ત્રાડ છે! અને હજી આખી ચાલમાં માંડ પાંચ દસ કુટુંબ રહેવા આવ્યાં છે. ચાલ ખાસી ચાર માળની છે, ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ વગેરે બધું છે. તમે ઉપડીજ જાઓ.”

વીક્ટોરીઆ બોલાવી હું ચઢી બેઠો. સ્નેહવદને વીક્ટોરીઆવાળાને બરાબર શરનામું આપ્યું. ગાડી ઉપડી. ગાડી ઉપડતાંજ મને યાદ આવ્યું. મેં બહાર ડોકું કાઢી ધાંટો પાડયો; “રૂમનો કેં નંબર બંબર છે કે નહીં? અત્યારે અગીઆર વાગે હું પુછીશ પણ કોને?”

સામેથી સ્નેહવદનની ત્રાડ સંભળાઇ. “અરે! ૪૨ નંબરની રૂમ. જાઓ હું આવી પહોંચું છું.”

વીક્ટોરીઆ અફળાતી કુટાતી ઉપડી. થોડી વારે એક મોટા મકાન આગળ અમે આવી પહોંચ્યા. મારી પાસે સામાન વધુ નહોતો. માત્ર એક હેંડબેગ હતી એટલે તે લઇને ગાડીના પૈસા ચુકવી આપી હું આસપાસ કંપાઉંડમાં દાખલ થયો. આખી ચાલ સુમસાન હતી. કંપા-

ઉંડમાં રેતી, પથરા, છંટ, રંગવાનાં કુંડાંઓ વગેરે અસ્તવ્યસ્ત પડ્યાં હતાં. ધીમેધીમે આ બધું વટાવતો હું દાદર આગળ આવ્યો. મને ત્યારેજ યાદ આવ્યું કે રુમ કેટલામે માળે છે તે પણ હું જાણતો ન હતો. પણ સુભાગ્યે મકાનનો રામોશી મને મળ્યો. મેં તેને કાલાવાલા ક્યાં એટલે એ સાથે આવ્યો અને બે દાદરા ચઢ્યા એટલે રામોશીએ કહ્યું; “બસ, હવે તમારો નંબર જોઈ લેજો.” આટલું કહીને તે તો પાછો ચાલતો થઈ ગયો.

રાતના અગીઆર વાગ્યા પછી લાઇટ રાખવાનો રીવાજ નહીં હોય એટલે બધે કીલ અંધારું હતું. સ્નેહવદની રુમ જે મળેલી હતી ત્યાં બીજાં કોઇ ભાકુત રહેવાજ નહીં આવ્યાં હોય એમ જણાતું હતું; કારણ કે એકાદ ઓરડીમાંથી પણ પ્રકાશ આવતો નહોતો જણાતો. મેં સ્વીચ માટે કાંઈક મારી જોયાં પણ પત્તો લાગ્યો નહીં. “શાંતિ-ગૂઢ શાંતિ” અમુક વખતે આપણને પ્રિય લાગે છે પણ અત્યારે તો મને તે શાંતિના કરતાં પાંચસો છોકરાં, ત્રણસો બૈરાં અને બસો મરદાનો સામટો ઘોંઘાટ વધુ પ્રિય લાગત. હું દીવાસળી સળગાવતો રુમના નંબર જોતો જોતો આગળ ચાલ્યો. બેતાળીસ નંબરની રુમ આવી. મેં સ્નેહવદને આપેલ કુંચી કાઢી ને તાળાને લગાડી. તાળું ઉઘાડી હું અંદર પેઠો. અંદર જઈને હાથે સ્વીચ લાગતાં મેં લાઇટ કર્યું. સ્નેહવદનની રુમમાં આટલી સુઘડતા અને આટલી સ્વચ્છતા જોવાની મેં આશ્ચર્ય રાખી નહોતી એટલે હું જરા અજબ થયો. છતાં હું થાકી એટલો ગયો હતો કે એ બાબતનો વિચાર કરવાની મેં તસ્દી લીધી નહીં. આગલું બારણું બરાબર બંધ કરીને મેં બેગ મુકી. લુગડાં ઉતાર્યાં. માત્ર એક પહેરણુ પહેરીને હું આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો. સ્નેહવદન આવેલાં સુધી એમજ પડી રહેવાનો મેં વિચાર કર્યો. થોડી વાર પછી ‘લાવને, પાછલી બારીએ જોઈ તો ખરો!’ આવા વિચારથી પાછલી રુમમાં જઈને મેં વાડામાં પડતી બારી ઉઘાડી. બારીની પાસેજ એક નાનો લોઢાનો દાદર જણાયો. આગની વખતે બચવાને માટે ખાસ મુકવામાં આવેલ

જણાતો હતો. હું ત્યાંથી પાછા ફરવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાંજ એક નાની બાળુની ઓરડીમાં કોઇનાં પગલાં સંભળાયાં. થોડીજ વારમાં તે ઓરડીનાં બારણાં ધીમેધીમે ઉઘડવા માંડ્યાં. ‘ચોર હશે—લુટારા હશે—ભૂત હશે—માણસ હશે’ આવા તર્કની પરંપરા મારી છાતીમાં ટુંક વિચિત્ર જાતની ઉર્મિઓ જગાડતી હતી. ઠંડીના દિવસોમાં પણ મને પરસેવાની અસર થવા માંડી હતી. એટલામાંજ બારણું ફટાક દઇને ઉઘડી ગયું અને મારી આખી જીંદગીમાં મેં નહીં જોયેલ એવડા કદનો એક બચંકર કુતરો પોતાની બે ધગધગતા અંગારા જેવી આંખોએ મને જોઇ રહ્યો. અર્ધ ક્ષણમાં તેણે સિંહ, વાઘ અને બીજાં બેચાર બયાનક, હિંસક પ્રાણીઓ ભેગાં થઇને ગજ ના કરે તેવી બીણલુ ગર્જના કરી. આ ગર્જના મારા પ્રત્યેના સ્નેહભાવથી કરી હતી કે વૈરભાવથી કરી હતી તે કળી શકવાનું મારી પાસે સાધન નહતું અને તે મેળવવાનો આવકાશ લેવા ચત્ન કરવાની મારી ઇચ્છા નહતી. સ્નેહવદનના સ્નેહભાવને હજાર શાલપામરી પહેરાવતો, આવી રીતે પોતાની રુમમાં સાક્ષાત્ ચમદેવને પુરીને મને અહીં મોકલાવી આપવામાં સ્નેહવદનનો ‘વિનોદી સ્વભાવ’ હતો કે એમની અક્ષતની ખામી હતી એ કાયડો ઉકેલતો હું જીવંત મારીને બારીમાંથી બહાર પેલા લોઢાના દાદર ઉપર પહોંચ્યો; અને લાંબો હાથ કરીને મેં બારી બંધ કરી દીધી. જહુ શાંતિથી મેં આ ક્રિયા કરી નહતી તેથી ટેબલ ઉપરનો પ્રેક્ષકદ્રીક દીવો જમીન ઉપર પડી ગયો અને રુમમાં તદ્દન અંધારું થઇ ગયું. છતાં તે અંધકારમાં પણ કાચની બારીમાંથી પેલા કુતરાની બચંકર આંખો મારી સામે તાકવામાં આવી હતી તે મેં જોઇ. મારી સમયસૂચતા વીશે મને માન ઉત્પન્ન થયું અને હું સાવધાનીથી આખો દાદર ઉતરી ગયો.

નીચે વાડામાં પહોંચ્યો ત્યાં સુધી મને એમજ હતું કે આગલે દાદરેથી જઇને પાછો મારી રુમમાં હું દાખલ થઇ શકીશ. વાડામાં પહોંચ્યો એટલે મને મારી સ્થિતિનું બરાબર જ્ઞાન થયું. મેં લુગડાં

બધાં ઉતાર્યો તેની સાથેજ કુચી ટેબલ ઉપર મુકીને બારણાં અંદરથી બંધ કર્યા હતાં એટલે એ રસ્તેથી પાછા તે રુમમાં દાખલ થવાની આશા રાખવી એજ મુખાંધ હતી. તેજ પ્રમાણે માત્ર પહેરણુ અને પંચીઆથી કકડતી ઠંડીમાં આખી રાત વાડામાં ગુળરવી એ પણ મને પસંદ નહીં આવ્યું એટલે મને એક માર્ગ સુઝયો. ‘ પાછો લોહાનો દાદર ચઢીને જાઉં અને જો કુતરો પાછો પેલી ઓરડીમાં ચાલ્યો ગયો હોય તો હું આગણા ઓરડામાં નાસી જઈને બારણાં દબને સુઈ શકું ખરો.’ આ વિચારથી હું પાછો દાદર ચઢ્યો. મેં એક બારી જોઈ પણ તે અંદરથી બંધ હતી. આથી મારા આ માર્ગમાં પડેલાં વિધ્નનાં ખ્યાલ સચોટ રીતે આવ્યો. રુમ નંબર બેંતાલીસ ફેટલામે મળે છે એની મને ખબર નહતી. લોહાનો દાદર ગોળ હતો અને વચમાં વચમાં રમણાં હતાં એટલે દરેક રમણે એક બારી આવતી. આ દરેક બારી જો હું તપાસવા જાઉં તો મારો પોષાક જોતાં મને એ ચાલનાં લોકો ચોરજ ધારે અને પરિણામે મને જે પુષ્પાંજલિ મળે તે સ્વીકારવાની મારામાં હીમત નહતી. હું ધીમેધીમે પાછોજ ઉતર્યો. આમાં પણ મારું ડહાપણજ હતું. કારણકે હું જોવો નીચે ગયો તેવોજ ત્યાં પડેલ અનેક વસ્તુઓમાંથી કોઈક વસ્તુ સાથે હું જોરથી અફળાયો. તે વસ્તુ (ડોલ જેવું લાગતું હતું) મોટો અવાજ કરીને ગબડી પડી. .

પછી પુછવું શું ! શેરીમાંના આશ્વરે પંદર કુતરા એકેકની સ્પર્ધા કરતા ભસવા લાગ્યા તેમાં પણ સૌના ભસવાને ઢાંકી જેતો, પેલા રાક્ષસી કુતરાનો અવાજ, નભમંડળમાંથી ગર્જના થતી હોય તેમ ઉપરથી સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો. એએક બારી પણ ઉઘડી. “કાણુ હય, બદમાસ ! ” ના ધાંટા પણ એ બારીમાંથી સંભળાયા.

રંગભૂમિના આ દ્રશ્ય વખતે મારે છતાં થવામાં કેં પણ લાભ હતો નહીં એટલે હું મૌનજ ધારણ કરીને બીંતને અંદરની બેઠો રહ્યો, જે ચાર મીનીટમાં બધું પુનઃ શાંત થઈ ગયું. હું બીંતે દેખાતો

ફેફસાંનો બધે ફર્યો પણ ત્યાં એક માત્ર ખારણું હતું તે બંધ લાગ્યું એટલે હું હતાશ થઈને તે ખારણા આગળ જોઈ. પાછલા વાડામાંથી આગળ જવાની ઈચ્છા આ પ્રમાણે અશક્ય નીવડવાથી કમને પણ મારે આખી રાત ત્યાં જ ગાળવાનો ઠરાવ કરવો પડ્યો. સ્નેહવદનને પણ મારી માફકજ ઝોરડામાં તો સુવાનું નહોતું મળ્યું હોય એ વિચાર માત્રજ મારાં આ અનેક દુઃખમાં મને કેંક સાન્ત્વન આપી રહ્યો હતો. ખારણાને એટલીને હું જોઈ. આંખ પણ મીંચી. ધીમેધીમે કલાક ગણતો ગયો. એક થયો પછી ઘણી વારે એ ટોકરા પણ સાંભળ્યા. પછી જરા ઝોકું આવી ગયું હશે એમ હું ધારું છું; કારણ કે પછી મેં એકદમ પાંચ સાંભળ્યા. જરા જરા અજવાળું પણ થઈ ગયું હતું. હું સફાળો ઉઠ્યો. ખારણું તપાસ્યું તો જણાયું કે રામોશી અંદરથી ઉઘાડીને આપ્યો ગયો હતો. હું ગુપ્તગુપ્ત અંદર ગયો. ઝોરડાઓના નંબર જોતો જોતો હું દાદરનાં પગથીઆં ચઢવા લાગ્યો. છેક ચોથે માળે ખેતાણીસ નંબરની રૂમ હાથ લાગી. ત્યાં જઈને જોઈંધું તો સ્નેહવદન નંબર પોસતાલીસના ખારણા આગળ એક બાંકડો હતો ત્યાં ધોરતા હતા !

મેં એમને જોઈ મારીને ઉઠાડ્યા. આંખ ચોળતા ઉભા થતા સ્નેહવદને મને જોઈને કહ્યું. “ અરે વાહરે મારા મહેરબાન ! તમે તે કેવા ઉઘણીશી ! મેં આ ખારણાને લાત મારી મારીને મારા પગ બાંધી નાંખ્યા પણ તમે ઉઠ્યા નહીં ! આ તે તમારી ઉંઘ ! નર્મી કુંભકર્ણના અવતાર ! ”

ચોર કોટવાળને હું એના જેવો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થએલો જોઈને મારો મીઠાસ ગયો. “ તમેજી શું બેવકૂફ જેવી વાત કરો છો ? મને તમે ખેંતાલીસ નંબરની રૂમની આવી આપેલા અને તમે અહીં આ માટે ખારણું ઠોકતા હતા ? તમારી રૂમ ક્યાં ? ખેતાલીસ કે પોસતાલીસ ? ”

“કેમ કેમ ?” સ્નેહવદને અજબ થતાં પુછ્યું: “મારી રુમ તો પીસતાલીસજ છેને. ,’

“પણ ત્યારે તમે મને બેતાલીસની ચાવી કેમ આપેલી ?” મેં પુછ્યું.

“હું ! મેં તમને બેતાલીસની આપેલી ? તમે તે રુમમાં સુતેલા ? ત્યારે મારી પાસે આ રુમની ચાવી તો હોવીજ જોઈએ.” આમ બોલતાં બોલતાં ગજવાં ફંફાસીને સ્નેહવદને ચાવી કાઢી અને બારણું ઉઘાડીને અંમે અંદર પેઠા. પોતે પોતાના ગજવામાં ચાવી હતી છતાં બહારના બાંકડા ઉપર આખી રાત સુઈ રહ્યા એ પ્રસંગ સંભારીને સ્નેહવદન ખુબ હસી રહ્યા પછી તેમણે પાછું મને પુછ્યું: “પણ તમે ખરેખર બેતાલીસની રુમમાં સુતા હતા ?”

“શું ધુળ સુએ ? બચાંકર રાક્ષસવાળી રુમમાં તે કોઈ સુએ ? હું તો પાછલા વાડામાં રંગના પીપોને અટ્ટેલીને સુતો હતો.” મેં ઉશ્કરાઈને જવાબ આપ્યો. “પણ સ્નેહવદન ! ત્યારે તમારી પાસે એ કુતરાવાળી રુમની ચાવી આવી ક્યાંથી ?”

મેં આખી રાત રંગના પીપોના સમાગમમાં ગાળી એમાં હસતા જેવું શું હશે તે હું જાણી શક્યો નહીં પણ સ્નેહવદન પોતે તો પુષ્કળ હસ્યા અને પછી બોલ્યા: “ભાઈ ! માફ કરજો, હું આ દુનીઆમાં સૌથી મોટો ગંધેડો છું. વાત બની એમ કે એક મારા મિત્રની રુમ બેતાલીસ નંબરની છે. આ ડાહ્યા એ એમને કુતરો છે. બેએક દિવસને માટે એમને બહાર જવાનું થયું એટલે એમણે પોતાની ચાવી મને આપી હતી અને કુતરાને બેએક દિવસ સંભાળવાનું કહેલું. દિવસના તો મારી હોંમત એને પાણી અને ખાવાનું આપવાની ચાલે છે પણ ભાઈ ! રાતના તો આપણે એની પાસે જતાજ નથી. પણ બરાબર વાત તો કરો તમારી અનુભવ કથાની.”

મેં પહેલેથી તે છેવટ સુધી હકીકત કહી સંભળાવી. સાંભળીને સ્નેહવદને પહેલાં તો પોતાનો દોષ કબુલ કર્યો. પોતાના સ્નેહભાવથી કરેલાં કાર્યોમાં આવાજ કેં કમનસીબ બનાવ કેમ બનતા હશે એ વીશે એમણે વાદવિવાદ કર્યો અને પછી મારી ધણી માફી માગી. પણ પછી જેમ જેમ આ પ્રસંગ તે યાદ કરતા ગયા તેમતેમ તેમના મુખમાંથી હાસ્યનાં પ્રચંડ તરંગો નીકળતા ગયાં.

આવા માણસને મારે શું કરવું ?



જે તા તુ રા

૧

મો. પોલ દારપ્રેમોં છવીસથી અઠાવીસ વર્ષનો યુવાન હતો. પરંતુ તેના મુખ ઉપરથી આવું અનુમાન કરવું મુશ્કીલ હતું, કારણ કે તેના ચહેરો ઉપર યુવાવસ્થાનો ઉદ્ધાસ તેમજ પ્રૌઢાવસ્થાનું ગાંભીર્ય ઉભય તરવતાં હતાં. તેની બકૂટિ બખ્ખ હતી. નાક ગરુડના જેવું હતું. ઓઞ મુંદર હતા અને હડપચી દ્રઢતાનું તાદ્રખ્ય બાન કરાવતી હતી. આમ દરેકે દરેક અવયવ છુટકે છુટકે લઈએ તો મુંદરતાના નમુનારુપ હતા પણ કોણ જાણે શાથી આ છુટાં છુટાં અવયવ એક સાથે જોનારને સૌંદર્યનું બાન કરાવતાં નહોતાં. એકમેકમાં મળી જતી રેખાઓજ મુંદર સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. આના મુખમાં તેમ થતું નહતું. એક ઇટાલીઅન ચિત્રકારને મારે કહેવાય છે કે એને જ્યારે શયતાનના દુતો ચીતરવા પડતા ત્યારે એ જુદી જુદી સુંદરતા એકજ મુખમાં ચીતરતો; પરિણામે તે મુખ ઉપર એક વિચિત્ર ભયંકરતા પ્રગટ થતી. આના મુખમાં પણ કેંક આવુંજ દેખાતું. જ્યારે તેની નજર કોઈપણ વસ્તુ ઉપર સચોટ ચોંટતી નહીં ત્યારે આંખોમાં અસ્પષ્ટ નમ્ર દુઃખ અને

કામળતા પ્રસરી રહેતી; પરંતુ જ્યારે પશુ આ યુવક તેની આંખો એક વસ્તુ ઉપર ઠેરવતો ત્યારે તેમાં અજળ જોવો ફેરફાર થઇ જતો. આંખોમાંની કામળ જુરાશ્ચ ચાલી જતી અને કૂર લીલાશ્ચ તેમાંથી ફાટી નીકળતી.

આ ફેંચ યુવાન ઈંગ્લંડ મુસાફરીએ ગએલો ત્યાં તેને કુમારી એલીશીઆ વાડે અને તેના કાકા સર જોશુઆ વાડે જોડે પરિચય પડ્યો. સર જોશુઆને સૌ કામોડોર તરીકેજ ઓળખતાં. આ કામોડોરને એલીશીઆ એજ માત્ર આ જગતમાં પ્રેમનું અને વિશ્રાંતિનું સ્થાન હતું. કામોડોરને ત્યાં અતિથિ તરીકે પોલે એલીશીઆ સાથે અનેક દિવસો અઢળક સુખમાં નિર્ગમન કર્યા હતા. હરિઆળી જમીન ઉપર સાથે ઘોડાં દોડાવવાં, શાંત, મૃતવત્ પાણીના ઢેયાં ઉપર હોડીમાં ઝાલાં ખાવાં એવી એવી અનેક પ્રેમની રીતોએ ઉભયને સ્નેહની શૃંગ્ખલામાં જકડી લીધાં હતાં. અને તેમના આ પ્રેમપથમાં કામોડોરે વિષ નહીં નાખ્યું એટલુંજ નહીં પરંતુ સહાનુભૂતિ ખતાવી. પ્રેમી યુગલને આથી વધુ શું જોઇએ ?

૨

આ પ્રસંગને આશરે ત્રણેક માસ વીતી ગયા હશે. પાછાં બંને પ્રેમીઓ નેપેલ્સમાં મળ્યાં. એલીશીઆ અને તેનો કાકો નેપેલ્સમાંની એક દિવ્ય વાડીના એક પુરાણા આલમમાં રહેતાં હતાં. પોલ ફ્રાંસથી તેને મળવાનેજ નેપેલ્સ આગ્યો હતો. તેમનાં લમ ક્યારે કરવાં એ પ્રશ્ન પશુ ત્યાંજ ચર્ચાવાનો હતો.

પ્રથમ મુલાકાતે એલીશીઆએ સ્વછંદી મસ્તીમાં પોતાના સૌંદર્યની અને તંદુરસ્તીની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું : “ જુઓ, જુઓ ! હું કેવી સુંદર લાગું છું ! મારો રંગ જુઓ. મારા ગાલ ઉપર તો જાણે ગુલાબ ઉગ્યાં છે ! ” આમ બોલતી તે યુવતી ખુબસુરતી જોવાને અને તેની પરીક્ષા કરવાને પોલને આવાહન નહીં કરતી હોય તેમ તેની સામા ઉભી રહી.

“ અને એની તબીયત પણુ સુધરી ગઇ છે ખરું ? ” કામોડારે કહ્યું.

“ ખરેખર, કામોડાર ! ” પોલે ઉત્તર આપ્યો; “ એલીશીઆની સુંદરતામાં તો વધારો થવો અશક્યજ છે પણુ તેની તંદુરસ્તીમાં તો વધારો થયો છેજ. છેલ્લાં મેં જ્યારે ઇંગ્લંડમાં જોઇ ત્યારના કરતાં અત્યારે તો તેની તબીયત ઘણીજ સુધરી ગઇ છે.”

આટલું બોલ્યો એટલે તેની દષ્ટિ એલીશીઆ ઉપર ચોંટી રહી. સહસા જે ગુલાબનાં વખાણુ યુવતી કરી રહી હતી તે ગુલાબ અદૃશ્ય થઈ ગયાં; જાણે કેમ ખરફના ડુંગર ઉપર પડતું સાંધ્ય તેજ સૂર્ય અસ્ત થતાં સરી ગયું હોયને ! આખે શરીરે કંપતાં, પોતાને દુઃખ થતું હોય તેમ તેણે છાતી ઉપર હાથ મુક્યો.

પોલ અને કામોડાર આથી ગમરાઇ ગયા. પણુ ક્ષણમાં યુવતીએ સ્વાસ્થ્ય મેળવી લીધું અને તે સ્મિત કરતાં બોલી: “ હજી તો મારે તમને શરબત પાવું છે, બેસો બેસો. ”

શરબત પીવાઈ રહ્યું અને પોલ ઘેર જવા નીકળ્યો. જતાં જતાં માર્ગમાં પણુ તેને એલીશીઆના મુખ ઉપરના ફેરફાર, તેને અચીંતું થએલ દુઃખ વગેરે પ્રસંગો સાક્ષતા હતા, અને હૃદયમાં કાણુ જાણે શાથી મહાવ્યથા થતી હતી. આવા નજીવા પ્રસંગથી આટલું બધું દુઃખ શાથી થતું હશે તેનું કારણુ તેને જણાયું નહીં છતાં તેની વ્યગ્રતા શમી નહીં.

આવી સ્થિતિમાંજ તે સુઇ ગયો. પણુ નિદ્રામાં પણુ સ્વમાં આંખે તેને સુખે સુવા દીધો નહીં. જાણે હજી તે નેપ્ત્સ આવતી આગબોટ ઉપરજ છે. કીનારા ઉપર તેણે એલીશીઆને ઉબેલી જોઇ. તેનો કાંકો અને તે ઉભયનાં મુખ નિસ્તેજ જણાતા હતા અને દીન વદને તેઓ જાણે યાચના કરી રહ્યાં હતાં કે ‘ તું અહીં આવ નહીં. પાછો જ ! ’ આ યાચના કરતી વખતે યુવતીના મુખ ઉપર તીવ્ર વેદના જણાતી હતી. અને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણુ આ યાચના

કરતી હતી તે જાણે કોઇ અન્ય વિધાત્રિની આગાને અનુસરીને તે કરતી હોય તેમ જણાતું હતું.

આ સ્વપ્નથી વધુ વ્યગ્ર થઇને પોણ જગી ઉઠ્યો. સુતેલાં નેપ-લ્સની ભવ્ય સુંદરતા જોવા તેણે બારીમાંથી બહાર ડોકાવ્યું.

તે બ્યારે નેપલ્સ ઉતર્યો ત્યારે તેનો સામાન ઉતારનાર એક મજૂર તેનો ચેહરો જોયો હતો. મજૂરે ધ્રુજતે હાથે પોતાના ગળામાં લટકાવેલ માદળીયાને પકડી લીધાં અને ધીમેથી ગણગણ્યો : “અરે પ્રભુ ! આને કપતાને દરીઆમાં કાં હોમી નહીં દીધો ! એને અહીં ઉતરવાજ શા માટે દીધો ? ”

૩

એલીશીઆ પોતાની માનીતી જગ્યાએ-અગાશીમાં લાલ અને ભુરા રંગના દોરડાંની ગુંથેલી હેમકમાં સુતી હતી. મે માસનો આરંભ હતો છતાં તાપ સખત પડવા માંડ્યો હતો એટલે તેણે વસ્ત્રો પણ ઝીણાં રેશમનાં પહેર્યાં હતાં. હાથ છેક ખભાંથી ઉઘાડાજ હતા જે તેણે માથાંની નીચે મુક્યા હતા.

હેમકથી સહેજ છેટે નેતરની આરામ ખુરશીમાં કોમોડોર બેઠો. બેઠો પોતાની બત્રીજનો ઝુલો દોરડાંવતી હલાવતો હતો. આ બેની સાથે વાતો કરતો એક નીઆપોલીટન યુવાન બેઠો હતો. આ યુવાન કાઉંટ દસ્તાવીલને ત્યાં બેઠેલો જોઇને પોણે ત્યાં અગાશીમાં પગ મુક્તાંજ પોતાની બ્રૂટિ ચઢાવી અને તેની આંખેએ કૂર, ઝેરી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

અલખત, કાઉંટના બદનની ખુબસુરતીજ એવી હતી કે કોઇ પણ આશ્ચ પોતાની માથુક કને એને બેઠેલો જુએ તો ઇર્ષ્યાથી બળી ઉઠે. આ ખુબસુરતી ઉપરાંત તેનાં વસ્ત્રો લંડનના સૌથી ફેશનબલ દરજ્જાએ શીલેલાં હતાં એટલે આકર્ષકતામાં ઓર વધારો થતો હતો. પણ તેના ખમીસનાં હીરાનાં બોરીઆં અને તેની ધડીઆલની સાંકળીને છેડે લટકાવેલ જુદા જુદા આકારનાં તાવીજો તેને ઇંટાલીઅન તરીકે તરતજ ઓળખાવી આપતાં હતાં.

ન્યારે પોલ અગાશીમાં આવ્યો. ત્યારે એલીશીઆની ખાસ ધમ્મથી કાંઉટ એક લોકગીત ગાઇ રહ્યો હતો. આ ગીતોમાં પવનની મંદમંદ લહરીઓ, ચંદ્રનાં અસ્પષ્ટ કિરણો, નારંગીના વૃક્ષની આછી આછી સોરમ અને હૈયાના ધીમા ધબકારા નીતરી રહે છે.

પોલે આવતાં વેંતજ પોતાની દષ્ટિ કેંક તીવ્રતાથી એલીશીઆ પ્રત્યે ફેંકી. સહસા હેમકનું એક દોરકું તુટ્યું. એલીશીઆ પડતાં પડતાં સહેજમાં બચી ગઇ અને ઉભી થઇ ગઇ.

“આમ કેમ બન્યું હશે ?” કામોડોર આશ્ચર્યચકિત થતાં બોલ્યો. “દોરડાં મેં બંધે બેસીને તપાસી જોયાં હતાં અને એલીશીઆ તો હલકી કુલ જેવી છે.”

કાઉટ કેંક ભેદી રીતે પોતાનું માથું ધુણાવ્યું. જોનારને સ્પષ્ટ જણાઇ આવે કે એલીશીઆનાં વજનથી હેમક તુટી એમ કાંઉટ માનતોજ ન હતો. પરંતુ કાંઉટ ગૃહસ્થ હતો એટલે જોણે કેંપણુ કારણુ કહ્યું નહોં માત્ર તેણે પોતાનાં તાવીજો હાથમાં લઇને ખખડાવ્યા કર્યાં.

પોલ પણ વિવેકમાં ઉતરે એમ ન હતો પરંતુ આ સમયે તે વિવેક ભુલ્યો. થોડી થોડી વારે તેની ઝેરી આંખો કાંઉટને જોઇ રહી. કાઉટ પણ ન્યારે ન્યારે પોલની નજર પોતાના તરફ આવી કરડી રીતે ફેંકાતાં જોતો ત્યારે ત્યારે પોતાનાં તાવીજો ખખડાવતો, કાં તો પાસેના ગુલાબના છોડ ઉપરથી એક ગુલાબ તોડીને ફેંકી દેતો. આ જોઇને એલીશીઆ બોલી ઉઠી: “કાંઉટ ! તમે આમ કેમ કરો છો ? મારાં ગુલાબ બગાડો છો ! તમે એમનું ખુન કરો છો ?”

“માફ કરજો, મારી પ્રકૃતિ જરાક એવી છે. પણ આ ખુનના પ્રાયશ્ચિત્તરુપે હું તમને સો ગુલાબનાં ફુડાં મોકલાવીશ.”

પણ આવી વસ્તુસ્થિતિમાં વાત વધુ ચાલી નહોં. પોલ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં કેંક કામનું બહાનું કાઢી ચાલ્યો ગયો. કાઉટ પણ સ્થિતિ સમજી જઇને ગયો.

એ કલાક પછી કાંઠે વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે સો ગુલાબના છોડ આવી પહોંચ્યા. અને તે ઉપરાંત એક મોટા બળદનાં કાળાં શીંગડાં પણ ગીલ્ટ કરેલાં ખાંડમાં મટેલાં આવ્યાં. એલીશીઆ આનો અર્થ નહોં સમજી પણ તેની ચાકરડી તરત સંતોષ પામી. તેણે તે ટેબલ ઉપર ગોઠવ્યાં અને કહ્યું. “હાશ ! હવે આપણે બચ્યાં.

“ક્રમ ?” એલીશીઆ બોલી હતી.

“ના, કે નહોં.” ચાકરડીએ ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો; “પણ મને પેલા ફ્રેંચ ગૃહસ્થની આંખ બહુ વિચિત્ર લાગે છે.”

૪

ખીજે દિવસે કાંઠે એલીશીઆને ત્યાં ગયો. ત્યાં થોડીવાર અમસ્થી વાતચીત થઈ પછી એલીશીઆએ પુછ્યું: “તમે પેલાં શીંગડાં મોકલ્યાં તેનું કારણ શું ? મારી ચાકરડી માત્ર એટલું બોલી ગઈ કે એનાથી ભુંડી આંખની સામા રક્ષણ મળે છે.”

“તમારી ચાકરડી ખરું કહે છે” કાંઠે ગંભીરતાથી કહ્યું.

“પણ ભુંડી આંખ શું તે તો કહો !”

“એનો અર્થ એટલોજ કે કાંઈ માણસની આંખજ એવી હોય છે કે જેને પરિણામે તેવી આંખવાળો માણસ કાંઈની સામા ભુએ તો તેને ભૂયંકર વિપત્તિ આવી પડે, આંખવાળાની ઇચ્છાથી કે ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પણ.”

“મને તો આમાં કેંપણ સમજણ પડતી નથી” એલીશીઆ બોલી.

‘તમને નહોં સમજણ પડે એ હું સમજી શકું છું’ કાંઠે ઉત્તર આપ્યો. ‘હું પણ તમારી સાથે લાંડનમાં કે પારીસમાંજ હોત તો હું પણ તમારી સાથે હસવા લાગત. પણ નેપલ્સમાં—’

‘નેપલ્સમાં છો એટલે તમે આ બધું માનો છો એમજ...ને !’ એલીશીઆ બોલી. ‘ગમે તેમ હોય. મને તો ભુંડી આંખનો વહેમ શો છે એજ કહોને.’

‘આ માન્યતા બહુ જુના કાળની છે,’ કાંઠિટ બોલ્યો; બાકી-અલમાં પણ તે વીશે ઉલ્લેખ છે. વરજીલ પણ એમાં માનતો હતો. પોંપી, હરક્યુલેનીઅમ, રોમી વગેરે સ્થળોએ મળેલાં તાવીજ પણ આ વાતની સાક્ષી પુરે છે. અને આ પ્રમાણે જ્યારે એક વહેમને લાખો માણસો હજારો વર્ષોથી માનતાં આવ્યાં છે ત્યારે તે વહેમને કૈંક પાયો તો હોવોજ જોઈએ.’

એલીશીઆએ પ્રથમ તો એમજ માન્યું કે કાંઠિટ મસ્કરીમાંજ આ પ્રમાણે કહેતો હશે. પણ પછી તેની ગંભીરતા જોઈને તેની જુલ ભાંગી છતાં પોતે તો આ વહેમ સ્વીકારી શકીજ નહીં.

‘તમે મનુષ્યની આંખનો પ્રતાપ ટૂટલો છે તે તો જાણો છોનો’ કાંઠિટે વળી બોલવા માંડ્યું. ‘સ્વર્ગનું’ તેજ અને આત્માનું પ્રતિબિંબ તેમાં પડે છે. આંખમાં જીવનનાં કિરણો ઝીલાય છે અને તે નાના છિદ્રમાંથી ચમકતી વિદ્યુત સારા જગતને ચમકાવે છે. એક સ્ત્રીની આંખનો ચમકારો ગમે તેવા પાપાણુવત્ હૃદયને પણ છિન્નભિન્ન નથી કરી શકતો ? વિજેતાની આંખનો પ્રકાશ કેવો આખા લશ્કરને હલ-મલાવી મુકે છે ! દબ્બેદ્દી ડાકટરની આંખનું તેજ ગમે તેવા ઉન્માદને પણ વશ કરી શકે છે કે નહીં ? માની આંખની જવાલા ગમે તેવા સિંહોને પણ આધા’ રાખી શકે છે કે નહીં ?”

‘તમે તમારો કેસ બહુ છટાથી મુકી શકો છો,’ એલીશીઆ ડોકું ધુણાવીને બોલી. ‘છતાં મને શ્રદ્ધા ચોંટતી નથી.

‘વૃક્ષ ઉપર બેઠેલ પક્ષી ઉડી જવાને બદલે નીચે આવેલ ચમ દુત જેવા સર્પની આંખોથી વશ થઈને તેના મોંમાં આવી પડે છે તેનું શું ? એને શું એવો કૈં વહેમ છે ? કે એણે કાષ્ઠ ધરડાંવરડાં-ઓની પાસે આવી વાતો સાંભળી હશે. ? તો પછી મનુષ્યની આંખો કેમ એવી અસર નહીં ઉપજાવી શકે : અમે એવી આંખવાળાને ‘જેતાતુરા’ કહીએ છીએ.’

‘કાંઠિટ જે કહે છે તેમાં મને બધુંએ હસવા જેવું નથી લાગતું’ કામોડાર બોલ્યો.

‘અરે કાકા ! તમે પણ કાંઠિટનો પક્ષ લેવા તૈયાર થયા ?’ એલીશીઆ ભમર ચઢાવી બોલી. ‘તો તો પછી મારી કમબખ્તીજ નાગીને ! પણ મને એટલું તો કહો કે તમે કાના ઉપર વહેમાઓ છો ?’

‘એમાં વહેમાવા જેવું કશુંજ નથી.’ કાંઠિટે ઉત્તર આપ્યો; ‘મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે.’

‘ઠીક, એમ ત્યારે; પણ મને નામ તો કહો’ એલીશીઆ બોલી. કાંઠિટે કેં ઉત્તર નહીં આપ્યો.

‘તમે નામ કહો તો અમારાથી કેં ઉપાય પણ થોજ શકાય’ કામોડાર બોલ્યો.

ક્ષણભર કાંઠિટ મૌન ધારી રહ્યો પછી સહસા બોલ્યો: ‘કામોડાર ! હું એલીશીઆના હાથની માગણી કરું છું. તે તમે કણલ રાખશો ?’

કામોડાર અને એલીશીઆ બંને અચાનક આવી માગણી સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. અલખત, કાંઠિટ ખાનદાન કુટુંબનો હતો, પૈસાદાર હતો અને ખુબસુરત હતો એટલે તેની ઉમેદવારીમાં ધૃષ્ટતા જેવું તો કશું હતુંજ નહીં.

‘તમે ભુંડી આંખવાળાનું નામ નથી દેતા અને એકદમ આવી માગણી કરો છો એ જરા વિચિત્ર નથી ?’ કામોડારે કહ્યું.

‘હું ગૃહસ્થ છું એટલે મારાથી કાંઈનું નામ તો નહીંજ દેશ શકાય. માગણી મેં એટલા માટેજ કરી, કે પતિ પોતાની પત્નીનું રક્ષણ સારી રીતે કરી શકે. પણ તમારે એકદમ ઉત્તર નહીં આપવો હોય તો કેં નહીં, વિચાર કરીને પછી મને બચાવજો. તે દરમિયાન આ શીંગડાં એલીશીઆનું રક્ષણ કરશે’ લાગણીથી ઉભરાઇ જતા અંવાજે કાંઠિટ બોલ્યો, અને પછી રજા લઇને ચાલ્યો ગયો.

૫

પોક્ષની સ્વસ્થતા ગૃહ હતી. જ્યાં જ્યાં તે જતો ત્યાં ત્યાં મનુષ્યો એને જોઈને પોતાની પાસેનાં તાવીજોને સ્પર્શતાં. સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાલકોને એની નજરમાંથી બચાવવા છુપાવી દેતી; અને ધણીવાર તેને 'જેતાતુરા, જેતાતુરા'ના શબ્દો સંભળાયા કરતા. રાત્રિએ પણ તેને નિદ્રા બરાબર આવી નહીં. ભયાનક સ્વપ્નાંઓએ તેના હૃદયને વિબ્હળ કરી મુક્યું.

જાણે તે સમુદ્રમાં પડ્યો હોય, ડુબતો હોય. કીનારો તીક્ષ્ણ ધારવાળો પથ્થરોથી ભરપુર હોય, મહાબળથી તે કીનારો ઉપર આવે: લોહીથી ખરડાએલો, શ્રમથી અધમુઆ જેવો થએલ તે પડ્યો હોય તેવામાં એક દિવ્ય સુંદરી તેના મુખ સમીપ આવે. તે દિવ્ય સુંદરી તે એલીશીઆ. એલીશીઆ તેને કીનારાથી દૂર લઈ જવા માગે. પણ તેનામાં તેમ કરવાની શક્તિ નથી. મદદને માટે તે પોતાની ચાકરડી સામે જુએ છે પણ ઉત્તરમાં માત્ર તે ભયાનક અદ્દહાસ્ય કરે છે. સમુદ્ર ઉછળતો એને પાછો પોતાના હૈયામાં છુપાવી દે છે.

આવાં આવાં સ્વપ્નાઓની પરંપરા તેને બહાવરો બનાવી દેતી. પ્રભાત થતાં તે કેંક સ્વસ્થ થયો અને એક પુસ્તક વેચનારને ત્યાંથી 'જેતાતુરા'ના સંબંધી એક પુસ્તક લઈ આવી તેણે વાંચી નાખ્યું. તેના હૃદયમાં કેંક ઉદ્ઘાપાત થયા. પોતાના ભૂત જીવનના પ્રસંગો તે શોધવા લાગ્યો. અત્યાર સુધી તેમાં તેને કેંપણુ વિચિત્રતા જણાઈ ન હતી. હવે તેને તેનો અર્થ સમજાઈ જાય એમ લાગ્યું.

પોતાની મા તેને જન્મ આપતાંજ મૃત્યુ પામી હતી. બાલ્યાવસ્થામાં એક ખાસ રનેહી વૃક્ષ ઉપરથી પડીને તેની નજર સમીપ મરણ પામ્યો હતો. બીજા બે રનેહીઓ સાથે તે એક વાર હોડીમાં ગયો હતો ત્યાં હોડી ઉધી વળવાથી પેલા બન્ને રનેહીઓ ઉંડા સાગરમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયા હતા, દંડ યુદ્ધમાં પણ અનેક રનેહીઓ તેનાથી ઝખમી થયા હતા અને મરણ પામ્યા હતા. વળી તેને એક

તાબેજ પ્રસંગ યાદ આવ્યો. ઘંડનમાં તે ઝોપેરા જેવા જતો હતો ત્યાં એક સુંદર, યુવાન નૃત્ય કરનાર યુવતીની સામા તે હમેશા ધારી ધારીને જોતો હતો. એક દિવસ સહસા તે યુવતીનાં વસ્ત્રો સળગી ઉઠ્યાં અને સ્ટેજ ઉપરજ તે મરણ પામી. પોણ આ બધું યાદ લાવીને ગાંડા જેવો બની ગયો. પોતે ખુની છે એવું તેને જ્ઞાન થવા લાગ્યું. એલીશીઆ પહેલાં કેવી તંદુરસ્ત હતી, પોતાના પરિચય પછીજ તેની તખ્તીયત લથડવા માંડી એ વિચારથી તેના સારા શરીરમાં કંપ છુટ્યો.

છતાં એલીશીઆની એક ચીટ્ટી આવતા આ બધા દુઃખદ વિચારો પોણના હૃદયમાંથી અદ્રવ્ય થઇ ગયા. જીવન પાછું મીઠું લાગ્યું અને તે ત્વરાથી એલીશીઆને ત્યાં ગયો. એલીશીઆએ પ્રથમ તો રીસાએલ માથુકની માફક એને પ્રેમથી ઠપકો આપ્યો અને પછી પોતાના બગીચામાં તેને લઇ ગઇ.

“પોણ !” એલીશીઆ તેની સામા પ્રેમથી ઉછળતી આંખોએ જોતી બોલી. “ખરેખર તમારો પ્રેમ ઝોછો થયો છે ? તમે શા માટે પહેલાંની માફક હસતા બોલતા નથી ? નહીં, એક વાર તમારી મીઠી આંખોમાં મને સમાવી દો. ”

પોણ પોતે અત્યાર સુધી એલીશીઆની સામે જોતો નહતો. તેને પોતાની આંખોના વિષનો ડર હતો. પણ એલીશીઆની માગણીનો તે અસ્વીકાર કરી શક્યો નહીં. તેણે પોતાના મુશ્કેલીથી દબાવી રાખેલ પ્રેમને સ્વતંત્રતા આપી. ઉમળકાથી તેણે પોતાની હૃદય રાણીનો ડોમળ હાથ લઇને છાતી સરસો ઘાંપીને તેને ચુંબન આપ્યો. પછી-પછી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ એલીશીઆના મુખ સામે, તેની આંખો સામે માંડી. સહસા એલીશીઆના મુખ ઉપરનાં જ્ઞાનંદ, તેજ, લાલી સર્વ અદ્રવ્ય થઇ ગયાં. વદન નિસ્તેજ થઇ ગયું. છાતીમાં તેને તીવ્ર દુર્ગંધ થયું. પણ એલીશીઆએ આ બધુંએ છુપાવવાનો મત્તન કર્યો.

ઉધરસ આવી તે અટકાવવા મોંએ રુમાલ દાખ્યો અને તેણે મીઠું સ્મિત કર્યું અને કહ્યું: “ ચાલો, ચાલો, અગાશીમાં. અહીં તો શરદી જેવું લાગે છે. ”

પણ ચતુર પોલ જાણી ગયો. રુમાલ ઉપર તેણે રક્તનાં એકાદબે ત્રિંદુઓ પણ નેંચ્યાં. પોતાની અધમતાનું તેને જ્ઞાન થયું. આવા ત્યાગનો બદલો પોતે કેવો ભોગ આપે તો ચત્કિચિત પણ મળે એવા ખ્યાલો તેને આવવા લાગ્યા. અમરચું બહાનું કાઢી તે ત્યાંથી થોડી-વારમાં ચાલ્યો ગયો.

૬

પોલની દીલગીરી દૂર કરવાના પ્રયાસમાં પોતે કેવી નિષ્ફલ નીવડી તેનું જ્ઞાન થતાં એલીશીઆને પણ અનહદ દુઃખ થયું. પણ શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહીં. એટલામાં કામોડોરે કહ્યું: “ એલીશીઆ ! બેટા ! પોલની સાથેના વિવાહ તું તોડી નહીં શકે ? ”

“ કાકા, કાકા ! ” એલીશીઆ પોતાને મોટામાં મોટું પાપ કરવાનું કોઈ કહેતું હોય તેમ બોલી. તેનું પવિત્ર હૃદય પોલને બદલે કોઈ અન્ય પુરુષનો વિચાર સરખો કરતાં પણ આઘાતથી તુટી જતું હતું. લગ્ન તો હજી થવાના હતાં છતાં તેતો પોતાના મનથી વરીજ ચુકી હતી. “ તમે શું બોલો છો ? હું શા માટે પોલને તજી દઉં ? શા માટે તેના નિર્દોષ જીવનમાં કાંટા રોપું ? તેનો ગુન્હો શો છે ? છુંડી આંખનો વહેમ એજ કે ‘કે’ બીજું ? બલે નેપલ્સના લોકો ગમે તેમ માને, પણ હું તો એ ક્યુલ નહીંજ કરું ? ”

“ પણ દીકરી—” કામોડોરે બોલવાનો યત્ન કર્યો.

“ કાકા, એ બધી પંચાતી જવા દોને, ” એલીશીઆ પોતાના સ્નેહથી પોતાના કાકાને વળગી પડીને બોલી. “ મને સાચું કહોને, હવે તમે અમારાં લગ્ન ક્યારે કરશો ? ”

“ ગાંડી રે ગાંડી ! તું તારા ધરડા કાકાથી વીખુટી પડવાને

આટલી બધી આતુર છે ? ” કાકાને પોતાની લાડખીથી છુટા પડવાના વિચાર માત્રથી આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

“ ઓતારીની ! ” એલીશીઆ બોલી ઉઠી; “ વીખુટા પડવાની વાતજ ક્યાંથી આવી ? મેં અને પોલે તો નક્કી કર્યું છે કે અમે તમારી સાથેજ રહેવાનાં. ”

“ તો તો પછી તું કહેશે ત્યારે તારાં લમ કરીશ ” કામોડારે કહ્યું.

“ જેમ બને તેમ જલદીથી, કાકા, ” એલીશીઆ બોલી. “ પણ હવે આ ભુંડાં નેપલ્સમાં મારે નથી રહેવું. ચાલો આપણે આપણા ઇંગ્લંડમાં પાછાં. ”

આમ વાત ચાલતી હતી ત્યાં કાઉંટ આવ્યો. તેણે પાછું પુછી જોયું પણ વસ્તુસ્થિતિ જાણી એટલે તે હતાશ થઇ ગયો. એલીશીઆ પ્રત્યે તેનો પ્રેમ પણ અઢળક હતો પણ છતાં તેનું સંસ્કારી હૃદય કોઇ હલકો માર્ગ લેવાને તૈયાર નહોતું તેથી એણે ખિન્ન અને બમહુદયે કામોડારને માત્ર એટલું કહ્યું: “ હું તેનો ભાઇ નથી, કોઇ સગો પણ નથી તેમ તેના પતિ તરીકે પણ હું હાલ સ્થાન લઇ શકું તેમ નથી; એટલે હાલ હું એનું રક્ષણ કરવાને લાચાર છું. પણ હું એક માર્ગ લેવા માગું છું. એનાથી કોઇ પણ રીતે કોઇને કલંક લાગે તેમ નથી. માત્ર એનાથી કદાચ આ કાયડો ઉકેલાય ખરો. પછી તો ધન્યરેચ્છા ! ”

આટલું કહી તે સીધો પોલને મળવા ચાલ્યો ગયો.

પોલને મળવા કાઉંટ ગયો ત્યારે પોલ વિચારવ્રસ્ત હતો. કાઉંટને જોઇને તે વિસ્મય પામ્યો. તેના હૃદયમાં કોઇ પણ ઉત્પન્ન થયો. આ બધી લાગણીઓ શમાવી તેણે ગંભીર મુખ રાખી, ઉદાસીનતા ધારણ કરી કાઉંટના તરફ જોયું.

“ હું તમને એવું કહું, વિવેકહીન કહેવા આવ્યો છું કે જેથી તમે મને બારીશ્વાથી બહારજ ફેંકી દેશો, ” કાઉંટ બોલ્યો. “ પણ

તમે એવું સાહસ નહીં કરતા. તમને સંતોષ થાય એવું કરવાને હું ગૃહસ્થ તરીકે તૈયારજ છું. ”

“ તમે શું કહેવા માગો છો એના ઉપર એનો આધાર તો રહેશે ” પોણે ઉત્તર દીધો.

“ તમે ‘જેતાતુરા’ છો ” કાઉંટ બોલ્યો.

આ શબ્દો સાંભળતાં પોણના આખા શરીરમાં ક્રોધ વ્યાપી રહ્યો. તેની આંખોમાંથી વિષની જવાલા ઝરવા લાગી. તેનું મુખ એવું ભયાનક થઈ ગયું કે કાઉંટ જેવા મર્દને પણ ધડીભર બીક લાગી. તેણે પોતાનાં તાવીજ હાથમાં લીધાં અને તેની અણી પોણની આંખ સામે ધરી.

છતાં પણ શાંતિ ધારણ કરી પોણ બોલ્યો: “ તમે કહ્યું તે બરાબરજ હતું. મારે તમને બારીએથીજ ફેંકી દેવા જોઈએ. પણ તમે સુચવેલો બીજો માર્ગ હું લઇશ. ”

“ આવું અપમાન હું વિના કારણે તમને આપતાંજ નહીં. પણ આ બાબત એવી ગંભીર છે કે તેમાં બીજો માર્ગજ રહ્યો નથી ” કાઉંટ બોલ્યો.

“ તેમાં મારે શું? ”

..

“ અલખત, તેમાં તમારે શું લાગે વળગે ? કારણ કે તમે તો તમારા પ્રેમમાં વિજયી છોજ. પણ હું તમને એલીશીઆને મળવાની ના પાડું છું ” કાઉંટે કહ્યું.

“ હું કોઈની આજ્ઞા સ્વીકારતો નથી. ”

“ એ હું જાણુતોજ હતો અને એથીજ મેં આ કજીઓ કે પણ કારણ વિના તમારી સાથે ઉભો કર્યો છે. તમે તમારી આંખથી એક નિર્દોષ યુવાન, સુંદર દેવી સમી યુવતીનું ખુન કરવા નીકળ્યા છો. પ્રભુને ખાતર તમે એમ ન કરો ” કાઉંટે કહ્યું.

‘શું ? શું તમે કસમ ખાધને કહેવા તૈયાર છો કે તમે જે કહો છો તેમાં તમે માનો છો ?’ પોતે દાંત પીસીને પુછ્યું.

‘હા, હું કહો તેવા કસમ ખાવા તૈયારજ છું.’

‘હાય હાય ત્યારે આ સર્વ સત્ય છે !’ પોતે ગણુગણ્યો. ‘હું એક ખુની, રાક્ષસ, લોહી ચુસનાર ભૂત ! હું એ સુંદર રમણીનું ખરેખર ખુન કરું છું અને તેના વૃધ કાકાના જીવનને છેદી રઘો છું.’ તેને ક્ષણભર એવો વિચાર આવ્યો કે પોતે એલીશીઆને તજ દે. પણ તરત જ ધર્મ્યા, સ્વાત્માભિમાન, વગેરેની ઉર્મિથી એનો વિચાર ફરી ગયો અને તે બોલ્યો : “ હું તો એને મળવાનો જ, ”

“ હું આ પરિણામ ધારતો જ હતો. હશે ! કીસ્મત ! ” કાઢેટ કહ્યું : “ પણ મેં જે અપમાન તમારું કર્યું તેનો બદલો તમે કેવા પ્રકારના દ્વંદ્વ યુદ્ધથી ઇચ્છો છો ? પિસ્તોલથી કે તલવારોથી કે શેનાથી ? ”

“ આપણે કટારીથી લઢશું. આપણે બંને આંખે પાટા બાંધશું અને હાથમાં એક રુમાલનો એકેકો છેડો પકડીને લઢશું. મારે કોષ્ટ પણ જાતનો લાભ બેઠતો નથી. કારણ કે નહીં તો મારી નજરથી જ હું તમને મારી નાખવા શક્તિવાન છું. ” આટલું બોલી, બીપણુ હાસ્ય હસી પોતે બોલતો બંધ થયો. કાઢેટ ઉઠીને સલામ કરીને ચાલ્યો ગયો.

૮

એલીશીઆની તખીયત ઠીક ન હતી. એક બારી પાસે નાના સાંકડા સોફા ઉપર બેઠણુ તકીઆ લપ્પને અને પગ ઉપર સુંદર રમ નાખીને તે સુતી હતી. તાવ ઉતરી ગયા પછી જેવો શારીરિક આનંદ થાય તેવો આનંદ તે અનુભવતી હતી—તેવું મીઠું દર્દ તે સહન કરતી હતી સુતી સુતી તે પોતે દાસ્ત્રેમોનાં સ્મરણું સ્મરતી હતી. હું એને પરણું ત્યાં સુધી જીવી શકશું કે નહીં એ વિચાર તેને સાલ્યા કરતો હતો. પોતે જેતપુરામાં માનતી નહતી છતાં તેવું હૈયું અગડાળે તો

ચઢ્યું જ હતું. તેમાં સ્વસ્થતા નહતી. તે જ રાતે તેને એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું જેની અસર તે જાગ્રત થતાં પણ દૂર કરી શકી નહતી.

તે સ્વપ્નમાં જાણે પોતે જાગતી એક ઓરડામાં સુતી હતી અને બારણામાંથી ઠોઠ આવશે એમ ધાર્યા કરતી હતી. થોડીક ક્ષણ એવી ઉત્સુકતામાં વીતાડયા પછી તેણે એક પાતળો, ઝીણો આકાર જોયો. પ્રથમ તે આકાર આરપારદર્શક હતો પણ જેમ જેમ તે પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ તેમ તે આકાર ઘેરો થતો ગયો. તેમાંથી આરપારદર્શકતા જતી રહેવા લાગી.

એલીશીઆએ પોતાની માને કદી જોઈ ન હતી પણ તેની છબી જેએલી એટલે તેણે તરત જ પારખ્યું કે આ આકાર તેની મા નેનસી વાડેજ હતી. પ્રેમ અને બીકથી એલીશીઆની છાતી ધડક ધડક થવા લાગી. આકારને સ્પર્શવા તેણે હાથ ઉંચા કરવાના યત્ન કર્યા પણ હાથ ઉંચા થયા જ નહીં. બોલવાનો યત્ન કર્યો પણ અસ્પષ્ટ થોડા શબ્દો જ નીકળ્યા. આકૃતિએ એક ગુલાબનું પુષ્પ ટેબલ ઉપર મૂક્યું. પોતાના કાનથી એલીશીઆના ધબકતા હૈયાના ધબકારા સાંભળવા માંડ્યા. આકૃતિના બરફ જેવા ગાલના સ્પર્શથી એલીશીઆ થરથરી ઊઠી. ધબકારા સાંભળી લઇને આકૃતિએ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો અને ગુલાબની પાંદડી છુટી કરીને જાણે ગણતી હોય તેમ તેણે એક પછી એક જમીત ઉપર વેરી નાખી. છેવટે માત્ર એક જ તેણે ટેબલ ઉપર રાખી અને તે બોલી: “ માત્ર એક જ રહી છે.” આટલું થતાં આકૃતિ ઘેરી રાત્રિમાં સૂમી ગઇ.

પોતાની માને આત્મા શું પોતાને ચેતાવવા આવ્યો હશે ? કે પોતાને લઇ જવા આવ્યો હશે ? “ માત્ર એક જ રહી છે,” એ તેના ગુલાબી જેવા ઓષ્ઠમાંથી નીકળેલ શબ્દોનો અર્થ શો ? કરમાઇ જતું ગુલાબ-તેની વેરાઇ જતી પાંખડીઓ તેના પોતાના જીવનની સંચારુપ હતાં ? આકૃતિની બચબરી સુંદરતા, તેનું ખાંડ લગાડે તેવું

છતાં મીઠું લાગતું વહાલ વગેરેના વિચાર કરતાં એલીશીઆના મુખ ઉપર પણ ભવિષ્યમાં આવી પડનાર વિધિના પડછાયા તરવરવા લાગ્યા.

પણ પોલ હમણાં આવશે અને મને દુઃખી ભેઈ પોતે દુઃખ પામશે એ વિચારથી એલીશીઆએ પ્રયુક્તિ થવાના યત્ન કર્યા. એટલામાં પોલ આવ્યો. કાઉંટની સાથેની મુલાકાતથી પોલના મુખ ઉપર પણ ક્રોધ, નિરાશા, વ્યગ્રતા વગેરેનાં ચિહ્ને હતાં પણ એલીશીઆને જેતાં જ તેના વદન ઉપર પણ આનંદ પ્રસર્યો.

“ તુ—તમે બહુ માંદાં તો નથી ને ? ” પોલે તેની પાસે બેસતાં પુછ્યું.

“ નારે ના, કેં નથી ” એલીશીઆ હીંમતથી બોલી. છતાં બોલતાં બોલતાં પણ તેને ઉધરસ આવી અને ગળામાંથી રક્તનાં એકાદ એ ટીપાં રુમાલ ઉપર જણાયાં.

“ પોલ ! મેં તમને હજી સુધી કેં વસ્તુ આપી નથી. માટે તમે આ મારી મુદ્રિકા લો ! મારાં રમરણુ તરીકે તમે એને પહેરજો તમારા હાથ પણ સ્ત્રીના જેવાજ નાળુક છે એટલે તમારી આંગળીએ એ આવશે, પણ હવે મને જરા સુવા દો, હું બહુ થાકી ગયે છું ” આટલું કહી, વીટી આપી એલીશીઆએ આંખ મીંચી. પોલ ભ્રમ હૃદયે ધર જવા નીકળ્યો.

એલીશીઆએ પોતાની લાગણી છુપાવવાનો વ્યર્થ યત્ન કર્યો તે તે જણી શક્યો. પોતે એને ઉન્માદની પેઠે ચાહે છે અને તેમ કરીને તે તેને મારી નાખે છે એમ તેને જણાયું. ધડીભર હું સાધુ થઈ જઈ અને એલીશીઆની નજર આગળથી ચાલ્યો જઈ, એમ પણ તેને થયું. પોતે હીચકારો છે, એલીશીઆ બધું જાણે છે, પોતે ‘જેતાતુરા’ છે અને છતાં એલીશીઆને છોડી શકતો નથી એવા વિચારોની પરંપરા તેના મગજમાં ધ્રુમવા લાગી.

“ ખરેખર ? ” તેના મનમાં વિચાર આવ્યો; “ કાઉંટ એલી-

શીઆને અનહદ પ્રેમથી ચાહે છે. મારા પ્રેમને તેનો પ્રેમ શરમાવે છે કારણ કે તે જાણે છે કે મારી આંખ શયતાનથી પણ છુંડી છે છતાં માત્ર એલીશીઆને બચાવવા ખાતર તે મારી સામે દંડ યુદ્ધમાં ઉતરવા તૈયાર થયો છે.”

ઘેર પહોંચીને પોલે બે કટારી અને ત્રણ રેશમી રુમાલ લઇને તેનું એક બંડલ બાંધ્યું. ઠીલ તૈયાર કરીને મીલકતનો મોટો ભાગ એલીશીઆને આપ્યો અને પછી મનમાં તે ગણગણ્યો:

“યુદ્ધમાં હું જ મરણ પામું તો સારું; કારણ કે તો જ એલીશીઆ બચે.”

૯

કાઉંટ અને પોલ નિર્માણ કરેલે સ્થળે મળ્યા. પોલે કહ્યું: “હું બે કટારી લાવ્યો છું. મારે મારી આંખને લીધે કે પણ ફાયદો મળતો હોય તો તે જોઇતો નથી માટે આપણે બંને રુમાલથી આંખ બંધ કરશું અને ત્રીજા રુમાલનો એકેક છેડો બંને પકડી રાખશું.”

કાઉંટે ઉત્તરમાં નમન કર્યું.

પાછું પોલે કહ્યું: “આપણા યુદ્ધમાં કોઇ સાક્ષી નથી અને બેમાંથી એકે તો અત્યારે મરવું જ છે એટલે આપણે બંનેએ કાગળ ઉપર લખવું જોઇએ કે આપણી ઇચ્છાથી જ આપણે આ યુદ્ધમાં ઉતર્યા છીએ. એટલે આપણામાંથી કોઇ પણ મરણ પામે તો તેને લીધે કોઇ પણ માણસ હેરાન નહીં થાય.”

કાઉંટ સહેજ હસીને બોલ્યો: ‘હા, એ પણ રસ્તો ઠીક છે.” અને તે પ્રમાણે બંનેએ કાગળના ટુકડા ઉપર લખીને પોત પોતાની છાતી ઉપર લટકાવી દીધા.

બંનેએ પોતાની આંખોએ પાટા બાંધી દીધા. અને રુમાલના એકેક છેડા પકડ્યા. કાઉંટે પ્રુછ્યું: “કેમ તૈયાર છો?”

પોલે જવાબ દીધો: “હા.”

તરત બંનેએ યુદ્ધ શરૂ કર્યું, એક પછી શબ્દ બોલ્યા વિના આ બે હરીફોએ આ લયનાંક યુદ્ધ આદર્યું. બંને શુરવીર હતા. મોતનેા લય ઉભયને ન હતો અને આ યુદ્ધમાં એકનું બલિદાન તો નિશ્ચય જ હતું; એટલે બંને પ્રતિસ્પર્ધી માયું મુકીને લડતા હતા. આંખ બંધ હતી એટલે તેમને ઉભયને મન તો સર્વત્ર ગાઢ અંધકાર જ હતો. તેમાં તેઓ માત્ર પોતાના પગના પડછંદા અને કટારીઓના કવચિત કવચિત અથડાવાના અવાજજ સાંભળતા હતા. એટલામાં કાઠિંટની કટારી કાઠિ વસ્તુ સાથે અફળાઇ. તેને એમજ લાગ્યું કે તેણે પોલને વીંધ્યો પણ પછી જ તેને પોતાની ભુલ જણાઇ એટલે તે બોલ્યો : ‘અરે! મેં તો એમજ જાણ્યું કે મેં તમને વીંધી નાખ્યા છે.’”

“કાઠિંટ ! બોલશો નહીં.” રણભૂમિના સર્વ વિવેક જાણનાર દાના શત્રુને જાણે તેવી રીતે પોલે કહ્યું; “તમારા શબ્દથી મને તમારા ઉપર ઘા કરવાની સુગમતા થાય છે.”

બંને પાછા મુંગ થઇ ગયા અને ઘેર, વિલક્ષણ યુદ્ધ પાછું જમ્યું. થોડીવારમાં પોલની કટારીથી રુમાલના બે કકડા થઇ ગયા. કાઠિંટ બોલ્યો. “થોડી વાર થોભો. રુમાલ તુટી ગયો છે.”

“હવે થોભવાની જરૂર નથી.” પોલે કહ્યું; “એમજ આવવા દો,” આટલી વાત થઇ એટલે બંને શત્રુઓએ ઉભયનાં સ્થાન જાણી લીધાં પણ બેમાંથી એક પણ ક્ષાત્રધર્મમાં ઉતરતો નહતો એટલે બંનેએ થોડીવાર અંધકારમાં આમતેમ ફર્યા કર્યું અને પાછું યુદ્ધ શરૂ કર્યું. એટલામાં પોલને પગની ઠોકર વાગી અને તે જરાક લથડ્યો. કાઠિંટ અવાજ ઉપરથી સ્થાન નક્કી કર્યું અને બળથી પોતાની કટારી લઇને તે તે દિશા તરફ કુલો. પણ સામા તેની જાતીમાં બરાબર પોલની કટારી અથડાઇ. કાઠિંટ ઝીણો વેઢનાનો સાદ કર્યો અને લથડીયું ખાધું.

પોલને પોતાની કટારી લોહીથી ભીની લાગી એટલે તરત જ

તેણે પોતાની આંખનો પાટો કાઢી નાખ્યો અને બેયું તો યુવાન કાઢિંટ દારતાવીલ સ્થિર ચિત્તે પડ્યો હતો. તેની છાતીમાંથી રક્ત વહી જતું હતું. કાઢિંટ મૃત્યુ પામ્યો હતો.

નીચું મુખ રાખી, દાંત પીસીને, ઘેડું મૈન ધારણ કરી પોલ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

૧૦

પોલ દારૂમેમાં ઉંઘમાં ચાલનાર માણસ જેટલું જોઈ શકે તેટલું જ જોતો પોતાને ઘેર પાછો વળ્યો. આરસનું પુતળું ચાલે તેવી તેની ગતિ હતી. કાઢિંટના મૃત શરીરને બેઠને, મૃત્યુને નીરખીને ધાર્મિક ગમગીની લાગે તેવી ગમગીની તેને થઈ. પણ તેણે પોતાને ગુનેહગાર ગણ્યો નહીં તેમજ તેની નીરાશામાં પણ પશ્ચાતાપ ન હતો. નહીં સહન થાય તેવું અપમાન તેને આપવામાં આવ્યું એટલે યુદ્ધ સીવાય તેને બીજો માર્ગ ન હતો. છતાં તે યુદ્ધમાં પણ પોતાનું જીવન ખોવાશે એમ ધારીનેજ તે તત્પર થયો હતો, પોતાની આંખ બીજાને નડે એમ ધારીને તેણે આંખે પાટો બાંધવાનું સુચવ્યું હતું. છેલ્લો ધા પણ તેણે પોતે કર્યો ન હતો પણ કાઢિંટજ પોતે તેની કટારી સામે ધસ્યો હતો. કાઢિંટના મૃત્યુમાં પોતાનો હાથજ નહીં હોય તેમ તે તેના મરણથી દીલગીર થયો હતો.

છતાં તેને વિચારની પરંપરા ઉદ્ભવી: “ મારી કટારીએજ તેનો ભોગ લીધો. યુદ્ધમાં નહીં પણ કાંઈ પાર્ટી વખતે અમે સામ-સામા હોલમાં બેગા થઈ ગયા હોત તો તેના માથા ઉપર ઝુમ્મરજ તુટી પડત. વીજળી કે પર્વતમાંથી પથરાની ભેખડ જેમ પોતે નાશ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે છતાં તેમાં પોતાની ઇચ્છાને સ્થાનજ હોતું નથી તેવીજ મારી સ્થિતિ છે. મારી ઇચ્છા કાંઈપણ દિવસ અન્યના નુકશાનમાં રાજ નથી. મારું અંતઃકરણ ઔદાર્ય અને સ્નેહથી ઉભરાઈ જાય છે અને છતાં હું ખરાબ શક્તિઓ ધરાવું છું એ હું જાણું છું. વીજળી પોતે મૃત્યુ લાવી શકે છે, એ જાણતી

નથી. હું-હું તો મનુષ્ય છું-મારામાં જે ભયાનક શક્તિ છે અને જે મારી અનિચ્છાએ પણ ઠેર ઠેર મૃત્યુ આણે છે તે હું-મારી ફરજ નથી કે મારે તે અટકાવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ ? જે દુનીઆમાં હું માત્ર દુઃખજ આણી શકું છું તે દુનીઆમાં રહેવાનો મારો અધિકાર છે ? મારાં બાઈ બહેનો પ્રત્યેના મારા સ્નેહને લઇને હું મારો પ્રાણ ત્યાગ કરું તો શું પ્રભુ મને દોષિત ગણશે ? આ વિચાર-આ માર્ગ બહુ ભયાનક છે છતાં મને લાગે છે કે મારા જેવી સ્થિતિમાં મુકાએલ મનુષ્યને માટે આત્મહત્યા એ પાપ નથી. પણ રખે-કદાચ હું ભુલ કરતો હોઉં તો ? તો પછી મારી એલીશીઆને અને મારે તો વિયોગજ રહે ને ! હાય એ કેમ સહન થાય ? ”

આવી પરંપરામાં દુઃખી, કમનસીબ પોણ કુખી ગયો. તેવામાં સહસા તેને એક વિચાર સ્ફુર્યો. તરતજ તેના ધગી ગએલા મુખ ઉપર શાંતિ પ્રસરી રહી. તેના આખા અંગમાંથી અગ્નિ ઝરી ગયો.

“ બસ ! જે આંખમાં વિષ હળાહળ વ્યાપી રહ્યું છે તે આંખો ! તમેજ દૂર થાઓ. પણ તમે સદાની મીઠાઓ તે પહેલાં એક વેળા તમારી પિપાસા શાંત થાય ત્યાં સુધી તેજને, સૂર્યને, જુરા જુરા આકાશને, પ્રજંડ સમુદ્રને, લીલાંછમ વૃક્ષોને, દૂર દૂરના ક્ષિતિજને, માછીમારોની ઝુંપડીઓને, ઘેરા સમુદ્ર ઉપર ઝુકતી કીસ્તીઓને, વીસુવીઅમ્મ અને તેના ધુમાડાની જવાલાને, આ સર્વ દ્રવ્યોને નીરખી લો. તમારી આંખમાં ભલે ગમે તેવાં ઝેર હો પણ આજે તો તમે મને બરાબર નીહાજો. પછી જગત અને તમારી વચ્ચે સદાનો કાળો પડદો પડવાનો છે. ”

આવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે એલીશીઆને ઘેર ગયો. એલીશીઆ હમેશ સુતી હતી તે સોફા ઉપરજ સુતી હતી. પોણ તેની સામે બેઠો. પણ આજે તેની આંખ જમીન ઉપર ઢળેલી નહોતી. આજ તો તે એલીશીઆની આખી આકૃતિનું પાન કરતો હાય તેમ તેની સામે એકીટશે જોઈ રહ્યો હતો.

એલીશીઆનું અદ્વિત સૌંદર્ય દુઃખથી સ્વર્ગીય બન્યું હતું. તેનામાંનું સ્ત્રીત્વ લગભગ નષ્ટ થયું હતું અને તેનું સ્થાન સ્વર્ગના શ્રીરીક્તાએ લીધું હોય એમ જણાતું હતું. તેના ક્ષીણ થઇ ગયેલ સ્નાયુઓ અને ત્વચામાંથી તેના આત્મા, બાહ્યે આરસની બત્તીમાંથી દીવો ઝબકતો હોય તેમ પ્રકાશતો હતો. આંખોમાં સ્વર્ગનાં ઉંડાણ અને અનંતતા હતાં અને આકાશમાં તારલા ચમકતા હોય તેમ તે આંખો ચમકતી હતી. તેના ઓઠ ઉપર જીવનના ચિહ્ન પણ ભાગ્યેજ જણાતાં હતાં.

પોલ હમેશની માફક પોતાની આંખો નીચી ઢાળીને ખેડો નથી પણ પોતાનેજ નીરખી રહ્યો છે એવું જોતાં તેના શીક્ષા ઓઠ ઉપર રિમત ફરક્યું. પોલે બધા વહેમ દૂર કર્યા છે અને પોતાનાં અસલ પ્રેમથીજ પોતાને ચાહે છે એમ જણાતાં તેના હૃદયમાં આનંદના ઓધ પુટ્યા. તે બોલી: “ પોલ, હવે તમે મારાથી ખીતા નથી ? ”

“ મને—મને તારાં સૌંદર્યનું પાન કરવા દે. ” પોલે ઉત્તર આપ્યો. “ તારી નહીં જુસી શકાય એવી સુંદરતા મારા હૈયામાં ઉતારી લેવા દે ”

તેની બળતી આંખોના પ્રકાશમાં એલીશીઆનો આત્મા તેના શરીરમાંથી ઉડું ઉડું થઇ રહ્યો. ક્ષણ પછી પોલે વિચાર,કર્યો: “ બલે હવે મારી આંખો સદાને માટે મીંચાય. મારા હૈયામાંથી આ છબી કોઇ કાળે પણ નહીં જુલાય. ” તરત તે ત્યાંથી ઉઠ્યો અને ત્વરિત ગતિએ પોતાને ત્યાં ચાલ્યો ગયો.

૧૧

પોતાને ત્યાં જઈ પોલે સગડીમાં વધુ ઠાલસા નખાવ્યા, અને એક તીક્ષ્ણ કટારીને તપાવવા મુકી. તે બરાબર લાલથોળ થઇ રહી. ન્યારે ખરો સમય આવ્યો ત્યારે તેનું હૈયું ડગમગવા લાગ્યું પણ એ દુર્બલતાને તેણે દાંત પીસીને દૂર કરી અને ધીમે રહીને કટારીની અણી એક પછી એક બન્ને આંખમાં ખોપી દીધી. તરત

માઠ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. ઘેરીમા ઘેરી રાત્રિ કરતાં પણ વધુ ઘેરું, ભયાનક અંધારું તેની સમીપ ખડું થઈ ગયું. તેના ત્યાગની પૂર્ણાહુતિ થઈ.

“ હાથ ! ” પોણે વિચાર કર્યો; “ હવે, દિવ્ય સુંદરી ! તારા જીવનની એક પણ પાંદડીને ક્ષતિ કર્યા વિના હું તારો પતિ થઈ શકીશ. મારી ઝેરી આંખોની મીઠથી તારો આત્મા છળશે નહીં. હું તને પુનઃ જોઈ શકીશ નહીં પણ તારી સ્વર્ગીય મૂર્તિ મારા હૈયામાં અમર પ્રકાશથી નિરંતરની પ્રકાશી રહેશે. હું તને મારા આત્માની આંખોથી જોઈશ. મીઠામાં મીઠા સંગીત કરતાં પણ તારો સ્વર વધુ મીઠો મારા કર્ણને સંભળાશે. અંધકારમાં કુબેલ જગતને તારાં વાક્યો પાછું ખડું કરશે. આસપાસના સૌંદર્ય અને ઝળહળતા પ્રકાશને બદલે મારો આત્મા પોતાની પાંખોએ ઉડતો તનેજ જોઈ રહેશે. તારું જીવન બચ્ચું એટલે મને ખીજા કશાનો પશ્ચાતાપ નથી. મેં ગુમાવ્યું છે પણ શું ? માત્ર રાત્રિ દિવસની ઘટમાળ; કુદરતનાં જીવંત જીવંત દ્રવ્યો. સૂર્યનો પ્રકાશ. પણ જેના હૃદયમાં સાચો રત્નેહ છે એને આ ઘટમાળની, આ દ્રવ્યોની અને આ સૂર્યના પ્રકાશની શી જરૂર ! ”

કાઢિંટના મૃત્યુની વાત સારા નેપથ્યમાં પ્રસરી રહી હતી અને એલીશીઆના કાકાને કાને પણ પહોંચી હતી. તેને પોણ ઉપર શક તો ગયો હતો પણ એલીશીઆની દિવસે દિવસે બગડતી જતી તખી-બતને લઇને એને એવો અણસારો પણ પડવા દીધો ન હતો. છેક ઇંગ્લાંડથી કામોડોરે ડાક્ટરે બોલાવ્યો હતો પણ તે પણ એલીશીઆમાં કે રોગ જોઈ શક્યો નહીં. છતાં તેનો આત્મા ધીમે ધીમે ઉડી જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો તે સર્વને સ્પષ્ટ જણાતું હતું.

પોણ એક દિવસ રોકાઈને, પોતાનું દરદ સહેજ નરમ પડ્યું એટલે એલીશીઆને મળવા ગયો. વાડીમાં અનેક વૃક્ષોની ડાંખળી તેને અથડાઈ, બધાકે છોડના કાંટા તેના શરીરમાં ભોંકાયા. જાણે

કુંદરત આ રીતે પણ આ અંધ પ્રેમીને કહેતી ન હોય કે 'તું ન જા, તું ન જા !' પણ પોલ ભાવિથી પણ અટકે તેમ ન હતો. મુશ્કેલીથી માર્ગ કાપતો તે દાદર ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં કાષ્ઠએ તેને આવકાર નહીં આપ્યો, પણ તેની નાસિકાએ કેટલીક ગંધ પારખી. ગંધથી દોરાધ ને તે એક ઝોરડામાં ગયો. ઝોરડામાં પગ મુકતાંજ જાણે મૃત્યુના ખંડમાં દાખલ થતો હોય એમ તેના હૃદયમાં લાગ્યું. આંખોએ તો ગાઢ અંધકાર હતોજ. આ નવા વિચારથી તેના હૃદયમાં પણ ગાઢ અંધકાર પ્રવેશવા લાગ્યો.

પોલ આગળ વધતો ગયો. આખરે તે પલંગ આગળ પહોંચ્યો. ત્યાં હાથથી ઢુંઢતાં પુષ્પોથી છુપાએલું આરસના જેવાં ઠંડા શરીર અને મુખને તે સ્પર્શી શક્યો. એલીશીઆના મૃત શરીરને તેણે પળવારમાં ઝોળખી લીધું.

‘હાય !’ પોલના આત્માએ કારમી ચીસ મારી. ‘એલીશીઆ મૃત્યુ પામી ! મેં તેનું ખુન કર્યું !’

આધે ખુણામાં બેસી રહેલ કામોડોરે આ અંધ, દીવાના પ્રેમીને મૃતના ઝોળાની માફક ઝોરડામાં દાખલ થતાં જોયો હતો. તેણે એનો ભવ્ય તેમજ ભયંકર છતાં પરિણામે નકામા જેવો ત્યાગ જોયો અને તે વૃદ્ધનું હૈયું રોધ પડ્યું.

પોલ પલંગ આગળ બેસીને રોધ પડ્યો. તેના કુસંકાંથી જાણે ઝોરડાની નિર્જીવ વસ્તુએ પણ આંસુ સારવા લાગી. તેના હાથ મૃત શરીરની રેખાઓને સ્પર્શવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી તેણે છેલ્લું નમન કર્યું અને દ્રઢ પગલાંથી તે ઝોરડાની બહાર જવા નીકળ્યો. તેની આંખો અંધ હતી છતાં તે જાણે કાષ્ઠ દિવ્ય સ્વપ્ન જેતી હોય તેમ જણાતું હતું. ઝોરડામાંથી નીચે, નીચેથી વાડીની બહાર અને ત્યાંથી નેપલ્સની શેરીઓમાં થઇને આ અંધ દિવાનો એક દિશા બધી જવા લાગ્યો. થોડીથોડીવારે તે ઉભો રહેતો અને અમુક જ્વનિ સાંભળવા કાન માંડતો.

આસ્તે આસ્તે સમુદ્રનો પ્રચંડ અવાજ તેના કાનને સ્પર્શ સંભળાવા લાગ્યો. તોફાની પવનથી ગાંડા બનેલ મોજાં બીષણ કુસકાં ખાતાં ડુંગરના પથરા જોડે અથડાતાં હતાં, અને તેમ કરતાં કે અવર્ણનીય દુઃખ ગાતાં હતાં. પોતાની વિશાળ છાતીમાંથી ફીણરુપે નિરાશાના ઢગ કીનારે ઉછળતાં હતાં. હજારો આંસુનાં ટીપાં ખડકાને ભીંજવતાં હતાં. પક્ષીઓ હૃદયભેદક ચીસ પાડી આમથી તેમ ઉડતાં હતાં.

પોલ ધીમે ધીમે એક ખડકની કાર આગળ પહોંચ્યો. મોજાંનો ધુધવાટ અને પવનથી ત્રાસતાં ખારાં પાણીનાં બિંદુઓથી તેને પોતાના બચનું જ્ઞાન થવુંજ જોઈતું હતું પણ તે તેણે ગણકાર્યું નહીં. તેના મુખ ઉપર, વિચિત્ર, ઉગ્ર, કાળસમું સ્મિત પ્રસરી રહ્યું. તેના પગ આગળથી જમીન સરી જતી તેણે અનુભવી.

તે પડ્યો. એક મોટા તરંગે તેને પોતાના ઉદરમાં ઝડપી લીધો, ક્ષણભર તેને ઉછાળ્યો અને કાળાં, ઉંડાં પાણીએ તેના ઉપર મૃત્યુની ચાદર પાથરી દીધી.

તોફાન સહસા વધી ગયું. જાણે સીપાઇઓ અસંખ્ય સંખ્યામાં કોઈ દૂર્ગને બેઢવા મથી રહ્યા હોય તેમ તરંગોની હારમાળા ખડકા અને કીનારા સાથે બીષણ નાદથી અથડાવા લાગી અને પોતાની છાજો પચાસ પચાસ ફીટ ઉંચે તેમણે ઉછાળવા માંડી. જાણે નર્કની દિવાલો હોય તેવાં જણાતાં કાળાં વાદળાઓ ચીરાવા લાગ્યાં અને તેમાંથી નર્કના અગ્નિની જ્વાલાઓ હોય તેમ વીજળીની જ્વાલાઓ કુટવા લાગી. વીસુવીઅસના ધુમાડાથી આચ્છાદિત મુખ આ જ્વાલાના પ્રકાશમાં કોઈ ચમદૂત વિકટ હાસ્ય હસતો હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. વરસાદ લોઢાંનો રસ હોય તેમ પડવા લાગ્યો. કુદરત ઉપર વિજય મેળવી, જગતને રસાતાળ કરવાને માટે શ્વેતાને આ રાક્ષસી યુદ્ધ માંડ્યું હોય તેમ પવન, વીજળી, વરસાદ અને ઉછળતા સમુદ્રે શિવતું તાંડવ નૃત્ય આરંભ્યું.

કાલના ચક્ર

ઉમાડના આગળા ઉપર હાથ મૂકીને, પોતાની પત્નીના ઓરડામાં પાછું ફરીને જોતો ડૉક્ટર સરોજકુમાર ઉભો.

ઓરડામાં શહેરની તેમ જ શહેરના જીવનની અને તેના કાર્યોની કશી ગંધ ન હતી—જ્યાં ત્યાં મુલાયન લીલો અને શ્વેત રંગ, સુવાળો ગલીઓ, વસન્તના પુષ્પો; સુમધુર, નરમ અને સુવાસિત.

ઉંબરામાં ઉભો ઉભો ડૉ. સરોજકુમાર, ધંટડીનો અવાજ, ભગવાનલાલના પગલાં, હાલના કમાડની ઉઘાડવાસ અને ભગવાનલાલનો 'આ બાબુ આવો' બોલતો ધાંટો સાંભળી શકતો હતો. આવનાર દર્દી મનની સ્થિતિ પ્રમાણે ભારે કે ધીમા પગલાંથી અથવા તો આતુર, ઉતાવળભર્યા પગલાંથી અન્દર આવતો; અને ત્યાં બેસીને, ટેબલ ઉપર પડેલાં ચોપાનીયાનાં પાના મોનવત ફેરવતા અને સામે બીંત ઉપર ટાંગેલાં ચિત્રો વિબુળ ચિત્તે જોતા દર્દીઓમાં એકનો ઉમેરો થતો.

ભૂતકાલમાં, દર્દીઓનો વેઇટીંગ રૂમ તેજ સરોજકુમારનો ચ્હા આ પીવાના ઓરડા તરીકે વપરાતો હતો પરન્તુ પોતાની સુન્દર પત્ની પુષ્પાને તે પરણ્યો તે વખતે જ પુષ્પાએ આ ચોજના સામા વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. પુષ્પાની વાટિકામાં બન્ને ઉભાં હતાં તે વખતે તેણે પોતાના ગૃહની ગોઠવણ સમજાવી હતી.

‘પણ બહાલા સરોજ,’ તરતનાજ વીણેલાં પુષ્પોથી ભરપૂર કામળ હાથ તેના બધી હલાવતી, કૈંક નિરાશાથી પુષ્પા બોલી ઉઠી. ‘જે ઓરડામાં તમારા ખરાબ દર્દીઓ કલાકના કલાક રાહ જોતા બેઠા હોય અને તેમના ખરાબ, ચેપી રોગોના જંતુ પોતાની પાછળ મૂકી જતા હોય તે ઓરડામાં હું તમારી સાથે બેસીને કશું પણ શી રીતે કરી શકું ?’

સરોજકુમારે પુષ્પોવાળા હાથ પકડ્યા અને પુષ્પાના મુખ સામા હસતી આંખોએ જોતાં પોતાની છાતી આગળ ધર્યાં.

તે બોલ્યો. ‘પુષ્પા ! મારાં સુન્દર, સુવાસિત પુષ્પ ! જંબળી મુંઝાઈની જીંદગીના ક્ષેત્રમાં તને રોપવામાં હું ભુલ કરું છું ? તને તારી આ પુષ્પવાટિકામાંજ રહેવા દઉં તો નહિં સાઈ ? પરંતુ હવે તો તેમ કરવાનો વખત ગયો; હું કાલજાદેવીનો રસ્તો હવે છોડી શકું તેમ નથી.’—તેના ઉંડા અવાજે વધું ઉંડાણુ પ્રાપ્ત કર્યું; અંદર વજ્રસમ વિકારની કામળતા પ્રસરી—‘અને તારા સિવાય રહી શકું તેમ પણ નથી.’ તેણે પુષ્પાના હાથ છોડ્યા અને તેના મુખને પોતાની આંખોથી સ્પર્શ કર્યો.

“તેં મને શું કર્યું છે, પુષ્પા ? હું હમેશાં આત્મસંતોષી હતો પરંતુ હવે મને જણાય છે કે હું તારા વિના રહી શકું તેમ નથી, પુષ્પા—મારાં પુષ્પ !”

તેની આંખોએ પુષ્પાના મુખને પ્રકાશિત કર્યું. પુષ્પાએ તેની સામા મધુર દ્રષ્ટિપાત કર્યો.

“પણ સરોજ” તે બોલી. “તે ભોંક પોતાના ખરાબ રોગના જંતુ મૂકીજ નય છે.—”

ડોક્ટરના મુખ ઉપરના વિકાર જરાક બદલાયા.

“બહાલી,” તે બોલ્યો. તેનો અવાજ પાછો હતો તેવો અર્થ ગયો. “તેં તને નહોતું કહ્યું કે ‘હું માઇન્ડ સ્પેસ્યાલીસ્ટ’ છું ?

જે લોક મને શોધતા આવે છે તે લોક કે' હમેશાં તાવ, શીતળા, ઓરી, અછબડા વગેરે ચેપી રોગથી પીડાતા નથી હોતા !”

“ ભલે તેમ હોય, પણ તેઓ પોતાના બયાનક વિચારો તો પોતાની પાછળ મૂકી જ જાય છે જે એથી પણ વધુ ખરાબ છે. જે ઓરડામાં રોગીષ્ટ મનુષ્યો કલાકના કલાક વિચાર કરતાં બેઠાં હોય તે ઓરડામાં મારાથી તો ના બેસાય. મને તો એથી કંકણું આવે અને તમને યાદ છે? તે દિવસે તમે ભૂતપ્રેતની વાર્તાઓનું પૃથક્કરણ કરતાં વિચિત્ર લેખ વંચાવેલો કે બહુ જ ઉશ્કેરાયલાં અથવા અસ્થિર હૃદયો ભીંત અને ફરનીયર ઉપર પોતાની અસર મૂકી જાય છે, કેમ યાદ છે ને !—એ લેખ કોણે લખેલો? તમે ? હા, હા, બહાલા, કેવો સરસ !...ના ના ! મેં વિચિત્ર ક્યારે કહ્યો ? હોય તો પણ ‘લખો સરસ’ એ જ અર્થમાં મેં વિચિત્ર શબ્દ વાપર્યો હતો. જુઓ, હજી પણ મને કેવો યાદ છે ?—તમે તો એમ જ બાણુતા હતા કે હું ધ્યાનજ આપતી ન હતી પણ જો કે મારે તે વખતે તમારાં મોઝાં સાંધવાનાં હતાં તેમ છતાં હું ધ્યાનપૂર્વક તે સાંભળતી હતી. ખરેખર; તમે ફરનીયરને વિચારો વળગી રહે છે એ સિદ્ધાન્ત રજુ કરો છો તે સાચો છે. બગવાનલાલ ગમે તેટલો સાફ કરે પણ એ વિચારો તો રહેવાનાજ ત્યાં—અને આપણે તે વિચારોની વચમાં બેસવું ?—’

વીણેલાં પુષ્પો ઉપરથી દૃષ્ટિ ખસીડીને તેની સૌંદર્ય બરી આંખો ડોકટરને જોઈ રહી.

સરોજકુમાર હસી પડ્યો. લમ પહેલાં પુરૂષને હાસ્ય કરવું કેવું સહેલું લાગે છે !

‘ડીક, પુષ્પા, ‘તે બોલ્યો.’ કામને તેનીજ દલીલોથી સમજાવવો તેના જેવું ઉત્તમ બીજું કૈંજ નહિ. આપણે ધરમાં કેટલાક ફેરફાર કરશું. હું ડૉન્ટ્રેકટરને મળીશ, બેસવાનો ઓરડો, ડ્રૉઇંગ રૂમ અને

તારો પોતાનો ઓરડો પહેલે માળે રહેશે અને નીચેની જમ્યા મારી અને મારા દર્દીઓની રહેશે, તારે ફક્ત ધરની બહાર જતાં અને અંદર આવતાં જ ત્યાં પગ મુકવો પડશે, એટલે જો વખતે દર્દીઓ પોતાના મન અહિં મુકી જશે તો પણ તારે તેની વચમાં આવવાનું નહિ થાય. પણ હવે મને તારાં વચન પ્રમાણે એક પુખ્ત આપ; પછી આપણે સમુદ્ર કિનારે જઈએ.”

આ બનાવને સાત વર્ષ થઈ ગયા હતાં. અને હવે ડૉ. સરોજ-કુમારને કોઈ કોઈ વખત લાગતું હતું કે કાલ્યાદેવીના પોતાના ધરના માળ જણે કોઈ મનુષ્યનું શરીર હોય. મગજથી દોરવાતાં છતાં દરેક અવયવ તદ્દન જુદા જ હતા અને અહોનિશ જગૃત રહેતું મગજ સર્વને દોરતું હતું.

પહેલે માળે તેની પત્નીના ઓરડા હતા. ત્યાં તેની સાથેના જીવનમાં તેની ડૉક્ટર તરીકેની ઉપાધીઓને કવચિત જ સ્થાન મળતું. આ જીવન આખાં યંત્રના હૃદય સમાન હતું. સરોજકુમારનું હૃદય ત્યાંજ વિશ્રાન્તિ લેતું અને ત્યાંજ નિવાસ કરતું.

તેનાથી ઉપલો માળ છોકરાંઓના નિવાસ માટે રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં બે નાનાં બાલકોના અવાજ સર્વત્ર આનન્દ પ્રસરાવતા વાતાવરણમાં બળી જતા હતા. નાની પુખ્તની કળીશી એક બાલિકા કઠેરામાંથી તેની સામા મીડી આંખ માંડતી; એક નાનો બાલક ફૂદતાં સસલાંના ચીથરાં કરી નાખીને ગંભીરાઈથી તેના પેટમાં જોતો ત્યારે ડૉક્ટરને પોતાની દર્દીઓને તપાસવાની રીતનું વિચિત્ર રૂપમાં દર્શન થતું,

ભોંયતળીએ પોતાનું મગજ નિવાસ કરતું—દિનપ્રતિદિન વધુ તીવ્ર બનતું હતું, દર્દીઓની સંખ્યા વધતી જતી હતી તેમને આશ્વાસન આપતું મગજ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર ત્યાં શોધતું. આ ભોંયતળીમાંના જીવનમાં તેની સાથે ભાગ લેનાર અન્ય કોઈ ન હતું, ફક્ત આકર

ભગવાનલાલ “આ બાળૂ આવો”નું વાક્ય બોલીને અને “બહિંથી જાઓ” કહીને દહીંઓને દાખલ કરતો અને પાછા મોકલતો આ જીવનમાં પોતાનો દીન ભાગ ભજવતો હતો.

કોઇ કોઇ વખત આ જીવનમાં—આ રોજ બદલાતાં જતાં જીવનમાં કોઇ ભાગ લેનાર નીકળે—પોતે કોઇને આ જીવનમાં સહ-ભાગી બનાવે એવી તીવ્રેચ્છા તેના હૃદયનાં થતી. જ્યારે તેની હિંડી તિક્ષણ આંખો દહીંના અસ્થિર હૃદયને વીંધતી અને તેના રોગનું મૂળ શોધી કહાડતી, જ્યારે પોતાના તેજ મગજથી તે દહીંના ઠેસનું સચોટ પૃથક્કરણ કરી શકતો હતો અને પોતાના ધીર મનોબલથી દહીંને પોતાની ઇચ્છાને વશ કરવા શક્તિવાન થતો—ભવિષ્ય સામા આથ બીડવાની શક્તિ અપી શકતો, જ્યારે પોતાના અડગ ઉત્સાહથી અને પ્રભુ, જીવન અને મનુષ્ય સ્વભાવ હિપરની તેની આસ્થાથી જ્યારે તે કોઇ અપંગહૃદયી મનુષ્યને પાછો ટટાર કરતો અને તેને દવાખાનામાંથી બહાર નીકળીને નવજીવનના માર્ગમાં નૂતન આશાઓ સાથે પ્રયાણ કરવાની શક્તિ અર્પતો ત્યારે તે બારી આગળ જતો અને કહેતો: “પ્રભુ ! કેવી ફતેહ ! મારે પુષ્પાને કહેવું પડશે !”

પરંતુ પુષ્પાના, ઝોરડામાં જ્યારે તે નાનાં નાનાં સુંદર કપમાં ચહા પીવા બેસતો અને નાની વિલસુને કયો નવો શબ્દ બોલતાં આવડ્યો અને અશોકે કે નવી હીકમત શોધી અથવા તે પુષ્પાએ પોતે નવી મોટોરકાર કેવી હાંકી તે વિશેનું પુષ્પાનું વર્ણન સાંભળતો ત્યારે કાણુ જાણે શાથી આ તેનું દારણુ યુદ્ધ—આશ્ચર્યની ફતેહ બીજી દુનિયાના હોય તેમ લાગતાં. પુષ્પાનો ઝોરડો ઉર્મિ-ઓનું સ્થાન હતું; ત્યાં વિચારને અવકાશ નહતો. ત્યાં નિર્દોષ મનઝો હતી; જીવનના મહાન કાર્યો, તેના પરિણામો અને લક્ષ્ય ત્યાં શા કામનાં ? હૃદયનું રાજ્ય ત્યાં હતું; મગજનું રાજ્ય નીચે જ રહેવાનું; હિપર નહિં.

તેમ છતાં લગ્ન અને બાલકોએ પુષ્પાના હૃદયને કૂંક ઉઠું બનાવ્યું હતું ખરું. સરોજકુમારના સ્વભાવ સાથેનો પોતાનો સંબંધ, તેના બળ્ય પ્રેમની ઉંડી તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવાને પોતાને જગૃત થવાની આવશ્યકતા, તેનો નિઃસ્વાર્થ, ઉમદા ખવાસ, એકાગ્રતા અને જીવનના હિંચા લક્ષ્યનું દૃષ્ટાંત અને સર્વનાં કરતાં માતા થતાં આવી પડતા આનન્દ અને જય આ સર્વને લીધે છુછલી પુષ્પા-પુષ્પવાટિકામાંની ઉછાછળી પુષ્પા સુમધુર, વિનયી સ્ત્રી થઇ હતી. બાલ દેખાવમાં પ્રથમના કરતાં વધુ સુંદર અને આંતરમાં જગૃત થતો આત્મા-પુષ્પાને અને તેના આત્માને એક કલાકનું અસહ્ય દુઃખ સ્વાર્થીપણાને અને દુનિયાની રૂઢીને વળગી રહેવાના તેના વિચારને નિર્મળ કરીને નવજીવન અર્પવાને બસ હતું.

પરન્તુ તે દુઃખ અને પરમ વેદનાની ધટિકા પુષ્પાને મળી નહિં કારણકે તેના પતિનો સુદ્રઢ, સુરક્ષક પ્રેમ તેનું રક્ષણ કરતો હતો અને જે બનાવથી સરોજકુમારને સુખ અને પુષ્પાને સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાત તેજ બનાવને સમીપ આવવા દેતો નહતો. પણ તેમ છતાં સરોજકુમાર તેની પત્નીમાં વિકાસના ચિહ્ન જોતો હતો અને તેથી ક્રોધ ક્રોધ વખત તેને પુષ્પાને બદલે માતૃત્વનું પવિત્ર સ્મરણ કરાવે તેવાં 'મેરી' નામની બોલાવા જતો—બોલાવવા લલચાતો.

x

x

x

આજ રહવારે બ્યારે સરોજકુમાર પુષ્પાના ઓરડામાં દૃષ્ટિ નાખતો બારણે ઉભો હતો ત્યારે પુષ્પા ગુલાબથી બરેલાં મોટાં ફલાવર પોટ ઉપર વાંકી વળીને તેની સુંદર પાંખડીઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ગોઠવતી હતી.

વસન્તનો સૂર્યપ્રકાશ બારી વાટે અંદર આવીને પુષ્પાના કાળા જમરં વાળને સુખ્યતો હતો. સરોજકુમારે તે જોયું, તેની દ્રવતા બરી આંખોમાં સન્માનજ્વલિઓ પ્રેમ સહસા ઝળક્યો.

સરોજકુમારની બાલપણની સખી લીલા એક વર્તમાનપત્ર વાંચતી બેઠી હતી તેણે સૂર્યપ્રકાશ અને પુષ્પોમાંથી ડોક્ટરની આંખ્ય-માની વૃત્તિ નીહાળી. લીલા પોતાની આંખ્ય સંકેલી લાઇને વર્તમાન-પત્રમાં મશ્ગુલ થઇ.

ધણાં સાદાં બાલ્ય સ્વરૂપમાં લીલાને અંતરાત્મા અતિ સ્વરૂપ-વાન હતો, પરંતુ દુર્ભાગ્યે હજી સૂધી બાલ્ય સ્વરૂપને બેદીને અંદરની સંપૂર્ણતાવાળી સ્ત્રીને જોનાર કોઇ પુરૂષ નહોતો નીકળ્યો. આંખ્ય ન હોવાથી બાલ્ય સ્વરૂપને અને તેની અપૂર્ણતાને જોઇ શકવાને અસમર્થ હોય એવો કોઇ અંધ પ્રેમી તેને મળ્યો હોય તો લીલાના સ્ત્રીત્વને પૂરેપૂરું પીછાણી શકત અને તેના દિવ્ય આત્માને સ્પર્શી શકત; અને લીલાની નમ્રતા, લીલાના સુમધુર પ્રેમની વિશાળ છાયાની શાન્તિ અને તેની અદ્ભૂત આશ્વાસનશક્તિ અનુભવી શકત; લીલા તેને માટે આ જગતમાં સ્વર્ગ સ્થાપત, પરંતુ હજી સૂધી એવો દીર્ઘ સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળો અંધ પુરૂષ તેને માર્ગે ચડ્યો નહોતો અને પરિણામે જે સ્થાનને લીલા યોગ્ય રીતે દીપાવી શકત તે સ્થાનને દૂરથી જોવાનુંજ તેના નસીબમાં હતું.

પુષ્પા ગમે તેવી વિકાસ પામે તો પણ જેવી રીતે પત્નીનું સ્થાન કદી નહિ દીપાવી શકે તેવી રીતે દીપાવી શકનાર લીલા સરોજકુમારના લગ્ન સમયે પ્રેક્ષક વર્ગમાં જ ગણાઇ. જેનું હૈયું માતૃત્વની પિપાસાને માટે તલસતું હતું અને જેના સમીપ મનુંબે નમન કરીને પૂજન કરે તેવા પ્રકારના માતૃત્વને જે જન્મ આપી શકત તે લીલાને સરોજકુમારના બાલકને રમાડવાનું જ રહ્યું. જે જે બાલકોને તે ઝાળખતી હતી તે તે બાલકોના ભવિષ્ય પ્રભુકૃપાથી હિજ-માળાં નીકળે અને અજ્ઞાન માતાપિતાની ભૂલ્યો પણ સવળી પડે તેવી પ્રાર્થના કરવામાં તેનું જીવન વ્યતીત થતું હતું.

તેનો કંઠ અતિ સુમધુર હતો પરંતુ બાલ્ય સૌન્દર્ય ન હોવાથી તે કંઠની મધુરતાનું અસ્તિત્વ અંધારામાં જ રહેતું અને કોઇની સાથે

સાઈ વગાડી શકતી એટલે અન્યના સંગીત સાથે સૂર પૂરવામાં જ તેની મદદ લેવાતી.

લીલા દુનિયાદારીની જાણકાર હતી એટલે સરોજકુમાર સૂર્ય-પ્રકાશ અને સુમધુર પુષ્પ કળીઓથી ક્ષણભર આકર્ષાયો તે જોઈને લીલાએ પોતાની દષ્ટિ સંકેલી.

“ બહાલી, “ ડૉ. સરોજકુમાર બોલ્યો. ” આજ સુરતથી તાર આવ્યો છે, ત્યાં એક ગંભીર કેસ માટે મારે જવું પડશે-વખતેરાતે પાછા નહિં અવાય. ”

“ અહ, કેવું ખરાબ ! આજે કમલિનીને ત્યાં પાર્ટી છે અને મેં એ લોકોને કહ્યું ’ તું કે હું જરૂર ડૉક્ટરને લેતી આવીશ. મને એકલીને જતાં એવું ખરાબ લાગશે. પણ શું કરવું ? ઉપાય નથી. આ કુલ જોયાં ? આ જોઈને પાછાં પીયરના જંગલોમાં જવાનું મન થઈ આવે છે.

ડૉક્ટર કેંક ખંચાયો. નીચેથી ઘંટડી વાગી. બારણું ઉઘડ્યું અને વસાયું; ભગવાનલાલનો અવાજ સંભળાયો “ આ બાબુ આવો ”

“ પુષ્પા, “ ડૉક્ટરે કહ્યું. ” મેં એક સરસ પ્લેન ગોઠવ્યો છે. તું મારી સાથે સુરત આવ. હું પાછો તરત જ ફરી થઈ શકીશ એટલે પછી આપણે તાપીને કિનારે ફરવા જઈશું. અજવાળીયું છે એટલે ત્યાં ગાર્ડન્સમાં કેંક દિવ્ય દેખાવ જ અનુભવશું. નહિં તો તારી મરજી હોય તો ત્યાં એકાદ નાટક જોવા જઈએ, આપણે ફેટલો વખત થયાં સાથે નાટક જોયું નથી. ”

ડૉક્ટર વાત કરતાં લગાર અટક્યો.

બારણું આગળ પુનઃ ઘંટડી વાગી.

ડૉક્ટરની પત્નીએ પુષ્પોને પુનઃ ગોઠવ્યાં અને મીઠું સ્મિત કરતાં બોલી.

“ બહાલા, તમારા પ્લેન જ જરા વિચિત્ર હોય છે ! અમૂક વખતે અલખત, મને સુરત જવું બહુ ગમે છે અને એમાં મુનલા-

ષ્ટમાં નદીકિનારે જવામાં તો પુછવું જ શું ? તે દિવસે આપણે નહિં ગયાંતાં ! પણ દરેક વસ્તુ કે આપણી ઇચ્છાનુસાર બનતી આવે છે ! મારાથી કમલિનીને ત્યાંની પાર્ટી ન જ ચુકાય. તમે આવવાના હતા તો ધણું જ સારું થાત, હું તો ધારું છું કે તમે આવી શકશો. આઠ વાગ્યે આવશે તો પણ ચાલશે. ”

સરોજકુમારના મુખ ઉપર સહસા વેદનાના અને દુઃખના ચિહ્ન જણાયાં—મુખ નિસ્તેજ થઇ ગયું,

“ નહિં પુખ્પા, મારાથી પાછા નહિં અવાય; “ તે બોલ્યો. ” વખતે સવારે મારે ફરીથી જોવા જેવું પડે. અને પુખ્પા—બહાલી આજ રાત્રે મને તારી જરૂર હતી. આ ફેસથી મને થયો. શ્રમ પડવાનો છે એટલે એમાંથી હું મુક્ત થાઉં કે તરત જ જો મને એમ ખાતરી હોય કે તું મારી વાટ ભુલે છે તો મારાં હૃદયને કેવી શાન્તિ મળે !

લીલાએ વર્તમાનપત્રમાંથી ઉંચું જોયું. સરોજકુમારના અવાજમાં જે ઉર્મિ હતી તે ઉર્મિને તેણે પારખી હતી અને ઉંચું જોતાં તેના મુખ ઉપર ધારેલા વિકાર તે જોઇ શકી, સરોજકુમારનું વય આઠીશ વર્ષનું હતું, બુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રચંડ હતાં અને અસાધારણ કૌવત તેના અંગમાં પ્રગટતું હતું તેમ છતાં અત્યારે—આ ક્ષણે તે, પ્રેમી સ્ત્રીના આલિંગનથી શાન્ત થઇ વિશ્રાન્તિ લેવા તલસતાં કાંઇ નાનાં બાલક જેવો જણાતો હતો. દર્દીની સારવાર પુરી થયા પછી જણાવાનો શ્રમ તેને અત્યારથી ચમકાવતો હતો. એકાન્તથી ડરતો, સરોજકુમાર પ્રેમ અને પ્રેમભરી મિત્રતાનો તરસ્યો હતો. તેને શાંતિ જરૂર હતી તે લીલા બરાબર જાણતી હતી. ઉત્તર સાંજ જવાને તે ઉત્સુક બની.

“ સરોજ, દર્દી કાણુ છે ? ”

ડૉક્ટરે ક્ષણભર ઉત્તર ન વાળ્યો; પછી કદીનું નામ ‘લીલું’ નામ એટલું જણાવતું હતું કે લીલા એકદમ પુરશીમાં ટટાર થઇ ગઇ

“ સરોજકુમાર, “ તે બોલી ઉઠી. ” એમાં ફતેહ મળે તો માન્ડ ! આખી દુનિયામાં તમારી કીર્તિ પ્રસરે ! જોહો, અમે તમને કેવી રીતે મદદ કરી શકીએ ! અત્યારે તમારે બીજા દર્દીઓને બોલા જ પડશે ? ”

સરોજકુમાર હસ્યો.

“ લીલા, તું બોવાની હોય તો બલે; બાકી તો મારેજ બોવા પડશે. પરન્તુ કામથી હું થાકતો નથી, “ તે બોલ્યો. ” ફક્ત જ્યારે કામ પુરું થાય છે ત્યારે જ મને તેનો થાક લાગે છે. પુષ્પા—“ તે પુષ્પા તરફ ક્ષણભર જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો. ” પુષ્પા તું ટાઈમસર તૈયાર થશે ? ”

“ સરોજ, “ તે બોલી ” હું દિલ્હીનીર છું, મને માફ કરોં પણ આજે તો હું કેમ આવી શકું ? આહા; જો તમે આવતી કાલ ઠેરવી હોત ! આપા કોઇ તેના સગાંને ત્યાં આજે જવાની છે એટલે છોકરાંને રમાડવાનું મારે માથે આવી પડ્યું છે. ભગવાનલાલ અને પાર્વતી છે પણ મને એમને બરોસે છોકરાંને મુક્તાં એન પડે નહિં. અને વિલસુને ને અશોકને આજે જનાવરોની રમત રમાડવાનું મેં વચન આપ્યું છે, તે દિવસે તમે જ કહેતા હતાને કે એમને એક વચન આપ્યું હોય તો તે જરૂર પાળવું—એમને નિરાશ નહિં કરવાં. વળી કમલિનીને ત્યાં પાર્ટી છે આજે. ખરેખર, આજે તો બહાલા, મારાથી ન જ અવાય. ”

“ ઠીક, પુષ્પા, “ ડૉક્ટર શાન્તપણે બોલ્યો. ” મેં અમસ્થી તને ગોટાળામાં ઉતારી. આજે હું મ્હા પીવા ઉપર નહિં આવું, મારે ધણુંજ કામ છે. ”

સરોજકુમાર ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યો, દ્વાર બંધ થયાં. દાદર ઉપરથી તેના પગલાં નીચે ગયાં.

લીલાએ, વર્તમાનપત્ર નીચે મુક્યું, પગવતી જમીન ખણવા માંડી. પુષ્પાએ નિશ્વાસ મુક્યો.

“ સરોજકુમાર કોક કોક વખત એવી પ્રોપ્રોઝલ લઇ આવે છે ! ” તે બોલી.

લીલાએ ઝોઠ પીશ્યા. પુષ્પાની મામા થવાથી તેને સુધારી શકવાની નથી એમ જાણતી હોવાથી તે કશું બોલી નહિં.

“બહુ હોંશિયાર માણસો કોઇ કોઇ વખત કંટાળો આપે છે,” તે ક્ષણ બે ક્ષણ પછી બોલી. “જેમને તેમની સાથે રહેવાનું હોય છે તેમને.”

પુષ્પા એકદમ બોલી ઉઠી. “અરે લીલા ! તું શું બોલે છે એ ? સરોજકુમાર કંટાળો આપે છે ? કદી નહિં. તું અહિં દશ દિવસ થયાં રહો છે તે એટલું પણ જાગી શકી નહિં ? એ તો કોક વખતે જ્યારે આવા અચાનક પ્લેન લઇ આવે છે, અને એક મીનીટની નોટીસથી મને સાથે લઇ જવાનું કરે છે ત્યારે જ એમ રહેજ જણાય છે. મહેને જરા આગળથી ખબર આપી હત તો કશી જ હરકત નહતી-કાલે જ આપી હતને.”

“ મને લાગે છે કે એમને પોતાને પણ આજેજ ખબર પડી.”

“ તેના કશે સવાલ જ નથી. મેં આજે નર્સને બહાર જવાની રજા આપી છે અને તેના વિના છોકરાંને મારાથી મુકીને જવાય નહિ. ”

લીલા પોતાના પગ સામું જોઇ રહી, તેના હસ્ત સદાના જેવા જ સ્થિર જણાયા પણ મુખ ઉપર લગાર અશાન્તિ જણાઇ.

પુષ્પા-શાન્ત અને સુંદર પુષ્પા બીજાં શ્વેત પુષ્પોને લમને વાઝમાં ગોઠવવા લાગી.

ઝોરડામાં શાન્તિ પ્રસરી. ઘડિયાળમાં સાત વાગ્યા.

લીલા જમીન ખણવાનું છોડી દઇને, બે હાથ દીંચણ ઉપર બેરવીને બોલવા લાગી.

“ પુષ્પા, તારા પતિ સરોજકુમાર જેવો પુરૂષ જ્યારે તને બોલાવે તારે સર્વ કામ છોડી દઇને પણ તેની સાથે જવું બેઠએ. પાર્ટીઓ અને ચાકર નક્કરની રજા તો શું પણ બાલકો પણ સરોજકુમાર જેવા પુરૂષ આગળ શી વિશાતમાં? બહાલી બહેન, તેં એમના અવાજમાંની યાચના નહિ સાંભળી? અંધારામાં કેઈ બાલક પોતાના વિશ્રામ સ્થાનને શોધતું, માતાની ગાદમાં આવવાને અને ત્યાં નિદ્રા લેવાને તલસતું હોય તેવો તેમનો અવાજ હતો. દર્દીઓની સારવાર કરતી વખતે તે કેવા બલવાન થઈ જાય છે તે તો આપણે પુરૂં જાણતાં પણ નથી તેમ છતાં તે બલવાન સરોજકુમાર પ્રેમમાં નિરન્તર બાલકના જેવા જ રહેવાના-તેમનો આત્મા એવો તરૂણ છે-પ્રેમની પિપાસાથી તલસતો તે આત્મા નિરન્તરનો તરૂણ જ રહેવાનો. ત્રણ ત્રણ માણસો પણ ન કરી શકે તેટલું કામ તે હમણા એકલા કરે છે-મને તો બહારથી ખબર પડી છે એટલે તને ક્યાંથી ખબર હોય ! એટલે જ્યારે દિવસ પુરો થાય છે ત્યારે તેમને એક એવાં વિશ્રાન્તિ-સ્થાનની જરૂર છે કે જ્યાં તેમને ઈચ્છાનુસાર વાત કરીને હૈયું ખાલી કરવું હોય તો તેમ કરી શકે અને મૈાન ધારણ કરવું હોય તો તેમ કરે-જગૃત રહેવું હોય તો જગૃત રહે ને નિદ્રા લેવી હોય તો નિદ્રા લે; પરન્તુ દિવસમાં અનુભવેલી વ્યથાઓ પાછી તેમને એકાંતનો લાલ લઇને હેરાંન ન કરે એ સમાલવું બેઠએ. પુષ્પા-તું જ આ પ્રમાણે તેમને માટે કરી શકે તેમ છે. હું તને કહું ? મારા જાણવામાં એવી અડધો ડઝન સ્ત્રીઓ હશે કે જે સરોજકુમારની સાથે પાંચ મીનીટ પણ વાત થઈ શકતી હોય કે તેને મિત્રની જરૂર છે એમ જાણતી હોય તો પાર્ટીઓ બાર્ટીઓ સઘળું છોડીને સુરત જવા તત્પર થઈ જાય.”

“ તું પણ શું લીલા, આવી વાત કરે છે ! “ પુષ્પા મસ્કરી કરતાં બોલી. ” હું એથી અદેખી થાઉં જ નહિ. અદેખાઈ કરવી એ છુદ્દાત્માઓનું કાર્ય છે એવો મારો સિદ્ધાન્ત છે.”

“ પુષ્પા, હું એ જાણું છું, બહેન, જાણું છું. “ લીલા તરત બોલી ઉઠી. ” તને અદેખી કરવાની મને ધારણાય નહતી. અને તારે

શા માટે અદેખાં મરુંય પડે ? સરોજકુમારે તારા વિના અન્ય સ્ત્રી સામા કદી જોયું જ નથી; અમે બધાં તે જાણીએ છીએ.”

લગાર ચીડવાયલી પુષ્પા, પોતાની ખુરશી ઉપરથી ઉઠીને લીલાના પગ આગળ આવીને બેસી ગઈ અને લીલાના હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કૈંક મસ્કરી ભર્યું રિમત કરતાં બોલી. “લીલા ખહેન, તું જાણે છે ? તમે ઉભય એકેકને એવી સારી રીતે સમજો છો ! મને એમ જ લાગે છે કે વખતે અગાઉ કોઈવાર એમ બન્યું પણ હશે કે સરોજે તને પરણવાની ઇચ્છા કરી હોય !”

લીલા હસી અને પછી બોલી. “ નહિં પુષ્પા, તું ખાત્રી રાખજે કે તેમણે કોઈ વખત પણ માગણી કરી જ નહતી; દારણુ કે જો તેમણે કરી હોત તો હું કદી ના પાડત જ નહિ.”

પુષ્પા આનન્દથી હસી પડી.

“ મારી બહાલી લીલા ખહેન, “ તે બોલી. “ તારી સાથે વાત કરવી મને બહુ જ ગમે છે; તું એવું ચોખ્ખું અને વિચિત્ર બોલી દે છે. “ પછી કૈંક ગંભીરાઈથી બોલી. “ તું એમ ધારે છે કે મને સરોજને માટે રનેહ કે દરકાર નથી એ વાજબી ન કહેવાય. જ્યારે જ્યારે એ બહાર જાય છે ત્યારે ત્યારે મારાં હૈયામાં જે લાગણી થાય છે તેની તને શી ખબર ! એમની દ્રેન રાતના અંધકારમાં સુસવાટ કરતી ક્યાં ચાલી જતી હશે—તેમને નિદ્રા આવી હશે કે નહિં—શી અગવડો વેઠવી પડતી હશે એવા અનેક વિચારો મને જુવા દેતા નથી. તે વખતે જે બધા સિમલ પાડનારાઓના હાથમાં તેમની છાંદગી રહી હોય છે તે બધા સિમલમેનોનો વિચાર હું કંઈ ખું ને મને એમ થાય છે કે તેઓ દારૂબાર નહિં પીતા હોય તો સાફ.” પુષ્પાનો અવાજ કામળ ઉમિઓથી ધબકવા લાગ્યો. “ મેં તો ન્યુસપેપરોમાં અઠરમા-તોનું વાંચ્યું છે ત્યારથી એમના કોટના ગજવામાં એક ક્લાર્ક જ રાખી મુક્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે ‘ કરી અઠરમાત થાય તો મીસીસ સરોજ-

કુમાર, કાલિદાસેવી રોડ. મુંબાઈ; તાર કરવો.' એ કામ એમના મન-વામાં હોય છે એટલે મને શાન્તિ રહે છે.'

ડોક્ટરની પત્નીની સુંદર આંખો અશ્રુ ભરી થઈ ગઈ. તેની પાંપણો પ્રકાશમાં ઝળકવા લાગી. લીલા પુષ્પાના કપાળ ઉપર આવેલી એક લટ સ્નેહાળ હાથે પાછી ગોઠવતી ક્ષણભર મોન ધારણ કરી રહી; પછી બોલી. "પુષ્પા, અને ધાર કે અકસ્માત થયો અને કાંઈએ તને તાર કર્યો તો તું શું કરે?"

"શું કરું?" પુષ્પા આંખો વિકસાવતી બોલી. "કેમ વળી? તેમની પાસે જાઉં!"

"પણ ધાર કે તે વખતે નર્સે બહાર ગઈ હોય-અહિં કાંઈ તને મળવા આવવાનું હોય-તેં છોકરાંઓને અમુક વચન આપ્યું હોય-".

"લીલા, લીલા, તું કેવી ખરાબ રીતે બોલે છે! આ બધાં કામ મને ક્ષણવાર પણ ન રોકે. જો તે માંદા હોય કે ઈજા પામ્યા હોય તો હું કપડાં પેક કરવા પણ નહિં રહું-વખતે-પાર્વતિ પાસે હેન્ડબગ પેક કરાવું પણ ગમે તેમ હોય તો પણ પહેલી ટ્રેન જ પકડું."

લીલાએ પગથી સામી ખુરશીને ઠોકર મારી. તેની ભમર ચડી. પછી ધીમેથી બોલી: "હા, પાર્વતિ અને હેન્ડબગ તો પ્રોગ્રામમાં આવવા જ જોઈએ." પછી પુનઃ ખુરશીને ખરોડીને લીલાએ પુષ્પાના મુજતા હાથ પોતાના હાથમાં લીધા અને કહ્યું. "અહા! પુષ્પા-બહાલી બહેનડી! તારી વાત સાંભળતાં મને સ્વેત ગુલાબવૃક્ષની વાત યાદ આવે છે. એક પાંચ મીનીટ બેસ અને મારી વાંત સાંભળ."

"સાન્તાકુઝમાં મારાં બે રનેહીએ રહે છે-ચન્દ્રકાન્ત અને તેની પત્નિ મોહિની. મોહિનીને પોતાની વાડીને અને ખાસ કરીને તેમાંના સ્નેહ ગુલાબોને માટે બહુ લાગી આવે છે. તેમને એક ચાર વર્ષની મેના નામની પુત્રી હતી. મેના તે ખરેખર, કાંઈ પણ માણ-

સનું દિલ જીતી લે તેવી મધુરી મેનાજ હતી. હું ગમા જીન માસમાં તેમને ત્યાં એક દિવસ ગયું હતી. વાડીમાં એક મોટા, ઘોળા ગુલાબના છોડ પાસે ચ્હા પીતાં અમે બેઠાં હતાં, છોડ ઉપર ઘોળા ગુલાબ લચી પડતાં હતાં. મોહિની આ પુષ્પોને માટે ધણી મગરૂર હતી. શોડીવારમાં ૮૫, ૮૫, ૮૫ નાનાં પગલાં પાડતી મધુરી મેના ત્યાં આવી. ત્યાં અમારા બન્નેનાં સામા ક્ષણભર તે બેઠું રહી એટલામાં તેની દૃષ્ટિ ગુલાબના છોડ ઉપર પડી-પડતાં ગુલાબ ઉપર તેનું મન ચોંટ્યું. તેણે પોતાની માને બાજી પડીને યાચના કરતા અવાજે કહ્યું. ‘મમી, આ કુલ ધના મળના છે! હું બેત્રણ લઉં?’ મોહિનીએ ઉત્તર વાળ્યો. ‘ના, પુલ લેવાય! મેં તને કેટલીએકવાર કહ્યું કે વાડી-માંથી પુલ તોડવાની જીદ તારે કરવી નહિં. જાઓ, આયા કને જાઓ.’ મેના કશું બોલી નહિં પરન્તુ તેના કામળ હૈયાને જે આઘાત થયો. તે હું જાણી શકી. બિયારી ભમ હૃદયે પાછી ચાલી ગયું. મોહિનીએ પછી બાલકોને કેમ ઉછેરવાં તે વિષય ઉપર મને બાપજી આપ્યું પણ તેના ઉત્તરમાં મેં તો ફક્ત એટલું જ કહ્યું કે ‘મોહિની, છોકરાં પુલથી રમી ન શકે તો એ કુલવાડી શા કામની?’ મોહિનીએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે ‘લીલા, તું પરણી નથી એ જ ઠીક કર્યું છે; નહિં તો તું તારાં છોકરાંઓને બગાડી જ નાખત.’

“આ પછી અમે વાત બદલી નાખી. મોહિની પુત્રી પાછળ ગાંડી છે પણ અમુક ખોટા સિદ્ધાંતો તેના મગજમાં એવા ઠસી ગયા છે!”

આટલું બોલીને લીલા રહેજ અટકી. પુષ્પાની સામા તેણે મીટ માંડી. એક પગને જમીનને ટેકવીને બીજો પગ સહેજ ઉંચો રાખીને લીલાએ હાથે વતી ટેકવ્યો. હાથમાંની ઝીણી, નાજુક સોનાની બંગડી સામા જોતી તે પુનઃ બોલી.

“ત્રણ અઠવાડીયાં પછી પાછાં ત્યાંજ જઈને પુત્રી વિનાની, દુઃખથી રીબાતી માને આશ્વાસન આપવા જવાનો મને તારૂ મળ્યો.”

“ત્યાં જઈને હું જોઉં છું તો ફક્ત એક કલાક પહેલાં જ મેના

આ જગતને ત્યાગી ગઈ હતી. તેના કુમળાં શરીરને સ્વેત ગુલાબના પુષ્પોથી ઢાંકી દીધું હતું. હાથ ઉપર કુલ, પગ ઉપર કુલ, મુખ ઉપર કુલ, જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં કુલ જ પડેલાં હતાં.

“મોહિની મને જોષને રડી પડી, અને ચીરાતા અવાજે બોલી. ‘હીલા, તે દિવસે બાળુડી મેના ફક્ત એક કુલ માગતી હતી-ફક્ત એક જ અને તે મેં અભાગીયણે તેને ન લેવા દીધું ! હાય, મારી મેના !’

“ ‘મોહિની,’ મેં તેને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. ‘મોહિની ! એમ ગાંડી શીદ થાય છે ? અત્યારે તે એને આટલાં તો આપ્યાં છે !’

“ ‘અત્યારે !’ નિરાશાથી તુટી પડતા અવાજે તે બોલી. ‘અત્યારે હવે શા કામના ? હવેના હજારો કુલો, તે વખતે તેણે એક લીધું હત અને તેને જે આનન્દ મળત તે આનન્દ આપવાને અશક્ત છે. પણ હાય ! વેળા ગઈ ! અરે પ્રભુ ! કાલચક્ર ! તે શું કદી પાછાં હડી શકે તેમ નથી ? શું હું કદી મારી મધુરી મેનાનો અવાજ નહિ સાંભળી શકું ? તે જણે મને કહેતી હોય : ‘મમી ! હું એક કુલ લઉં ?’ અને હું જવાબ આપું કે ‘તારાથી જેટલાં લેવાય તેટલાં લઈ લે !’

“ પરંતુ મેના તેનો ઉત્તર કેમ વાળે ? માના આંસુ તેના હાથ ઉપર પડ્યાં એટલે હાથ ઉપર પડેલાં પુષ્પો સરી પડ્યાં. ”

“ અહા ! પ્રેમનું દાન બહુ મોટું અર્પવામાં આવ્યું ! ”

લીલાની આંખો હજી પોતાની બંગડી તરફ જ હતી. પુષ્પાની આંખમાંથી આંસુ ટપકાયે જતાં હતાં.

“ અહા, પુષ્પા ! ” મધુર પણ દઢ અવાજ આગળ બોલે જતો હતો. “ આપણુ સર્વથી આ બયાનક બુલ થવી સ્વાભાવિક છે. જ્યારે આપણા બહાલાં આપણને છોડીને સદાને માટે ચાલ્યાં જાય છે ત્યારે આપણે હજારો કુલોની માળા અર્પવા તૈયાર થઈએ છીએ પણ આપણે જ તેમને જીવતાં હોય તે વખતે એક કુલ પણ આપવાની ના પાડીએ છીએ. જે વખતે જરૂર હોય તે વખતે આપણે તે કુલ આપતાં સ્વીકારીએ. જે વખતે તેઓ તેને બોગવી શકે, તેની મીઠી

સુગન્ધ અનુભવી શકે, તેના સૌન્દર્યને ઝોળખી શકે ! બહાલી; જ્યારે સરોજકુમાર હમણા કુલ માત્રે છે તારે તું તે તેને આપ, પુરૂષો પોતાની ઇચ્છા તરત જ પરિપૂર્ણ થાય એમ ઇચ્છે છે, આપણે સ્ત્રીઓ તેમને માટે રાહ જોઈ શકીએ છીએ. આપણા મૃત્યુથી પણ આપણને જો કંઈક રનેહ મળવાનો હોય તો આપણે મૃત્યુથી પણ આનન્દ પામીએ છીએ. મૃત્યુ પછી પણ આપણને મળનારાં માનથી આપણે સંતુષ્ટ થઈએ છીએ ત્યારે પુરૂષો તો ફક્ત મૃત્યુ પછી એક ચિંતાના જ અભિલાષી હોય છે. તેમની જરૂરીયાતો આપણા કરતાં વધુ સાદી, દૃઢ અને તીવ્ર છે. જ્યારે લડાઈ પુરી થાય છે ત્યારે પુરૂષ જીવું બખ્તર મુકી દઇને નવું પહેરીને નવા રજુ-સંગ્રામમાં ઝડપે છે. તે લડાઈને સમયે જ તું હાથમાં મીઠા જળનેા પ્યાલો લઇને તેને પડે ઊભી રહે. પુષ્પા, યાદ રાખ; કાલના ચક્રો આગળ જ વધે જાય છે, કદી પાછાં હકતાં નથી ! તને પાછળથી દુઃખ ન થાય તેને માટે હું તને અત્યારથી કહું છું.”

લીલાએ ઊંચું જોયું અને બોલતી બંધ થઈ. તેના મુખ અને દષ્ટિ ઉપર દૃઢતા અને કાર્યની એકાગ્રતાની રેખાઓ જણાઈ પરંતુ આખ્યમાં તો કુમળાશના ઊંડાણ જ હતું.

પુષ્પા ઉઠી અને લીલાના કપાળ ઉપર ચુમ્બન કરતી નમ્ર-ભાવે બોલી. “ મારા કરતાં તને સરોજકુમાર પરણ્યા હોત તો સાફ થાત; તું મારા કરતાં તેમને વધુ સારી મદદ આપી શકત. પણ તેમણે મને પસન્દ કરી છે તો હું મારાથી બનતું કરીશ. હું સુરત જઈશ. ”

આટલું બોલીને ધીમેથી, મસ્તક નમાવીને પુષ્પા ઓરડામાંથી બહાર ચાલી ગઈ.

લીલા વિચારમાળામાં કુબી ગઈ. આટલું કહેતાં કહેતાં તેને હૈયામાં કેં કેં થઇ ગયું હતું. એમ છતાંય આની બક્સર ક્યાં સુધી ટકશે તે કહી શકાય તેમ નહતું. પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે દરેક

આત્મમાં પોતે જ દુઃખ સહન કરવાં જોઈએ. અન્યના અનુભવની કથા સાંભળ્યાથી જ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થવી અશકિત છે.

આ સત્ય લીલા જાણતી હતી. તેના વિચારો પુષ્પાની પાછળ જતા હતા. થોડીવાર પછી તે ત્યાંથી ઉઠી અને ટેબલ આગળ ટીંગા-ડેલી ડોક્ટરની છબી-પુષ્પાની માનીતી છબી-સામા જોઈ રહી. પરંતુ પુષ્પાએ ડોક્ટરને જાણ્યા તે પહેલાંની, જ્યારે લીલા અને સરોજ-કુમાર બે ગાઢ સ્નેહી હતાં અને સરોજકુમારની આશા અને અભિલાષાની ભાગીયણ લીલા જ હતી ત્યારની તે છબી હતી. સરોજકુમારની ઉમદા હિમતથી ભરપૂર, પોતાના લક્ષ્યમાં પ્રદ અઢાવાળા, ન્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકે તેવી તીવ્ર શુદ્ધિવાળા, જીવનને પ્રથમ પગથીયે જ જીમેલા તે યુવાન પુરૂષની કાળી, ચળકતી આંખો સામા લીલા જોઈ રહી. પોતાનામાં શક્તિ છે એવો ભાવ બતાવતા ઓઘને તે જોઈ રહી. તે કાળી, ચળકતી આંખોમાં શ્રમ કે થાકની નિશાની જણાતી નહતી.

લીલાએ તે છબી ઉતારી અને પોતાના હાથમાં રાખી.

“સરોજ, મારા બાળસખે !” તે બોલી. “મેં તારે માટે મારાથી બનતું કર્યું છે. મારી પાસે જે જે હોત તે તે હું તને આપત. ખૂબ તારે સૌન્દર્ય જોઈતું હતું અને મારી કને તો માત્ર પ્રેમ જ હતો. તને સૌન્દર્ય મળ્યું ત્યારે હવે તું પ્રેમને માટે તરસ્યો થયો છે. પ્રભુ તને તે આપાવે ! સરોજ, મેં તો મારાથી થાય તેટલું કર્યું.”

એટલામાં અચાનક બારણું ઉઘડ્યું એટલે છબી ખીલી ઉપર બેરબીને લીલા પાછી ફરી. પુષ્પા બંદર દાખલ થઈ.

“લીલા, જોશું ? છેક અત્યારે દરજી કપડાંના માપ લેવા આવ્યો છે અને તૈયાર કરેલાં અને પહેરાવી જોવા આવ્યો છે. તું અહિં છે તો કેવું સારું ! ચાલ, તું જરા બે. હું દરજી સાથે બાંજરમાં ઉતરી શકતીજ નથી.”

ટ્રેન પકડવા સાડા આઠે ડૉક્ટર ઘેરથી ઉપડવાનો હતો. ઘડીયાળમાં આઠ થયા. લીલા પશુ પોતાને ત્યાં તેજ દિવસે જવાની હતી એટલે લુગડાં પહેરીને રાહ જોતી બેઠી. “હજી પુખ્પાએ લુગડાં કેમ નહિં પહેર્યાં હોય? પોતાના ઝોરડામાં છે તે લુગડાં પહેરીને જ બાર નીકળશે તો સાથે જવાશે.” લીલા ઉચાટ કરતી ગણગણી.

એટલામાં પુખ્પા લીલાની પાસે આવી. લીલા પુખ્પાને શરીરે ધરનોજ સાળુ જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

“કેમ, લીલા! મારી સામા એમ કેમ જોઈ રહી છે?” પુખ્પાએ પુછ્યું.

“તું સુરત જવાની હતી ને તું તો હજી આ ડેસમાં છે!” લીલાએ ઉત્તર વાળ્યો.

“ના, પછી મેં માંડી વાળ્યું. મારે જવાનું ખાસ મન હતું પણ હવે તો કેમ તૈયાર થવાય? અને છોકરાંને એમ એકલાં મુકીને જવું મને ઠીક નથી.—”

બારણું એકદમ ઉધડ્યું અને ડૉક્ટર અંદર આવ્યો.

“બહાણ, તમારે માટે મ્હા તો થઈ નથી ત્યારે—પુખ્પા બોલી ઉઠી.”

“નાથે, “ડૉક્ટરે કહ્યું.” મારે એક દર્દીને જોવાનો છે અને બહાર તો મોટોરકાર આવીને ખોટી થાય છે. મ્હારે તો ફક્ત તમને મળવાજ આવવું હતું” પછી કુંક ધીમે સાદે બોલ્યો. “મારી સાથે નહિં અવાય તેની ચિંતા કરીશ નહિં. તેને આવવાને માટે પુછવું એ જ જરા સ્વાર્થી હતું. વળી આજે લીલા પશુ પાછી પોતાને ઘેર જવાની છે એટલે તેને સાહેબજી કરવા આવ્યો છું.”

“લીલા, સાહેબજી, મળજે પાછી જોઈ. મારો તરફ અને મરાં તરફ જે પ્રેમ તું બતાવે છે તેને માટે હું જોટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે.”

“ સાહેબજી, સરોજ. ” આમ બોલતી લીલા ઉભી થઇ અને શૃંગહેન્ડ કરવા હાથ લાંબો કર્યો. “ બહુ શ્રમ ન વેઠતા. તમારું કુટુંબ મને સર્વદા પ્રિય જ છે એ યાદ રાખજો. હું ફક્ત મારાથી બનતું કરું છું. ”

સરોજકુમાર ‘ સરોજ ’ નામ સાંભળીને સહજ ચમક્યો. આટલે વર્ષે આજ લીલાએ પાછું એકલું ‘ સરોજ ’ કહ્યું. ડૉક્ટર કૈંક વિચારમાં પડીને લીલા સામું જોઈ રહ્યો પણ લીલાના મુખ ઉપર કશા વિકાર જણાયા નહિં.

“ સાહેબજી, પુષ્પા, ” રહેજ ફરીને સરોજકુમારે પુષ્પાને કહ્યું. “ સાહેબજી, “ જાહેરમાં પણ પ્રેમગોષ્ઠિ થાય તે તેને રચતું નહતું એટલે પુષ્પાએ એકદમ ઉત્તર દઇ દીધો. ” તમે જ્યારે સુરતમાં મજા કરતા હો ત્યારે સંભારજો કે ઘેર બિચારી પુષ્પા છોકરાંને રમાડવામાં અને ધરના કામકાજમાં રોકાઇ રહી છે. ”

બારણું એકદમ બંધ થયું. ડૉક્ટર ખુદાર ચાલ્યો. પુષ્પા આનન્દ વગરનું હાસ્ય હસી અને લીલાને પાછું બધું સમજાવતાં બોલી. “ સરોજકુમારે મને એમ કહેવું જ નહોતું, હું કેમ જઈ શકું ? અને તે વળી તેમને ટેકા આપ્યો ! આહા : હું સાથે ગઈ હોત ! તેમની એટરકારનો અવાજ હજી સંભળાય છે. ”

x

x

x

સાંજના પાંચ વાગ્યા.

પુષ્પાના ઓરડાની બારીએ પડદા નાખી દીધા હતા. બોત ઉપર અને સીલોંગ ઉપરના વિજળીના દીવા ઓરડામાં પ્રકાશ નાખી રહ્યા હતા. હૃદયમાં ભવિષ્યની આગાહિથી જે દુઃખ થતું હતું તેના કાળા પડછાયાને ખુદારના પ્રકાશથી નિર્મૂળ કરવા પુષ્પાએ બધા દીવા સળગાવ્યા હતા.

સરોજકુમારની મોટોરકાર ચાલી ગઈ હતી તે પછી પુષ્પાના ધરમાં બધું જ અવળું થયું હતું. લીલા પણ ગઈ. ધરમાં તદ્દન એકાન્ત

લાગવા માંડ્યું. છોકરાં પાસે જતાં જણાયું કે આપાએ તે દિવસને માટે રજા નહોતી માગી પણ પછીને દિવસે રજા માગી હતી. આપાએ કહ્યું: “ બાપ, મેં તો બુધવાર જ કહેલો.” પુષ્પાએ કહ્યું: “ નહિ, તે મંગળવાર જ કહેલો. ” પણ આપા એકની બે નહિં ચર્ચ.

આથી નિરાશ થઇને પુષ્પા પાછી વળી. સુરત જવામાં તેને જે મોટી હરકત લાગતી હતી તે આવી રીતે પાયા વિનાનીજ હતી તે વાતનું સ્મરણ થવાથી તેના હૈયામાં અસહ્ય દુઃખ થવા લાગ્યું.

લીલા આ વાત જાણત તો શું કહેત ! ?

પુષ્પાને વિચાર થયો કે લાવ જરા બહાર ફરી આવું. આમ ધારીને મોટરકાર મંગાવીને બહાર ફરવા ગઇ પણ ત્યાં પણ ન ગમ્યું. સુરતમાં પતિ સાથે કેવો આનન્દ થાત એ જ વિચાર આવવા માંડ્યા. કારમાં સાથે પતિ હોય, જે જે જોવાનું હોય તે તે બતાવ તો જતો હોય તે ક્યાં અને આમ એકલાં ફરવા જવાનું ક્યાં ? પોતે બહા છે, સૌન્દર્યથી ભરપૂર છે અને સદ્ગુણી છે એ વાતનું સ્મરણ શું સરોજકુમારનો પ્રેમ તેને વારંવાર નહોતો કરાવતો ?

આજે તે સ્મરણની ખાસ જરૂર હતી. પોતાને લીલાએ હલકી પાડી નાખી હતી. લીલા સરોજકુમારને સરોજ શા માટે કહે ? અને વળી જાણે સરોજકુમારની, જરૂરીયાત તેની પત્ની કરતાં વધુ સમજતી હોય તેમ શા માટે બતાવતી હતી ?... “ફક્ત આજે હું સુરત ગઇ હોત ! પણ એમાં મારો શો વાંક ? કેટલા થોડા ટાઇમમાં તૈયાર થવાનું કહ્યું હતું ? પણ ડોક્ટરે પોતેજ કહ્યું હતું કે એમાં વાંક પોતાનો હતો એટલે મારે દિલગીર થવું નહિં. હું બહિં એમની કેટલી ચિંતા કર્યા કરું છું તેની તેમને ખબર હોવી જોઇએજ. વળી જ્યારે નાસ્તો કરવાનો અને ચૂઠા પીવાનો વખત હતો ત્યારે તે ક્યાં વગર એમને એમ ચાલ્યા જવાની શી જરૂર હતી ? એક દિવસે એણે જોવો હતો ! સુસ્તમાં એવા પેસાદાર ઠયરા એકદમ મરી શા માટે જતા નથી કે આમ વારંવાર મુંબઇથી ડોક્ટરોને તેડાવે તેડાવ કરે

છે ! લીલાને ડોક્ટરનું બહુ લાગતું હોત તો આ પીતી વખતે એટલી આનંદી દેખાતજ કેમ ? લીલા કહેતી હતી કે મારો દોષ હતો અને સરોજકુમારે પોતાનોજ દોષ કહાડ્યો ત્યારે ખરું કાણુ લીલા કે ડોક્ટર ? વળી ડોક્ટર જ...પણ સુરતમાં અસારે કેવી મઝા પડત ! કાંઈ બીજું સ્વાધીન મનુષ્ય હોત તો જરૂર આયાને ધમકાવીને પણ સુરત જાત. આયા આમ પાછળથી ફરી જાય તેમાં કાંઈ શું કરે ? લીલાને કાણુ પરણવાનું હતું ? એને છોકરાં ઉછેરતાં કે ઘર ચલાવતાં ક્યાં જરાયે આવડે છે !

આમ વિચારમાળામાં ચડતાં પુષ્પાના મુખ ઉપર નિસ્તેજ સ્મિત ફરક્યું. ગાલ ઉપર ડોક્ટરને પ્રિય નાનો ખાડો પડ્યો. સરોજકુમાર હાજર હોત તો એ વિશે કેં પણ બોલત અને પોતાના અઢળક પ્રેમનો પુરાવો આપત.

મોટરકારની ગતિથી તેની આંખમાં ધેન આવવા માંડ્યું. પોતાના કુશળ હાંકનારને શરણે આવી ત્વરાથી માર્ગ કાપવાની અસરથી તેને આનંદ મળવા લાગ્યો,

રસ્તામાં, ટ્રામના બડબડાટના ધ્વનિ સુરતમાં તાપીનાં શાન્ત મોજાં જેવા સંભળાવા લાગ્યા. પુષ્પાને એમજ થયું કે સરોજકુમારને આશ્ચિંતી મળવા જાય છે અને જ્યારે ડોક્ટરને મળશે ત્યારે પોતે કહેશે : “આખરે બહાલા, હું તો આવી.”

સહસા મોટરકાર બીડથી અટકી. પુષ્પા પોતાની સ્વમજાળમાંથી ઝળકી. આસપાસ દૃષ્ટિ કરતાં એક પુરૂષ અને એક સ્ત્રી પાસે વિક્ટોરીયામાં જણાયાં. સ્ત્રીના બોળામાં સ્વેત પુષ્પોનો મજરો પડ્યો હતો. પુરૂષે વાંમ વળીને તેને કશુંક કહ્યું એટલે સ્ત્રીએ તેમાંથી એક સ્વેત પુષ્પની કળી લઇને તેને આપી. તે વખતનો સ્ત્રીના મુખથી બરેબો વિનયી પ્રેમ મોટરકાર સુધી પહોંચ્યો અને ત્યાંના હૈયામાં એક નવો જ પ્રભાસ પડ્યો. પુરૂષે પુષ્પ લીધું. કાંઠના બટનમાં સંભા-

ળથી બેરબું, તે વખતે ઉપકારના શબ્દો તેના મુખમાંથી સંભળાયા નહિ; પરંતુ પોતાનો અને પોતાના સર્વસ્વનો તે પુરૂષ અધિષ્ઠાતા છે જ એવા પ્રકારના તે પુરૂષના મુખ ઉપરના બાવથી તે સ્ત્રી સમ્પૂર્ણ રીતે સ્ત્રીતાપ પામી હોય તેમ જણાયું. તેની આંખો અને ઓછ કામળતાથી સ્મિત કરવા લાગ્યાં; અને તે ગજરાને ક્ષણભર ઉંચકીને તે સ્ત્રીએ પોતાના ગાલને તેના વડે સ્પર્શ્યો.

“પાછી હંકાર, “પુષ્પાએ સહસા મોટરડાંધવરને કહ્યું. તરત કાર વળી. લીલાનો અવાજ તેને સાંભર્યો અને તેના હૃદયને બેફાલાગ્યો:” જ્યારે સરોજકુમાર હમણા પુલ માગે છે ત્યારે તું તેને તે આપ. પુરૂષ પોતાની ઇચ્છા તરત જ પરિપૂર્ણ થાય એમ ઇચ્છે છે. જ્યારે તેને કોઈ વસ્તુ જોઈએ છીએ ત્યારે તેને તે વર્તમાન સમયે જ જોઈએ છીએ—હમણાં જ જોઈએ છીએ !”

“અરે લીલા, લીલા, તું બહુ નિમકહલાલ છે; તે તારાથી બનતું કર્યું.”

ઘેર પહોંચ્યા પછી પાછી પુષ્પા કેંક આનન્દમાં આવી. વળી તેને લીલાના શબ્દો ઉપર કંટાળો આવવા લાગ્યો. સરોજકુમાર લીલાના શબ્દો જો સાંભળે તો જરૂર તેના ઉપર ચીડવાય એમ તેને લાગ્યું.

પછી તરત જ તેણે છોકરાંઓને બોલાવ્યાં અને તેમને વચન આપ્યા પ્રમાણે જનાવરોની રમત રમવાનું શરૂ કર્યું. છોકરાંઓને બીજી રમત રમવાનું મન થયું પણ પુષ્પાએ ના પાડી. જે જે બાબતોની દરકતોના બહાના કહાડ્યાં હતાં તે બધાં બહાના તુટી જાય છે એમ જણાયાથી પુષ્પાને અસહ્ય વેદના થઈ. બાલકો તે પછી ઘણા વર્ષો સુધી ‘જનાવરોની રમત માને બહુ ગમે છે’ એમજ કહેતાં !

પ્રથમ તો બધું સાંજોપાંજ ચાલ્યું પણ પછી અશોકે પુષ્પાને દુનિયા ઉત્પન્ન થઈ તે વખતે જનાવરો, બાલો વગેરે હતા કે નહિ

તે બાબત પ્રશ્નો પુછવા માંડ્યાં. પુષ્પાને આ વિષયની કશી જ માહિતી ન હતી એટલે ગભરાઇ પણ આખરે તેણે જવાબ દીધો :

“દિકરા, હું તે વખતે ત્યાં હતી નહિં એટલે શી રીતે જાણું?”

અશોક એક નાના રીંછને એક મોટા હાથીની પીઠ ઉપર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તે મુકીને પોતાની નાની પાટલુનના ગજવામાં બે હાથ ધાલીને ગંભીરતાથી પોતાની માના મુખ સામું જોઇ રહ્યો. પુષ્પા એક કોચને અડીંગીને જમીન ઉપર બેઠી હતી. તેનું સુંદર મસ્તક કોચ ઉપરના એક મખમલના તકીયા ઉપર ટેકાવ્યું હતું અને અશોકની સામા જોતા આંખોમાં પ્રેમ અને કામ-જતા પ્રકાશી રહ્યાં હતાં.

અશોકના મુખ ઉપરની કંઠણતા માના સૌન્દર્યને જોઇને પીમળી ગઇ. માની અજ્ઞાનતા માના સૌન્દર્ય નીચે દબાઇ ગઇ. આવી સૌન્દર્યની દેવી કોનેથી અન્ય વસ્તુઓની અપેક્ષા રાખવી એ ગેરબ્યાજખી છે એમ તેને જણાયું !

“મા, તું જવાબ આપી શકતી જ નથી,” અશોકે ગંભીર મુખે કહ્યું “બાપુ આવે ત્યાં સુધી મારે રાહ જોવી પડશે. તે પોતે જો કે નહિં કર્યું હોય તે વિશે તું કશું જાણતી નથી..”

“અશોક, તું માને અન્યાય કરે છે, “પુષ્પા દયામણુ અવાજે બોલી.” તું આવા આવા પ્રશ્નો પુછે તેનો કોઇ પણ માણસ શો ઉત્તર આપી શકે ?”

“કોઇ પણ સાધારણ માણસ આપી શકે,” અશોકે હઠ પકડીને કહ્યું.

“અશોક, તું બાળે આમ કેમ કરે છે ? તારા કહેવા પ્રમાણે મા મુર્ખ છે એમ જ ને ?” પુષ્પા બોલી.

“હા મ્હા, એમ તો ખરું પણ—“અશોક બોલ્યોઃ બોલતાં બોલતાં જુદો વિચાર આવતાં કે” અટક્યો અને પછી બોલ્યો.

“પણ તું એવી સારી છે કે તારે એવા ગુણની ગરજ જ નથી.” આટલું બોલીને સરોજકુમારની નાનકડી આવૃત્તિ પુષ્પાને બહાલથી ખાઝી પડી.

“મા, આજે બાપુ ઘરમાં નથી એટલે અમે તારી આગળ પ્રાર્થના કરશું.” પોતાને સુવાનો વખત થયો એટલે અશોક બોલ્યો.

“ઠીક,” પુષ્પાએ ઉત્સાહ વગર કહ્યું. પુષ્પાને આ ટેવ પસન્દ ન હતી અને સરોજકુમાર શાને માટે આવી ટેવને ઉત્તેજન આપતા હશે તેની તેને સમજણ પડતી ન હતી પરંતુ ના કહેવાથી નાનકડા દીકરાની આંખમાં માની અજ્ઞાનતા જ જણાશે એમ લાગવાથી હા કહી.

અશોકે પોતે બરાબર ઉભા રહીને પોતાની નાની બહેન વિલસુને પણ પોતાની જોડે ઊભી રાખી, પછી ગંભીરતાથી બોલ્યો. ‘પ્રભુએ કહ્યું છે; મારા નામથી જે માગે તે મળશે.’

“મા, આ તમને ખરું લાગે છે?” તેણે પુછ્યું.

“હારતો, ખરુંરતો; હું ધારું છું કે ખરુંજ હશે.” પુષ્પાએ અછડતો જવાબ આપ્યો.

“પણ ‘જે’ નો અર્થ શો?” અશોકે પુછ્યું.

“એનો અર્થ ‘કે’ નહિ.” પુષ્પા બોલી.

“ત્યારે આપણે શા માટે બોલવું જોઈએ?”

“લગારે જરૂર નથી. તેથી જ હું આયાને કહું છું કે આવું આવું છોકરાંઓને ન શીખવવું જોઈએ,” પુષ્પાએ વિલસુના વાળના ગુંચળામાં મુખ છુપાવતાં કહ્યું.

અશોક એકદમ સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને ટટાર ઉભો રહ્યો. તેના મુખ ઉપર જરાક દુઃખના ભાવ જણાયા. પુષ્પાને લાગ્યું કે પોતાના શબ્દોથી અશોકનાં કુમળાં હૈયાં ઉપર આઘાત થયો છે એટલે લગાર ખીશીયાણી પડી ગઈ અને અશોકના મુખ સામા કચવાતે મને જોઈ રહી. બન્ને વચ્ચે મૌન પ્રસરી રહ્યું.

ઐટલામાં નર્સ આવી અને વિલસુને અને અશોકને સુવા લાઇ જવા તૈયારી કરી.

પુષ્પાએ અશોકને ચુમ્બન કર્યું અને “આપણે હવે ક્યારે વિક્ટોરીયા ગાર્ડનમાં જઇશું?” એમ પૂછ્યું. અશોકે ચુમ્બન કર્યું પણ ગાર્ડન્સ વિશે કશુંજ કહ્યું નહિં. ઓરડામાંથી જતાં જતાં અશોક પાછો ફર્યો અને હિમતથી બોલ્યો. “મા, પેલાનો અર્થ કાંઇ હોય કે નહિં હોય પણ એ વાક્ય મેં માફ પોતાનું કરી લીધેલું છે. બાપુ કહેતા’ તા કે આપણી જરૂરીયાતોને અનુસરતું લાગે તેવું વાક્ય આપણે રોજ પ્રાર્થના કરતી વખતે બોલવું જોઇએ અને તેને આપણા સુકાન તરીકે ગણવું જોઇએ. મેં તેથી આ વાક્ય મ્હોંએ કર્યું છે.”

અશોકે પોતાનું મસ્તક હિમતથી ઊંચું રાખ્યું પણ તેના મનમાં એમ ધાસ્તી હતી કે વખતે મા તિરસ્કારથી કે હાસ્યથી આ શબ્દો તરછાડી નાખે.

પરંતુ પુષ્પા હસી નહિં. તેનો ઓરડામાંની આ નાની પણ શૈયી ભરી આકૃતિને જોઇ રહી. તેના સિદ્ધાન્તો વિશેની તેની શ્રદ્ધાએ પોતાના હૃદય ઉપર પણ અસર કરી. પછી કેંક સ્મિત કરીને તે બોલી. “તે ખરું હશે દીકરા, પણ તને હજી એવી શી જરૂરીયાતો છે ! ? ”

“ મને જરૂરીયાતો નથી ? એટલું જ તું તો જાણે છે ને ! ” આટલું બોલીને અશોક ઓરડામાંથી બહાર જતાં જતાં પાછો બોલ્યો. “ મારે પેલા બાંગી ગયેલાં રીંછને તદ્દન સાફ કરી દેવું છે. ”

એકલી પડ્યા પછી અશોકની એક આગલી ટીકા પુષ્પાને યાદ આવી અને તેની દિ લગીરીમાંથી તેથી વધારો થયો. “ તેં પોતે જે કશું પણ ન કર્યું હોય તે વિશે તું જરા પણ જાણતી નથી. ” આ વાક્યે તેના માનસિક દ્રષ્ટિબિન્દુ ઉપર નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો. ખરેખર તેમ જ હતું !

પોતાને સરોજકુમારના કાર્યો વિશે શી માહિતી હતી ? નીચે જે દર્દીઓ આવતા હતા તેમને વિશે તેને શી ખબર હતી ? તેના જે ભાષણો સાંભળવા હજારો લોકો હાજર થતા અને ઘેર વાંચીને મનન કરતા તે ભાષણો વિશે પોતે શું જાણતી હતી ? પોતાના પતિના જીવનના મહાન ઉદ્દેશો વિશે પોતે શું જાણતી હતી ? લીલા અનેક-વાર આ વિષય ઉપાડવા માગતી પણ પોતે હર વખતે તે ફેરવી નાખતી.

પોતાના નાના બાલકના ચબ્દોથી ચોંકીને પુષ્પાને સર્વનું સ્મરણ થયું: કેટલી કેટલી વખત સરોજકુમારે પોતાના માનીતા વિષય વિશે-ક્ષીણ ચર્ચ ગયેલી અને રોગીષ્ટ ‘વીલપાવર’ને સુધારવાના પોતાના ઉપાયો, નષ્ટ થતાં જ્ઞાનતંતુઓ અને ઉન્માદ મગજોને પુનઃરૂઢી કરે છે કેમ કરવો, મૃત્યુના કરતાં પણ વધુ હયાનક અંધકારની ખીણમાં ખંદીવાન તરીકે ચાલતાં, રોગથી કચરાતાં મનુષ્યોને સુખ અને તન્દુરસ્તી કેમ અર્પવી એ વિશે વાત કરવા યત્ન કર્યા હતા પણ કોઇ વખત પુષ્પાએ તેમાં ભાગ લીધો નહોતો. સમજવાને યત્ન કયા નહતા, સાંભળ્યા વિના સાંભળતી હતી તેમ બતાવ્યું અને લાગ મળતાં જ પોતાની શુષ્ક અને નિર્જીવ બાબતો કહેવા મંડી ગઈ હતી. સરોજકુમારે, આવા વિષયોમાં પોતાની પત્ની ભાગ લે એવી ઇચ્છા રૂપ શ્વેત પુષ્પની યાચના તો ન કરી હોય ! !

પુષ્પા ધીમે ધીમે પોતાના ઝોરડામાં ગઇ અને સખીને ત્યાંની પાર્ટીમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગી; મનમાં એમ થયા કરતું કે જવાની કશી જ જરૂર નથી. આઠ વાગ્યા. હમણા મોટરકાર આવશે અને પાર્ટીમાં પોતાને લઈને હમધમાટ કરતી ઉપડી જશે.

અહા ! સુરતમાં સાથે ગઈ હત તો શો આનન્દ મળત ! બહાણ પતિની સોડયમાં ભરાઇને તાપીના શાન્ત, ગંભીર જલ ચન્દ્રિકામાં નિદ્રા લેતાં હોય તે જોવાત ! અસહની માફક ચાકરનદરોની મદદ સિવાય પતિપત્ની કેવાં સુખથી, કેવા સ્નેહથી, કેવી સાદાઈથી દિવસ પસાર કરી શકત !

ઝોરડામાં ધલેકટ્ટીક લાઈટ પ્રકાશી રહ્યું હતું, પુષ્પાની આંખો તેને જોઈ રહી. પોતે સુરત ગઈ હોત તો થું થાત એ વિચારોમાં તેનું મન ધસડાયે જતું હતું. તેની આંખોમાં કામળતા અને રનેહ તરવરતાં હતાં, તેના મૃદુ ઓઝ ઉપર મૃદુતા પ્રસરી રહી હતી. દીવાના પ્રકાશમાં તેના કાળા ભર વાળ કે દિવ્ય પ્રકાશથી પ્રકાશતા હતા.

“આહ ! કેવો મારા સરોજકુમારનો પ્રેમ ! લીલાએ ખરાખર જ કહ્યું હતું કે ‘પોતાના પ્રેમસ્થાનમાં તો સરોજકુમાર બાલક જ રહેવાના. પ્રેમની પિપાસાથી તલસતો તેમનો આત્મા નિરન્તરનો તરણ જ રહેવાનો.’ આ લીલાએ શાથી જાણ્યું હશે ? હું—તેમની પત્ની એ વાત સત્ય છે એમ ન જાણી શકું ?” વિચારમાળામાં પુષ્પાનું હૃદય ગુંચવાયું.

“લગ્નના સાત વર્ષમાં સરોજકુમારનો પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતો જ ગયો હતો. જ્યારે જ્યારે મને તેમની સાથે લગ્ન ગયા હતા ત્યારે ત્યારે જાણે ‘હનીમુન’ ગાળવા જ લગ્ન ગયા હોય તેવો દિવ્ય રનેહ પતિમાં હું જોતી. ત્યારે આ વખતે તે પ્રસંગો મારાથી કેમ વિસરાઈ ગયા ? આજે જે સમય હું અને તે ઉભય દિવ્ય રનેહની છાયામાં ગાળી શકત તે સમય આ માટે મેં ગુમાવ્યો હશે ? પતિને મારે જ્યારે ખરી જરૂર હતી ત્યારે મેં આ માટે ના પાડી હશે ?—હું શા માટે મારા કર્તવ્યમાંથી પાછી હડી હપ્પા ?

“અહા હું કેવી સ્વાર્થી ! કેવી છુછલી ! મારામાં જ તક્ષીન રહેનારી ! મને કોઈ ચ્હાય એટલા માટે જ ચ્હાનારી; ચ્હાવાના દિવ્ય આનન્દનો ઉપભોગ કરવાને હું કેવળ અસમર્થ છું ! તેમનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ તે હું ફક્ત તેમની ફરજ તરીકે જ સ્હમજી છું પણ બદલામાં કે રનેહ કે કામળતા મેં તેમને અર્પી નથી.” આમ વિચાર કરતાં પુષ્પાએ પોતાનું મુખ પોતાના બે હસ્તવડે કરીને ઢાંકી દીધું.

“ અહા, સરોજ,” પુનઃ તેનું હૈયું ખોલવા લાગ્યું. “લીલાના નહિં પણ મારા સરોજ! હવેથી આમ નહિં થાય ! તું પાછો આવેશ ત્યારે એવી પત્નીને જોઈશ કે જે પત્ની તને અને તારાં કાર્યોને સમજી શકશે, અને તેના હાથ શ્વેત પુષ્પોથી હમેશાં છલકાતાજ રહેશે; તું જ્યારે જ્યારે માગશે ત્યારે ત્યારે તને અપવા તે સર્વદા તૈયારજ હશે.”

વિચારમાળા બંધ પડી. પાર્ટીમાં જવાની બિલ્કુલ ઇચ્છા ન હતી પરન્તુ સરોજકુમાર પોતાને તે પાર્ટીમાં જ હાજર ધારશે એટલે ત્યાં નહિ હોઈ તો ખોટું એમ ધારીને જવાને તૈયાર થઈ.

ભગવાનલાલ હાથમાં એક તાર લઇને આવ્યો, તાર આપીને ખાસ ધીમેથી બંધ કરીને પાછો આવ્યો ગયો. પુષ્પા આનન્દની ઉર્મિથી તે તાર સામા જોઈ રહી. “સરોજનો જ તાર ! તેમની ટેવ પ્રમાણે મને ‘ગુડ નાઇટ’ ઇચ્છવાને મોકલ્યો ! મને મોકલવાનું કેમ નહિં સુઝ્યું ? હવે તો વખત નથી.”

એક ઇઝીચેર ઉપર પુષ્પા બેઠી અને હાથમાં તેણે તાર ઝાલી રાખ્યો. હૃદયના ઇંદ્રાં તુફાન પછી પતિના શબ્દો વાંચવાથી શી અસર થાય છે તે અનુભવવા ઇચ્છા થઈ. શાન્તિથી પાકીટ ફેડ્યું. તાર લાંબો જણાયો. એક વાર વાંચીને પુનઃ વાંચ્યો. થોડીવાર તે શાન્ત બેસી રહી. ઘડીયાળમાં થતા ટક, ટક અવાજને સાંભળી રહી. પછી પુનઃ વાંચવાને શરૂ કર્યો. બીકથી-દર્દથી ધ્રુજતા અવાજે તેણે તાર મ્હોટેથી વાંચ્યો.

“ પોલિસ ઓફીસર—સુરત તરફથી.

જણાવવાને દિલગીર છું કે ડૉ. સરોજકુમાર મોટરકારના અકસ્માતથી ચગદાઇ ગયા છે, તરત જ મૃત્યુ પામ્યા છે. શું કરવું તે જણાવશો.”

પુષ્પા ઉઠીને દ્વાર બંધી ગઈ. ત્યાં ભગવાનલાલ તે ઉપાડીને અંદર આવ્યો. “ બાઈ ખદાર ગાડી આવી.” તે બોલ્યો.

“ મારે અત્યારે ગાડી નહિં જોઈએ, પાછી લઇ જવાની છે.”

પુષ્પા પોતાના ઓરડામાં પાછી ગઇ અને કમાડ બંધ કર્યાં. ઓરડામાં દીવા ઝગઝગાટ પ્રકાશી રહ્યા હતા તેને હોલવી નાખ્યા. અંધકારમાં તે પોતાના—પોતાના પતિના—ઉભયના ખાલી પલંગ આગળ ગઇ, તાર પલંગ ઉપર મુક્યો અને શાન્ત, સ્તબ્ધ ઊભી રહી.

“અરે, પ્રભુ,” તે બોલી. “મને વિચાર કરવાની શક્તિ આપ.....હું શક્તિવાન નથી. મારો નાનો બાલક મને મુખ ધારે છે. મારો સરોજ મને સુંદર ધારે છે, પરન્તુ તું જાણે છે કે મારું સૈન્દર્ભ મને ફાટી ગયેલાં ચીયરાં જેવું લાગે છે. મારા દુઃખના સમયમાં ઓ પ્રભુ ! મને વિચાર કરવા દે !.....હું કેંક યાદ લાવવા માગું છું. હાય !” તે ચીસ પાડી ઉઠી. “કાલચક્ર ! કાલના ચક્રો ! કદી પાછાં હઠતાં નથી; નિરન્તર આગળ જ વધે જાય છે. અને તેથી જ હવે વખત વીતી ગયો છે. અરે પ્રભુ ! ધણું મોડું ! મારાં પુષ્પો તૈયાર છે—જ્ઞાલાને અર્પવાને તૈયાર છે. પરન્તુ ધણું મોડાં તૈયાર કર્યાં.....અહા ! અશોકે હમણાં શું કહ્યું હતું ? પ્રભુ; તારાં નામથી જો કેં માગશું તે મળશે; અને અશોકે એમ પણ કહ્યું હતું કે જો કેં એટલે જેની આપણને જરૂર હોય તે સર્વ. પ્રભુ—ધન્ય ! હું કાલના ચક્રો બાર કલાક પાછાં હઠાડવા માગું છું, એટલા માટે જ કે હું તેમની સાથે જઈ શકું.”

પલંગ આગળ પુષ્પા ગુંઠણીએ પડી.

“પ્રભુ ! એકવાર—એકવાર કાલના ચક્રને પાછાં હઠાવ કે હું તેમની સાથે જઈ શકું !”

પુષ્પાએ ચીસ પાડી. જ્ઞાનાના ફાટથી ના સંબળાય તેટલા માટે તેણે મોંમાં સુજનીનો કુચો માર્યો.

“પ્રભુ ! એકવાર—એકવાર કાલના ચક્ર પાછાં હઠાવ કે હું તેમની સાથે જઈ શકું !”

તેણે પોતાના સુંદર લાંબા વાળ છોડી નાખ્યા અને હાથ સાથે બાંધ્યા. દેઈ બેભાન થતાં અટકાવી અને વિચારમાળામાં મદદ કરી.

“ અરે ઇશ્વર ! કાલચક્ર પાછાં હઠાવ કે હું તેમની સાથે જઈ શકું ! કૈંપણનો અર્થ આપણે જ ઇચ્છીએ તે જ કેની ? ઓ પ્રભુ, હું એક ખીજ તક માગું છું ! પાછાં હઠાવો—પાછાં હઠાવો કે હું તેમની સાથે જઈ શકું ! ”

પછી તેણે મૌન ધારણ કરીને નમન કર્યું. હૃદયના ધબકારા કાનને ફાડી નાખતા હતા અને ઓરડો ચકર ચકર ફરતો હોય તેમ જણાતું હતું. પરંતુ પલંગને ટેકાવાને પણ તેણે નમન કર્યું.

રસ્તા ઉપરનું કમાડ ખખડયું. દાદર ઉપર ફાઇ આવતું હોય તેમ જણાયું.

પુખ્પાએ પુનઃ ચીસ પાડી : “ પ્રભુ, પ્રભુ ! કાલચક્રને પાછાં-પાછાં હઠાવો ! ”

ઓરડાનું કમાડ ઉઘડયું અને બંધ થયું. ફાઇક મનુષ્ય ઉત્તરા આગળ ઉભું રહીને જ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યું.

ક્ષણ પછી ડૉ. સરોજકુમારનો અવાજ સંભળાયો : “ અંધારામાં, બહારી ? કેમ શું છે, પુખ્પા ? ” ડૉક્ટરે સ્વીચ દાખી. ઓરડામાં પ્રકાશ પ્રસરી રહ્યો.

“ અરે પ્રભુ ! કાલચક્ર પાછાં હઠાવો કે હું તેમની સાથે જઈ શકું ! ” પુખ્પા બોલી.

સરોજકુમારે તેને પોતાના દસ્તથી ઘેરી લીધી, ઉચકીને તેને પલંગ ઉપર મુવાડી. સરોજકુમારને સહસા આઘાત થયો હોય તેમ તેના મુખ ઉપર મહા વેદનાના ચિહ્ન જણાયા. તેણે પુખ્પાને હાથે વીંટળાયલા વાળ છુટા કર્યા. સુમધુર ઓષ્ઠ ઉપર લાગેલું રક્ત લુછી નાખ્યું. પછી પુખ્પાને પોતાના હૃદય સરસી સ્નેહથી ચાંપીને ડૉક્ટરે ધીમેથી કહ્યું.

“ પુખ્પા, મારી વહાલી પુખ્પા ! તને કશાકથી ખીક લાગી હોય તેમ લાગે છે—તને કશે આઘાત થયો છે. પરંતુ હવે ચિન્તા નથી, વહાલી. હું પાછો તારી કને આવ્યો છું. સાંભળ

પુષ્પા, મારું કામ જલદી પૂરું થઇ શક્યું એટલે મને લાગ્યું કે ફાસ્ટ ટ્રેન પકડી શકીશ એટલે મેં ગમે તેમ કરીને પશુ તે પકડી. કે' નહિ-પુષ્પા-ઘાલી-સાંભળ; કાલચક્રની કશી ચિન્તા નહિ. મને એમ થયું કે બારેબાર પાર્ટીમાં આવીને તને અજાણ કરી દઈશ. આજે પવન બણે હતો એટલે હું ઉતારે ઓવરકોટ લેવા ગયો. ત્યાં જઇને જોઉં છું તો મારો એક મિત્ર મને કહ્યા વિના મારો ઓવરકોટ લઇને ચાલ્યો ગયો હતો એમ મને જણાયું; તેથી હું ઓવરકોટ વિના જ અહિં આવ્યો છું. ઠંડીથી હું ઠવાતો તારો સરોજ તને મળવા આવ્યો છે, પુષ્પા ! તું એને તાપવાનું સાધન પશુ નહિ આવ્યું આપે ? ”

સરોજકુમાર બોલતો ખંધ થયો. નીચા વળીને તેણે પુષ્પાના મુખ સામું જોયું. ડોક્ટરની તિક્ષ્ણ આંખો પુષ્પાના દર્દભર્યા મુખના એકેએક અવયવ જોઈ રહી. તેણે પુષ્પાના ઓઘ ઉપર પોતાના ઓઘ એક કુસકું ખાઈને દાખ્યા.

“ પુષ્પા-પુષ્પા-”

પુષ્પાએ પોતાના હાથવતી પલંગ ઉપર પડેલો તાર ખતાવ્યો. સરોજકુમારે તે જોયો અને વાંચ્યો.

“ અરે ! ” તે બોલ્યો. “ ક્યારાઈને મૃત્યુ પામ્યો ! જે બિચારાએ મારો ઓવરકોટ લીધેલો તે જ બિચારો. મજબામાં મારો કાર્ડ અને ફેટલાંક બીજાં કાગળીયાંઓ હતાં.” પછી પાછો સરોજકુમાર નીચો વળ્યો અને સાનન્દાશ્ચર્ય અવાજે રેતેલથી, મમતાથી બોલ્યો.

“ આહ ! પુષ્પા ! તું મને આ પ્રમાણે ચલાતી હતી ? ”

આ સાનન્દાશ્ચર્યભર્યા અવાજે પુષ્પાને ખચાવી.

• પુષ્પાએ પોતાનું મુખ ડોક્ટરની છાતીમાં છુપાવી દીધું અને બાજુ જ રૂદ્ધ કર્યું. હૈયું ખાલી થતાં તેના આત્માએ ડોક્ટરના પ્રેમની

હાયામાં, પોતાના હૈયાંની વિશ્રાન્તિ સ્થાનરૂપ પતિના સ્નેહની હાયામાં વિશ્રાન્તિ લીધી.

આખરે જ્યારે તેનાથી બોલાયું ત્યારે તેણે બોલવાનો યત્ન કર્યોઃ
“ હું જો—”

“ હમણાં મુંગી રહે, વહાલી, તું જ ખરી હતી.”

પરંતુ પુષ્પાએ પોતાનો હાથ ડોક્ટરના મુખ ઉપર દાબ્યો અને તેને મુંગા રહેવાની નિશાની કરીને પછી તેનો હાથ લપ્પને અતિ નમ્રતાથી અને ઠોમળતાથી ચુમ્બન અર્પ્યું.

“ વહાલા સરોજ, ” તે બોલી. “ હું ખોટી હતી, તું જ સાચો હતો: તારા પ્રેમે જ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી છે ! પરંતુ મારી પ્રાર્થના પ્રભુએ સાંભળી અને મને આ તક આપી. મારા વહાલી, મહારી કને એક ચીમળામણું પુષ્પ છે પણ તે તારું જ છે. તું મને એક વાર તક આપ, સરોજ-તારી સેવા કરવાની એક તક આપ. સેવા કરવી-હું જો જ માગું છું-તે જ છઠ્ઠું છું; કારણ કે હવે હું ચ્હાઉં છું.”

સરોજકુમારે ત્યારે જાણ્યું કે વર્ષોની હૈયાંની પિપાસા તમ્મ કરનાર વસ્તુ જીવને પોતાને અર્પી છે.

“ મેરી,” તે બોલ્યો “ મેરી-દેવી-મારી જીવન સખી ! ”

તેણે પુષ્પાના હૈયા ઉપર પોતાનું મસ્તક સહસા મૌન ધારણ કરીને નમાવ્યું; પુષ્પાએ પોતાના શ્વેત પુષ્પશ્યા હસ્તે તેના કાળા ભમર વાળને રપશ્યા. ઉભય આત્મા અનેરી જ્યોત્સ્નાથી પ્રકાશી રહ્યા.



તરુકરની તરફેણમાં.

વિષયનું નામ વાંચીને કોષ્ટએ ગભરાવાની જરૂર નથી, કોષ્ટએ પોલીસને ખબર આપવાની આવશ્યકતા નથી, કોષ્ટએ મારી સામી ધીક્કારની લાગણી દર્શાવવાનું પ્રયોજન નથી. હું તરુકર મંડળીને સભ્ય નથી, તેમના કાર્યો પ્રત્યે મારી સહાનુભૂતિ નથી. તેમના પ્રત્યે મારો સ્નેહભાવ નથી. તેમના પ્રત્યે મારો પક્ષપાત નથી.

કોષ્ટને સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવશે કે ત્યારે આ લેખ શાને ? પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે, ઉત્તર પણ એટલોજ સ્વાભાવિક છે. નિષ્પક્ષપાતપણે ન્યાય આપવાની વૃત્તિ મારા હૃદયમાં બહુજ તીવ્રરૂપે વસે છે. શું રાજ્યદારી ક્ષેત્ર હતો કે શું સાંસારિક ક્ષેત્ર હતો ? ધાર્મિક ક્ષેત્ર હતો. કે કોષ્ટ પણ અન્ય ક્ષેત્ર હતો એ ક્ષેત્રમાં રહેલા તમામ પક્ષનું પૃથક્કરણ તદ્દન નિષ્પક્ષપાતપણે કરવાનોજ મને શોખ છે. કોષ્ટપણ પક્ષ

પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી, કોઇપણ પક્ષ પ્રત્યે મને તીરસ્કાર નથી. એ જ મનોવૃત્તિને લઇને તસ્કરોની તરફેણમાં કેંક બોલવાને, કેંક લખવાને હું ઉત્તેજિત થાઉં છું. બાકી તસ્કરોની વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપવામાં મને કોઇ પણ જાતનો તન, મન અને ધનનો અંગત લાભ નથી એટલુંજ નહીં પણ અમુક અંશે મને ગેરલાભ થવાનોજ સંભવ છે એ સત્ય હું સારી પેઠે સમજું છું અને એ સમજીનેજ હું આ લખી રહ્યો છું.

યુરોપની છેલ્લી મહાન યાદવાસ્થલીને પરીણામે જગતમાં લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં, દરેક દિશામાં બારે ઉત્ક્રાંતિ થઇ રહી છે. મનુષ્યના સાદા જીવનમાં કહો કે પ્રજાના જીવનમાં કહો, સ્ત્રીઓની મનોદશામાં કહો કે બાલકોની મનોવૃત્તિમાં કહો, જ્યાં દષ્ટિ ફેરવો ત્યાં ત્યાં અદ્ભુત ફેરફાર થઇ રહ્યા છે. આજે સાહિત્ય હતું તે નથી, રાજ્યો હતા, રાજ્યતંત્રો હતાં તે આજે નથી. પહેલાંના અર્થશાસ્ત્રો અને નાણાશાસ્ત્રો અત્યારે લગભગ નકામા થઇ ગયાં છે. પહેલાં પચાસ રૂપિયા માસીક આવકવાળો વર્ગ આપણા દેશમાં નવાબી ઠાઠમાં રહેતો. આજે પાંચસોની આવકવાળા મહારાયેલ હાથે પોતાની હિસાબની ચોપડીઓ તપાસી રહ્યા છે. કેંક તવંઝરો રોલ્સ રોયસમાં ફરનારાઓ આજે બીખારીના વર્ગમાં આવી ગયા છે, અને તે વર્ગના ધણી આજે તવંઝરો થઇ બેઠાં છે.

આ તો મહાન પ્રત્યોત્તેજની વાતો થઇ, પણ જીવનની સાદામાં સારી વાતો પણ આજ જુદાજ સ્વરૂપમાં આપણી આગળ પડી છે. પાપટીની રૂઠમાં પૈસાની બરોડ પાપટી ખાનાર અમે સુસ્તીઓ આજ લેજ રૂઠમાં એક આને શેર લઇને મહા બચાવી જીવન ગુજારી રહ્યા છીએ. લગ્નની ખોસમમાં જમણુવાર નહીં, મરણની ખોસમમાં પણ જમણુવાર નહીં ! વરસના જ્યુસો પાંચઠ ટીવલ ઘેરજ જમવાની પ્રથા હાલમાં સામાન્ય થઇ ગઇ છે ! જાણીએ

ફેરફાર આપણને જીવનની ધડીએ ધડીએ સાહે છે. આપણામાંના દરેક વર્ગનાં માણસો આ ફેરફારથી દુઃખી અવસ્થામાં આવી ગયાં છે. તસ્કરો પણ આખરે મનુષ્યો છે. જુદા જુદા વર્ગોમાંના એક વર્ગના છે એટલે એમની સ્થિતિ પણ પહેલાંના જેવી નથી રહી એ સત્ય આપણે જાણી લીધેજ છુટકા. એમની સ્થિતિ બગડતાં જવાનાં કારણો ધણાં છે તેમજ એ દુર કરવાના માર્ગો સહેલા નથી.

કેટલાકા-આંકડાના શોખીનો એવી દલીલ કરી શકે છે કે હાલ પહેલાંના કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ચોરીઓ થાય છે એટલે એ લોકો પહેલાંના કરતાં હમણાં સારી સ્થિતિમાંજ હોવા જોઈએ. પહેલાં આપણે આપણા ગામમાં નીરાંતે ઉધાડાં બારી બારણાએ સુઈ રહી શકતાં. તાળાની જરૂર માત્ર કુતરાં બીલાડાંને ગૃહપ્રવેશ કરતાં અટકાવવામાંજ સમાયેલ હતી. આજે એ જમાનો ક્યાં છે? વગેરે, વગેરે.

નિરપૃહિપણે, નિષ્પક્ષપાતપણે આપણે આજ દલીલો સંબંધી વિચાર કરશું તો જાણીશો કે આજ દલીલો તસ્કરોની હમણાંની મંબીર સ્થિતિ-દીવસે દીવસે બગડતી જતી સ્થિતિના અચુક પુરાવા રૂપે છે. પ્રથમ, તસ્કરોની સંખ્યા ઓછી હતી અને હાલ વધારે છે એ વાત આપણે સાચી માની લઈએ તો તે ઉપરથી શું તાબીત કરી શકાય છે? આજ એક ધંધામાં પાંચજ માણસો હોય અને પાંચ વરસ પછી તેજ ધંધામાં પાંચસો માણસો હોય તો તે ઉપરથી આપણે શા અનુમાન ઉપર આવી શકીએ છીએ? જોજ કે જ્યારે પાંચ માણસ હોય ત્યારે ત્યાં કમાણી વધારે હોય અને જેમ જેમ માણસોની સંખ્યા તે ધંધામાં વધતી જાય તેમ તેમ તે ધંધામાં કમાણી ઓછી થતી જાય.

વળી, અસહના વખતમાં તસ્કરના ધંધામાં થોડાંજ માણસો એટલે જવાબ પોતાના ધંધામાં ધણા પ્રવીણ, આજે ઝમે તે માણસ,

તેને બીજો કામ ધંધો જડે નહીં એટલે તસ્કરના ધંધામાં પડે, આથી પરિણામે ધંધામાં રહેલી પ્રવીણતાનું પ્રમાણ ધણું ઓછું થઇ ગયું, ધંધો લગભગ ઉધાડો પડી ગયો અને પરિણામે કમાણી ઘટી ગઈ. આપણે ત્યાં ધરોની અને જમીનોની દલાલીના ધંધામાં, મીલ, જીન સ્ટોર્સના ધંધામાં, ઇમ્પોર્ટ અને એક્સપોર્ટના ધંધામાં, સોલીસીટરના ધંધામાં વગેરેમાં આવીજ રીતે બીન અનુભવી માણસોનો મોટી સંખ્યામાં ઉમેરો થવાથી તે તે ધંધામાં કમાણી ઘણીજ ઓછી થઇ ગઈ છે, અને કમાણીના સાધનો ઉધાડાં પડી જવાથી ગ્રાહકો હવે પહેલાંના જેટલા સહેલાઈથી સપડાતા નથી એ વાત આ બધાય ધંધામાંના અનુભવી માણસો આપણને હમેશ કહેતાં આવ્યાં છે, અને આપણે માનતાં આવ્યાં છીએ. તો આ બધા ધંધામાં જે નિયમ છે તેજ નિયમ તસ્કરના ધંધાને પણ શા માટે લાગુ નહીં પડે ? પડવોજ જોઈએ. તસ્કરોની કમાણી ઘટવાનું આ મોટામાં મોટું કારણ.

આ સીવાય બીજું એક મહત્વનું કારણ છેલ્લી લડાઈને પરીણામેજ ઉભું થયું છે એમ કહીએ તો ચાલે. કેટલાય તવંગર લોકો બીખારી થઇ ગયા અને તે વર્ગમાંથી કેટલા તવંગર થઇ ગયા એમ આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. હવે તસ્કર શાસ્ત્ર સંબંધે જે માણસો જરાતરા પણ જાણુતા હશે તે તરત સમજી જશે કે એ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે જેમનું ધર પોતાના પુનિત પગલાંથી પાવન કરવું હોય તેમની રહેણીકરણી, તેઓ પોતાનો કોમતી માલ ક્યાં રાખે છે વગેરે ઝીણી ઝીણી બાબતો અગાઉથી જાણવાની ખાસ જરૂર છે.

આ અસહના તવંગર લોકોને સાચાં હીરા મોતીના દાગીનાના શોખ હતા, પૈસાની મોટી રકમો ધરમાં રાખવાના કોડ હતા, એક વખતે ચોરી થઇ તોપણ પોલીસોને ખબર આપવાની કૃપા એમને થતી નહીં. હવે જમાનો બદલાયો છે, હવેના તવંગરોને આજુપણોને

શોખજ નથી એમ કહીએ તો ચાલી શકે. શોખ હોય તોપણ કામ પ્રસંગેજ ધરમાં લાવે; બાકી તો બેંકની તીજેરીઓમાંજ રાખી મુકે. તે ઉપરાંત, સાચાં ધરેણાને બદલે તદ્દન ખોટાં ધરેણા ધાલતાં પણ તેઓને શરમ નથી લાગતી ! આપણે શાંતિથી વિચાર કરીએ તો આપણને તરત જણાશે કે આવી ધૃષ્ટતાથી તસ્કર વર્ગને કેટલું બધું નુકશાન થયું છે અને થાય છે ! એ ખીચારાઓ કકડતી ઠંડીમાં, વરસાદ પડતો હોય તે વેળાએ અંધારામાં ગમે તેમ દુઃખ વેડીને અને પોતાના જન અને સ્વાતંત્ર્યને બચમાં મુકીને તમારે ત્યાં આવે ત્યાં ભેંચાઓ, પઠાણો અને કુતરાઓની ચોકીઓ વટાવી તમારા દાગીનાઓ સંભાળથી લઈ જાય અને પરિણામે જ્યારે તેઓ વેચવા જાય ત્યારે પુરા પાંચ રૂપીઆ પણ નહીં મળે અને બધાય દાગીના ખોટા નીકળે ત્યારે એમના હૃદયમાં શી વ્યથા થતી હશે તે તમે કદપી શકો છો ? એમાં તેઓ વાજખી નથી ?

આજથી પચીસ વરસ પહેલાંનો-પચાસ વરસ પહેલાંનો જમાનો લઈએ, તરકરોને કેટલું સુખ હતું ? કેવા કેવા સંજોગો તેમની તરફેણમાં કામ કરી રહ્યા હતા ! લગનસરામાં મોટી મોટી જનો ગાડાંએજ લઈ લઈને નીકળતી. પાસે પુષ્કળ નાણું તેમજ દાગીના રાખવામાં આવતાં. પચાસ પચાસ વરસના કાઠીલા વરરાજાઓ પણ લગન કરવા જતી વખતે ચાર પાંચ હજાર રૂપીઆનો માલ શરીર ઉપર રાખતા તો પછી નાની વયની કન્યાઓનું તો પુષ્પવુંજ શું ? આજે એમાંનું કેં છે ? છે તો પણ કેટલું છે ? દીવસે દીવસે એમાંય કેટલો ફેરફાર થતો જાય છે ? હવે જનો જાય તે પણ ટ્રેનમાં અને ધરેણાં લુગડાંના તો ઠેકાણાંજ નહીં. સુધરેલી ગણાતી ન્યાતોમાં તો વરરાજા છ આનાનો ફાલર અને બે રૂપીઆની ટાઇનેજ શણગાર મેંની લે છે ! કન્યાઓ પણ પહેલાના જમાનાના પ્રમાણમાં પુરા પાંચ ટકા જેટલાં પણ આભુષણો પહેરતી નથી, સાથે સાથે ગામમાં

પોલીસોનો ત્રાસ પણ વધારે, આ સ્થિતિથી એમના ધંધાની કેટલી બરબાદી થઈ છે એ સૌ કોઈ સમજી શકે તેમ છે.

આટલું જાણે બસ નહીં હોય તેમ પહેલાં ધરોની બારીઓ ખુલીજ રખાતી, અને બારીઓ પણ કાચની કે કાચ જેવાં હલકાં લાકડાંની. આજે મુંબાઇના પરાંઓમાં પણ ધર બંધાતાં જુઓ તો ઘરઘણીઓ બારીઓને જેમ બને તેમ જાડા સળીઆ મુકાવવામાં મચી પડ્યા જણાય છે, કોણ સૌથી જાડા સળીઆ મુકાવે છે અને તેમાં પણ ઉભા સળીઆ એકલાજ નહીં પણ આડા પણ કોણ વધુ મુકાવે છે એની હરીફાઇ, માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ જોનાર ધરઘણીઓ પોતપોતાનામાં કરી રહ્યા છે. બારણા મજબુત લાકડાંનાં હોય છતાં તેની પાછળ મોટા ગજા મુકવામાં ધરઘણીઓ એક બીજાની વડાઇ માની બેઠા છે. વળી ધરમાં સોનાના ખમીરના બટન, કોટના બટન, બંગડીઓ, રૂપાના વાસણો વગેરેને બહાર બંદુકો, ડાંગો, લોઢાંના સળીઆ અને જાડી લાકડીઓ એ આજકાલની ફેશનની વસ્તુઓ થઈ પડ્યાં છે !

આવા ફેરવાયેલા સંજોગોમાં, બદલાયેલી વસ્તુસ્થિતિમાં એમના પક્ષમાં બોલનાર કોઇ પણ નીકળ્યો છે ? એમના ધંધાને લાઇને એમનાથી જાહેરમાં ચર્ચા થઇ શકતી નથી, ના. સરકારને કે પૂ. મહાત્માજીને પોતાની ફરીયાદો રજુ કરી શકાતી નથી.

ત્યારે એમણે શું કરવું ? કે રીતે પોતાના ધંધાની આબાદી પુનઃ સ્થાપવી ? આપણે એમને કે કે રીતે મદદ કરી શકીએ ? આજ સુધીમાં એમના બાપદાદાઓએ નહાં અનુભવેલી દારીદ્રાવસ્થા આજ તેઓ અનુભવી રહ્યા છે તેમાંથી એમણે કે રીતે છુટવું ? કોણ ઉત્તર દેશે ?

મોટા માણસ

અમારા કલ્પના મકાનમાં હું, કનૈયાલાલ, સ્નેહવદન તથા ભાનુશંકર બેઠા હતા.

કનૈયાલાલે બકુટિ ચઢાવી, કૈંક બેન મોરલીની પેઠે બેસવાનો અને કૈંક કાષ્ઠ મહા કવિ કે ચિત્રકાર બોલતો હોય તેવો અભિનય કરી કહ્યું “નાનાભાઈ ! જગતમાં બુદ્ધી બુદ્ધી ધણી વિસ્મય પમાડે તેવી શોધો થાય છે. વાંદરાની ઝોંડ લઈને તેને મનુષ્યના શરીરમાં રાખી દેવાથી વૃક્ષાવસ્થામાંથી પુનઃ યુવાવસ્થા આવે છે—”

સ્નેહવદન: “તમારે તો એની જરૂર જ પડવાની નથી. એ ઝોંડ તો તમારા શરીરમાં પહેલેથી જ છે.”

લાનુશંકર મોટેથી હસી પડ્યા. હું હસવા જતો જ હતો પણ કનૈયાલાલની આંખની જવાલા જોઈ અટકી ગયો.

કનૈયાલાલ: “હાથીઓને હાસ્યરસની વૃત્તિ હોય છે એમ પ્રાણી-શાસ્ત્રના ઉસ્તાદો કહે છે. તે હું માનું છું પણ એ સાથે હું એટલું પણ માનું છું કે એમનામાં બીજી કોઈપણ ઉચ્ચ વૃત્તિ હોતીજ નથી.

હાથીની ઉપમા સ્નેહવદનના વિશાળ પાયા ઉપર રચાયેલા શરીર સાથે બંધબેસતી હોવાથી સ્નેહવદન તપવા જ જતા હતા, એમને મેં અટકાવ્યા અને કનૈયાલાલને પોતાની વાત જ આગળ ચલાવવાનું કહ્યું.

“હ, હું શું કહેતો હતો?” કનૈયાલાલે શરૂ કર્યું. “જુઓને ઝેપલીનો, એરોપ્લેનો વગેરેની શોધો પણ થઈ. મોટી મોટી મનવારો બંધાઈ, ઝેરી ગેસો શોધાયા પણ મનુષ્યોની સ્થિતિ સુધરી ખરી?”

“હા, બચકર રોગોની સામા દાક્તરોએ ઉપાયો શોધવા માંડ્યા છે અને તેમાં તેમને અમુક વિજય પણ મળતો જાય છે, ‘હું બોલ્યો.

“એ કબુલ છે, પણ,” કનૈયાલાલ વધુ ગંભીર થતાં બોલ્યા, “મારું કહેવું પૂરું સમજ્યા વિના બોલવું નકામું છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે જે પ્રમાણે શીતળાની રસી મુકાવનાર માણસને શીતળા નહિં થાય તે જ પ્રમાણે એક માણસ ઋદ્ધ હોય તેને વાંદરાની ઝેલ મુકા તો તે યુવાન થઈ જાય. આ રીતે એક માણસ સામાન્ય હોય તેને કોઈ રસી મુકવાથી તે મોટો થઈ શકે એવી શોધ કોઈએ કરી છે ખરી? હું કહું છું કે નથી થઈ; અને જ્યાંસુધી એવી શોધ થઈ નથી ત્યાંસુધી મનુષ્યોની સ્થિતિ સુધરી કે રીતે કહેવાય?”

“એવી રસી થઈ હોય તો તમારે એનો ઉપયોગ કરવો જ પડશે.” સ્નેહવદને ઝુકાવ્યું.

“એ તો હવે જાણે સમજ્યા, પણ એના થોડા ધૂણા ઉપાય. પુસ્તકોમાં તેમ જ વર્તમાનપત્રોમાં જણાવવામાં આવ્યા છે ખરા,”

હું બોલ્યો. “જુઓને દાખલા તરીકે મેં ઘણા માણસો પાસેથી સાંભળેલું છે કે અમુક મોટા માણસો જ્યારે નાના હતા ત્યારે તદ્દન ગરીબાવસ્થામાં હતા અને મ્યુનીસીપાલિટીના દીવાએ પોતાનું લેસન વાંચતા.”

“મને એમાં ઘણું સહરાગતભર્યું લાગે છે.” બાનુશંકરે કહ્યું. “મેં પોતે પણ આજ વાત ઘણા માણસો પાસેથી સાંભળેલી અને ખીજને પણ મારા કેાઈ ઓળખાણુવાળાના સંબંધમાંજ બનેલી એ પ્રમાણે કહેલું. પણ સાચું પુછાવો તો મને એમાં શ્રદ્ધા નથી. જે વખતની આ વાત કહેવામાં આવે છે તે સમયમાં વિજળીના દીવા કે કીટસને ન હતાં. માત્ર ફગફગીઆ દીવા હતા. આ દીવા થાંભલા ઉપર હોય અને નીચે ઓટલા ઉપર બેસીને વાંચવું અને તે પણ લેસન વાંચવું એ મને પોતાને તો અશક્ય જ લાગે છે. તમે જાણો છો કે સ્કુલમાં મારે નંબર ડાખા હાથ તરફ બહુ જ આકર્ષાતો હતો આથી કંટાળીને મેં આ અખતરો અજમાવેલો. પરિણામે મારે નંબર છેક જ એ તરફ ચાલ્યો ગયો અને બાપુના હાથનો સ્વાદ મારે ચાખવો પડ્યો.”

“અલખત, મને પોતાને પણ આ દીવાના ઉપાયમાં વિશ્વાસ નથી,” કનૈયાલાલ બોલ્યા. “જો કે તેમ છતાં પણ તમારો પોતાની જુબાની ઉપરથી એનો નિર્ણય કરી શકાય નહિ. હા, એક વાત ખરી કે આ જાતનાં દૃષ્ટાંતો અમુક માણસ મોટો થઈ જાય છે પછી જ આગળ ધરવામાં આવે છે. જ્યારે જ્યારે મોટા માણસો પોતાની મા વિષે બોલે છે ત્યારે ત્યારે મને હમેશાં એમ થાય છે કે એ લોકો જાણી જોઈને અસત્ય કથનજ કરે છે. મારી પાસે એવા અનેક દાખલા મોજુદ છે કે જેઓ બહુ જ માના કલ્યાણગરા હતા અને છતાં બીખારી જ રહ્યા.”

“તમે પોતે માના કલ્યાણગરા હતા કે નહિ ?” રત્નેહવદને પુછ્યું.

“મી. રત્નેહવદન,” કનૈયાલાલે કૈંક ઉશ્કેરાઈને કહ્યું. “આવાજ પ્રકારની શુબ્ધ અને અર્થ વિનાની મશ્કરીઓ તમે કર્યાજ કરશો તો,

મારે સખેદ જાણાવવું પડે છે કે તમે એક સાચો મિત્ર ખોશો અને તેને બદલે એક બયંકર શત્રુ ઉભો કરશો.”

“હા,” સ્નેહવદને જવાબ વાળ્યો.

“શાંતિથી સાંભળો તો તમારું જ્ઞાન પણ વધે,” કનૈયાલાલ બોલ્યા. “વળી મોટા માણસ એટલે પૈસાદાર જ નહિ. પૈસાદાર કેવી રીતે થવું એના નુરકા પણ આ જન્મતમાં ધણા બજારમાં મળે છે. અલગત, એ ખરા છે કે મોટા એ વિષેના નિર્ણય કોઈએ શક્તિય પદ્ધતિએ કર્યો નથી છતાં મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે એમનાં મોટા ભાગ મોટાજ છે. છતાં હું જે મોટા માણસ કહું છું એ જુદુંજ છે. માણસ લક્ષ્યાધિપતિ હોય છતાં મોટા માણસ નહિ પણ હોય. અમુક વ્યક્તિ વિદ્વાન હોય છતાંય મોટી વ્યક્તિ નહિ ગણાતી હોય !”

“સાચું પુછવો તો મને હવે તમારા બોલવામાં ઝાઝી સમજણ પડતી નથી,” ભાનુશંકરે કહ્યું.

“વિષય સામાન્ય મનુષ્યો સમજી શકે એવો નથીજ” કનૈયાલાલ મંબીરતાથી બોલ્યા, “પણ હું એક સાધારણ દર્શાત સમજાવું. વિશ્વામિત્ર રાજા હતા, ધનવાન હતા અને તેમણે લાખો વર્ષ તપ કર્યું હતું; છતાં તેમને માત્ર રાજર્ષિ પદ જ મળી શક્યું હતું. બ્રહ્મર્ષિ-પદને પ્રાપ્ત કરતાં સાત પાંચ થઇ હતી. ન્યાં સુધી વિશ્વામિત્રને બ્રહ્મર્ષિપદ નહોતું મળ્યું ત્યાં સુધી તે મોટા છતાં મોટા ન હતા. હું આજ જે મોટા માણસ વિષે બોલી રહ્યા છું તે આ જન્મના મોટા માણસ ! એક માણસ પોણોસો પુસ્તકો લખે છતાં કોઈ તેને સાક્ષર તો શું પણ લેખક પણ કહે નહિ. ન્યારે બીજો માણસ એક નાનું કાવ્ય લખે અને અમર થઇ જાય. કેટલાકો બિચારા પોતાનાં બાપણા મંબાળાથી લખે. એ બાપણા સાંભળવા જોઈતો શ્રોતાવર્ગ ગમે તે બાનાએ અને ગમે તે પ્રયાસે એકઠો કરે અને પછી બોલવા ઉઠે. અડધીએક મીનીટમાં જણે સો બસો બયંકર સર્પો ડુંકાડ મારતા હોય તેવો મુસવાટો સાંભળનારાઓમાંથી બહાર ભીલી નીકળે. પેલો જેમ જેમ બાપણુ કરવાનો ચત્ત કરતો જાય તેમ તેમ અવા-

જના તરંગો ચઢતા જાય, એ તરંગોમાંથી હાથનાં પ્રચંડ મોર્ન પ્રકટે અને પરિણામે જે બાપણથી બાપણકર્તાએ જનસમાજને ઢિંકમૂઠ કરી નાખી પોતાને અમર કરવાના આજ જેવા અભિલાષ થયા હોય તેજ બાપણથી તે પોતાની જાતને સદાનો મૂર્ખ બનાવી મુકે ! ”

“બીજો માણસ એથી ઉંધું જ વર્તન કરે. ગમે તે જગ્યાએ, ગમે તેવા સંજોગોમાં માત્ર એક મીનીટની તૈયારી પછી બોલવા ઉઠે. તે વખતે જબરો ઘોંઘાટ હોય. નાનાં બાળકો આવી સલાઓ વિરૂદ્ધ પોતાનો અંતરનો અવાજ પ્રદીક્ષત કરતાં હોય, તેવે સમયે પેલી બ્યક્ટિ બોલવા ઉઠે. અર્ધ ક્ષણમાં બધું સાંત ! શ્રોતાઓ પેલાના મુખમાંથી ઝરતા શબ્દો ઝીલવા એકતાન ઘષ્ટ જાય. આ બધું શા માટે ? ક્યા કારણને લખે ? ”

લાંબે સમયે કનૈયાલાલે અમને સાંત રસ પડે તેવો વિષય કાઢ્યો હતો એટલે અમે પણ ઉપહાસવૃત્તિ છોડી એમાં ભાગ લેવા ઉત્સુક થયા.

“તમારું કહેવું ખરું છે,” હું બોલ્યો. “મારા એક મિત્ર હતા તેમણે તમે કહો છો તેવા “મોટા માણસ” થવા બહુ પ્રયત્ન કરેલા પણ હજી સુધી તો તેઓ ફાવી શક્યા હોય તેમ જણાતું નથી. તેમણે બાપણકર્તા થવાનાં ફાંફાં મારેલા પણ સાંભળનારાઓમાં તેમની પ્રતિભા પડી શકી નહિ. સંગીત શાસ્ત્રી થવાનો તેમણે ચત્ન કર્યો પણ કુટુંબીજનો જ તેમના સંગીતની કદર પીછાણી શક્યાં. સલાઓ રચાવી. મંડળો ઉભાં કર્યા, જનતાને અનેક જાતની તાલીમ શીખવવાના મહાન ઉદ્દેશ જાહેરમાં રજૂ કર્યા; માસિકોમાં લેખો લખ્યા, રાજ્યદારી વિષયોમાં નેતાઓને શીખામણો આપી, સંસાર સુધારામાં નવી દિશાઓ બતાવવા માગી. પણ સઘળું પાણીમાં ચૂંચું. આજ પણ એ નાના જ છે. સારી દુનિયા ડોલાવવાના મનોરથ છતાં એમનાથી એમની પત્ની અને બાલકોને પણ ડોલાવી શકાયા નથી.”

“તમે બધા જરાક ફીલસુફીમાં ઉતરી પડ્યા લાગે છે,” સ્નેહવદન બોલ્યા. “એ ફીલસુફીમાં હું ઉતરવા માગતો નથી પણ મારા એક રનેહીનો અનુભવ હું જાણું છું. તમારે સાંભળવો હોય તો હું સંભળાવું. એ લાઇને નાના હતા ત્યારથી નેતા થવાની બારે હેંશ. નાનપણમાં પોતાનાથી નાનાં છોકરાંઓને એકઠાં કરીને રમતો રમાડે, ઉજળીઓ કરે અને એવી રીતે પોતે નેતૃત્વપદ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ માંડે. પણ દરેકમાં થતું એમ કે પહેલી બધી મહેનત એમની પણ જે વખતે જાહેરમાં જશ લેવાનો હોય તે વખતે કાંઈ બીજુંજ એ જગ્યા લાઇ લે. એ લાઇ એક મંડળ સ્થાપે; તેમાં ગમે તે યુક્તિ વાપરીને જે પોતે તેના પ્રમુખ થઇ બેસે તો જાણીજ લેતું કે કાં તો એ મંડળનું આયુષ્ય બે ચાર માસનું જ હોય અને કાં તો છ માસમાં એવાજ સંજોગે ઉભા થાય કે જેથી એમને પ્રમુખપદનું રાજનામું આપવાની ફરજ જ પડે અને આખરે એક સામાન્ય સલાસદ તરીકે તેઓ ચાલુ રહે. હમણાં બે એક માસ ઉપરજ એમણે કાંઈ ફંડના લાભાર્થે એક મોટો કોન્સર્ટ ઉભો કરેલો હતો. તેમાં કમિટીમાં પહેલાં કેટલાક મિત્રોના દબાલુથી અને કોન્સર્ટનું હિત સચવાય એટલા માટે તેમને પ્રમુખપદેથી ખસી જવું પડ્યું; અને એક મોટા શેડીઆનું નામ ત્યાં ગોઠવાઈ ગયું. પછી એમણે મંત્રીપદને માટે બાજી રચી. પણ છેક છેલ્લી ઘડીએ એમને ઠેકાણે એક સત્રારીનું નામ સૂચવવામાં આવ્યું, જેની તેમનાથી ના પાડી થકાઇ નહિ. આખરે એમણે કોન્સર્ટમાં કાંઈ જાણીતો પાર્ટ લેવાનું કર્યું અને રાણકદેવીના પ્રયોગમાં ખેંગારનો પાર્ટ લેવાનો મનસુબો કર્યો.”

“કમિટી બેઠી હતી તે વખતે પાત્રોનું નક્કીજ થતું હતું. મારા મિત્રે એકદમ જ કહ્યું, ‘ખેંગાર હું થઈશ.’”

‘પછી બીજું જોઇએ જ શું?’ બીજા એક ગૃહસ્થ બોલી ઉઠ્યા, ‘એ તો આપણા સર હેન્રી ઇસ્વીંગ છે!’

‘સોના કરતાં પીળું શું ?’ એક વિદુષી બાઇએ કહ્યું. ‘પણ રાણકનો પાર્ટ રંબા બહેને એક જ શરતે લેવાની હા પાડી છે અને તે એ કે ખેંગાર એમના પતિ થાય.’

‘ત્યારે તો પછી હરીબાઇ (મારા મિત્ર) એ નજ લઇ શકે.’ બીબાએ ટાપસી પુરી.

ખેંગારનો પાર્ટ હાથમાંથી સરી પડ્યો એટલે કૈંક ગભરાઇને હરીબાઇ બોલ્યા, ‘ત્યારે હું સિદ્ધરાજ થઇશ.’

‘ફર્સ્ટ ક્લાસ’ એક માણસ બોલ્યો.

‘આ બાબતમાં આપણે એકલું અભિનયકલા ઉપર જોવાનું નથી,’ એક બાઈ બોલ્યા. ‘એટલું જ જોવાનું હોય તો તો હરીબાઇને આંટે એવું આપણામાં બીજું છે જ કેણું ? પણ આમાં તો આપણે પૈસા કેમ વધારે એકઠા કરી શકાય એ જોવાનું છે.’

‘હા, એ વાત તો પહેલી જ, અને હરીબાઇ એને માટે તો ગમે તેવો ભોગ આપવા તૈયાર જ છે. આ બધું ઉભું જ એમણે કર્યું છે ને !’

‘પેલા શેઠ છગનલાલનો છોકરો એ પાર્ટ લેવાને બહુ આતુર છે અને એ શેઠ સો દોઢસો રૂપિયા આપે તેમ છે તો પછી—’

‘અરે, ત્યારે એને જ લેવા દોને,’ બધાં સામટાં બોલી ઉઠ્યાં.

‘ત્યાર પછી એ પ્રયોગમાં અરધીએક લીટી બોલવાની હતી તેમાં એકાદ માણસે હરીબાઇનું નામ સૂચવ્યું. હા પાડવી કે સ્વ-માન જળવવા ના પાડવી એ વિચારમાં હરીબાઈ હતા એટલામાં જ કેાઇએ એ પાર્ટને માટે બીજનું નામ દીધું અને હરીબાઈ જેવા મશહૂર નર એવા નાના પાર્ટમાં શોભે જ નહિ એમ બધાંએ કહ્યું એટલે હરીબાઇને હા કે ના કહેવાનો વખત જ આવ્યો નહિં.

‘ને પછી હરીબાઇએ પ્રોમ્પટર તરીકે રહેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બધાંએ લગભગ હા કરી એટલામાં એક જણ બોલી ઉઠ્યું, ‘તમે બધાં પણ ઠીક લાગે છે ! હરીબાઇના માથા ઉપર તો આખા

પ્રોગ્રામનો બોલો છે. એમને એ કામમાં બેસાડીને તમારે પ્રોગ્રામની રેવડી કરવી છે? એ કામમાં તો કોઈપણ ઉત્સુને તમે નીમી શકો છો. સ્યોને, બીજા કોઈને પણ એ કામ માથે લેવાની મરજી નહિ હોય તો આ સેવક તૈયાર છે. કારણ કે હું કશું કરી જ લઉં છું કે આપણે બધાં કામમાં મધેડા નંબર વન હીએ.’

“બધાં હસી પડ્યાં અને એ કામ પેલા ઉત્સુને સોંપાયું. હરીભાઈ ખરેખર અકળાયા અને હેવટે તેમણે બારણા આમળ ટીકીટ તપાસવાને માટે ઉભા રહેવાની ઇચ્છા જાહેર કરી.

‘જાઓ રે જાઓ, હરીભાઈ સાહેબ ! એ પટાવાળાનું કામ અમારાથી તમને સોંપાય ?’ કોઈએ કહ્યું ‘આ બીમભાઈ શરીરે પણ મસ્ત જોવો છે એને જ એ કામ સોંપવાનું. વળી જો મીઠો અને આ ગામનો કોળ એટલે બધાંને ઓળખે. વખત જોઈને વાત કરે તેવો છે અને બટકબોલો એટલે કોઈને માડું લગાડ્યા વગર બધું સંજોગામ ઉતારે તેવો છે.’

‘હા ખરે !’ એ ત્રણ જણે ટકુકો કર્યો. ‘હરીભાઈને એ હલકું કામ સોંપાય પણ ખરું ? એ તો બિચારા મોટાં મનથી ગમે તેવું હલકું કામ પણ કરવાને તૈયાર હોય.’

‘ત્યારે-ત્યારે ફાન્સટ’ વખતે એ ચાર શબ્દો બોલવાના તે કામ કોણે માથે લીધું છે ?’ હરીભાઈએ કુબતો માણસ તરણાને બાજે એ ન્યાયે બીતાં બીતાં કહ્યું.

‘એમાં હરીભાઈ, તમે કાળજી રાખતાજ નહિ.’ એક મુવક બોલી ઉઠ્યા. ‘આ જમાનામાં એ કામ તો હવે સ્ત્રીઓનું જ લાગે મુક્યું છે અને વસુ બહેન એને માટે તો તૈયાર જ હશે. એ તો આમેઈનની ચુડી જેવાં છે ! તમે કહો એટલે આ ચાચાઆશ્યું !’

‘જાઓ જાઓ, આ તો તમે માઈ અપમાન કરો છો !’ વસુએ હસતાં હસતાં કહ્યું અને કોઈએ ના પાડી નહિ એટલે જીવ બહેનને માથે જ એ કામ આવી પડ્યું.

“છેવટે હરીભાઈએ પડદા ખેંચવાનું કામ હાથ ધરવાનું કર્યું. પણ તેમાં પણ વિધાતાએ ફરતાથી તેમને ફાવવા દીધા નહિ.

“કોન્સર્ટ વખતે હરીભાઈ રાણુક વગેરે સ્ત્રી પાત્રોનાં છોકરાંઓને સમજાવી પટાવીને રાખવાનાં મુશ્કેલી ભર્યાં કામમાં રોકાઈને બહાર કંપાઉંડમાં ફરતા હતા અને પીપરમીટ, ચોકોલેટ વગેરે લઈ આવવામાં પોતા ખીસામાંથી આશરે રૂપિયા દોઢનું પાણી થયું એ હતાશ હૃદયે ભેઈ રહ્યા હતા !”

“તમે જે દર્શાંત આપ્યું એ છેક ખોટું નથી પણ એમાં અને મારી ‘મોટા માણસ’ની વ્યાખ્યામાં ભેદ છે.” કનૈયાલાલ ભોલ્યા. “દિવ્ય અને હાસ્યાસ્પદ વચ્ચે માત્ર એક સૂક્ષ્મ રેખાનું અંતર છે. જે મનુષ્ય ‘મોટું માણસ’ થઈ જ શકતું નથી એ મનુષ્ય દિવ્યના પ્રદેશમાંથી તે સૂક્ષ્મ રેખા ઓળંગીને હાસ્યાસ્પદના પ્રદેશમાં ચાલ્યું જાય છે એવી મારી માન્યતા છે. બાકી—”

કનૈયાલાલ ક્યારે પુરૂં કરત અથવા તો આગળ શું બોલત એ હું જાણતો નથી પણ એટલામાં સ્નેહવદને ધડીઆળમાં જોયું તો બારેક વાગવા આવ્યા હતા એટલે એ ગળું ઉઠ્યા : “ઓ માય ગોડ ! મારા અને તમારા બધાના બાર વાગી ગયા. હું મીસીસને સાડા નવ વાગ્યે ઘેર આવી જઈશ એવું કહીને ઘેરથી નીકળેલો. ચાલો, સાહેબજી, શેડીઆઓ !”

“સાહેબજી,” હું પણ ઘેર જવાના પ્રયાસમાં ગુંથાઈ જતો બોલ્યો.

સ્વ. સર રમણુભાઈ.

તેમને અને તેમના હાસ્યરસ વિશે કૈંક.

૬. સં. ૧૯૦૨ની સાલમાં, અમદાવાદમાં, ભદ્રમાં આવેલ સ્વ. મુ. રણજીતરામના ઘરને બીજા મળેલે કઠોરામાં એમનું પુસ્તકાલય હતું. ફેશનબલ બુકકેસો કે કાચના ખારણાવાળાં કબાટોને બદલે પુસ્તકો જુના કરંડીઆમાં અને દેવદારના જીર્ણ પેટીઆંઓમાં ભરવામાં આવ્યાં હતાં. આ પુસ્તકો સાફ કરીને, તેમને કૈંક વધુ નિયમિત અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવવાનું કાર્ય મેં માથે લીધું જેના બદલામાં એ બધાં પુસ્તકો તેમજ ચોપાનીઆં વાંચવાની મને રજા મળી. નારાયણ હેમચંદ્રનાં થોડકાંબધ પુસ્તકો એમાં હતાં તે વંચાર્ષ રહ્યાં, સાફ થઇ રહ્યાં અને ગોઠવાઇ પણ રહ્યાં. પછી બીજાં પુસ્તકો લેવાયાં. એ બધાં પુરાં થયાં ફેડે ચોપાનીઆંનો વારો આવ્યો—સુદર્શન, વસંત, બુદ્ધિપ્રકાશ અને જ્ઞાનસુધાનો. પણ ત્યાંસુધી હતું સ્વ. મુ. રમણુભાઈને એક સુધારક નેતા તરીકે નામથી જાણતો, જ્ઞાનસુધાના તંત્રી છે એટલી પણ મને ખબર ન હતી. જ્ઞાનસુધાની ફાઇલમાંથી મેં “ભદ્રંભદ્ર” વાંચ્યું અને ભદ્રંભદ્રની સાથે રમણુભાઈનો પરિચય પણ—હાસ્યરસના

લેખક તરીકેનો—એ વખતે મને થયો. ભદ્રંભદ્ર અને અંબારામની જોળખાણુ થઇ તે પહેલાં હાસ્યરસનું મેં માત્ર એક જ શિષ્ટ પુસ્તક વાંચેલ અને તે “ ભટ્ટનું બોપાળું.” તે અરસામાં ખીજાં નર્યા હાસ્ય-રસનાં પુસ્તકો નહિં જેવાં જ હશે એમ હું ધારું છું. “ ભટ્ટનું બોપાળું ” મને ઘણું ગમ્યું હતું અને નવલરામે માત્ર એ એક જ નાટક લખીને હાસ્યરસના પ્રદેશમાં વિચરવાનું શા માટે છોડી દીધું હશે એમ મને નિરંતર સવાલ ઊઠ્યા કરતો.

પરંતુ રમણભાઈના સંબંધમાં પણ એમજ બન્યું એમ કહીએ તો ખોટું છે? એમની એ દિશામાં રહેલ શક્તિના પ્રમાણમાં એમણે ઝાઝું લખ્યું તો નહિં જ કહી શકાય. પરંતુ એનું કારણ જેમ પોતે પોતાના હાસ્યરસના નિબંધમાં લખે છે તેમ પણ ન હોય? પોતે લખે છે:

સાહિત્યના આરંભકાલમાં હાસ્યરસનો પ્રયોગ બહુ ઓછા થાય છે તેનું કારણ એ છે કે આનંદમય કલ્પનામાં અને લંડા તત્ત્વચિંતનમાં ગુંથાયેલા મનને હાસ્ય સાથે જંબીરતા સાચવવી કઠણ પડે છે.

કે પછી સાહિત્યમાં હાસ્યરસને (ખાસ કરીને આપણા સાહિત્યમાં) ખીજા રસો કરતાં ટૂંક ગૌણસ્થાન છે એમ એમને અનિચ્છાએ પણ લાગ્યાં કરતું હોય !

એ સમયમાં માત્ર “ ગુજરાતી ”માં ખીરબલ પોતાના “ બર કટોરા રંગ”માં પોતાના વ્યક્તિત્વથી છલોછલ અને કટાક્ષયુક્ત તેમજ વ્યાજવીરરસ ભર્યો હાસ્યરસ રેલાવી રહ્યો હતો. પારસી છાપાંઓમાં તેમજ પુસ્તકોમાં હાસ્ય નજરે ચડતું પણ તેમાં બહુધા ‘ wit ’ (નર્મ) જેવામાં આવતી. તે સિવાય કોઇ પણ માસિકમાં હાસ્યરસને સ્થાન નહતું એમ ધ્યાનમાં છે—અલબત્ત, કોષ્ટક કોષ્ટક વખત કોષ્ટક કોષ્ટક નાના નાના હાસ્યરસિક લેખો કે ‘ રહેચો ’ અવારનવાર દેખા દેતા હતા. આમાં અપવાદ માત્ર ‘ જ્ઞાનસુધા ’ મનાતું. ભદ્રંભદ્રના લેખકના તંત્રીપદથી ચાલતા આ નાના, નિરંતરના અનિયમિત મા-

સિક્કમાં જ હાસ્યરસનો ઝંડો ઉડતો રાખવામાં આવતો. એ માસિકમાં જ હાસ્યરસના લેખોને અને લેખકોને કેંક માનસહ દાખલ થવાની રજા હતી. ખાકી જ્યાં જ્યાં હાસ્યરસના લેખો સ્વીકારાતા ત્યાં ત્યાં લેખકો ' On sufferance ' હોય એમ જણાતું.

ભદ્રંભદ્ર વાંચ્યું અને થોડા જ સમયમાં ત્યાંની સોશ્યલ એંડ લીટરરી એસોસીએશનનો વાર્ષિક સમારંભ ઉજવાયો. મુ. ગદુભાષને (રા. ગદુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ) હું થોડો થોડો ઝોળખતો થયો હતો તેમની તથા સ્વ. રણજીતરામ અને મુ. જયસુખલાલની સાથે હું ત્યાં ગયો. રમણુભાઈ ત્યાં તેમની બે પુત્રીઓ (સૌ. જ્યોત્સ્ના મહેતા, બી. એ. અને સૌ. સરોજ મહેતા એમ. એ.) સાથે આવ્યા હતા તેમને મેં પહેલવહેલા જોયા. તે પછી ૧૯૦૮ની સાલમાં મેં ' જ્ઞાન સુધા 'માં હાસ્યરસનો મારો પહેલો અખતરો પ્રસિદ્ધ થતાં જોયો, ૧૯૧૦ ની સાલથી હું એ માસિકનો લગભગ નિયમિત લેખક થયો અને તે સંબંધ ઠેઠ ' જ્ઞાનસુધા ' મૃત્યુશ્વરણ થયું ત્યાં સુધી ચાલુ રહ્યો. આ ઉપરાંત, ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૬-૧૭ સુધી વર્ષમાં એક વાર ગદુ-લાલને ત્યાં વણુનોતર્યાં પણ હમેશના આવકાર પામતા પરાણા તરીકે મારે જવાનું થતું. ત્યાં ગદુભાઈનાં માતૃપિતાના રનેહ અને હેતનેા દુરુપયોગ કરીને પણ જ્યોત્સ્ના, સરોજ, કુંજવિહારી અને સ્વ. ચંદ્રકાંત નીલકંઠ વગેરે સાથે તોફાનમસ્તીનાં પ્રયંડ ધોંગાણાં મચાવ્યાં હતાં. અમારી દરેક રમતમાં અવાજ એ જ આવશ્યક અને લાક્ષણિક ગુણ મનાતો એટલે પરિણામ કેવું થતું હશે એનો ખ્યાલ કદાચ અત્યારના જુવાન વિદ્યાર્થીઓને નહિ પણ આવી શ્રે. આ સમયમાં વિદ્યા બહેન, શારદાબહેન વગેરે વડીલોના સમાગમમાં હું ધણો આવ્યો પણ કોણ જાણે શાથી, હાસ્યરસનો દીન પણ દૃઢ બકત હોવા છતાં રમણુભાઈ સાથે નિકટ પરિચયમાં ન આવી શક્યો. કદાચ, બાલ્યવયમાં જ ભદ્રંભદ્રે જે પ્રભાવ મારા ઉપર પાડી દીધો હતો તેને પરિણામે હું એમની સાથેના સમાગમમાં ' inferiority complex ' થી

પીડાતો હોઈશ; કદાચ, મારા જીવનમાં ઘણી વાર બન્યું છે એ પ્રમાણે મારી આકૃતિ વય વધતાં પણ છોડરવાદ જ રહી ગઈ છે એને લઈને એમને હું બાલક અવસ્થામાંથી આગળ વધેલા લાગ્યો જ નહિં હોઉં; કે પછી તે જમાનામાં મનાતી સાક્ષરોને જાજતી વર્તણૂક (સાહિત્ય સંબંધી ચર્ચા અતિગંભીર મુખે અને કૈંક દુઃખ ભર્યા સાદે કલાકોના કલાકો સુધી કર્યા કરવી વગેરે) મારામાં જરાયે નહોતી એથી પણ એવું પરિણામ બનવા પામ્યું હોય. ગમે તે હો પણ આટલાં વર્ષોના અનુકૂલ સંજોગો છતાં મારે એમનો પરિચય પરાક્ષ રીતે જ રહ્યો-પ્રત્યક્ષ નહિં.

કેટલીક વ્યક્તિઓ, કોઈ ઇશ્કીના રૂમાલમાં ઘાલેલ ઝમઝમાટ વાસ આપતા 'સે'ટોના રાગ' જેવી બલાતકારે પણ ન્યાં પોતે હાજર હોય ત્યાં પ્રભાવ પાડ્યા વિના રહેતી નથી ત્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓ કોઈ લજ્જાવતી સુંદરીના કેશકલાપમાંથી ફેરતી આંખી આંખી સુવાસની પેઠે અદૃશ્ય રીતે વાતાવરણમાં પ્રસરી રહે છે. રમણભાઈ પહેલા વર્ગના નહિં પણ બીજા વર્ગના હતા એમ મારો એમનો અનુભવ કહી રહ્યો છે,

ન્યારે ભદ્રંભદ્ર મારા વાંચવામાં આવ્યું ત્યારે સનાતની અને સુધારક બંને વચ્ચે ચાલતું બીષણ યુદ્ધ વિરમી ગયું હતું. સુધારકોના વાણી અને લેખનીરૂપી શસ્ત્રો તેમ જ સનાતનીઓના ગાલિપ્રદાનરૂપી ઝેરી ગેસના પ્રયોગો કૈંક શાંત થયા હતા; પણ ઝખમ રૂઝાણા ન હતા. બન્ને પક્ષ વચ્ચે કૈંક ' સશસ્ત્ર સંધિ ' જેવી સ્થિતિ હતી. પરિણામે જે જમાનામાં ભદ્રંભદ્રે એક અપૂર્વ અને અજબ હાસ્યનો પ્રકાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં રજૂ કર્યો તે વખતે સમાજનો મોટો વર્ગ એની કદર કરી નહિં શક્યો. બાકીના ભાગમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં એ પુસ્તકમાં સમાયેલ રસ ઝીલવાનાં શક્તિ કે ઉત્સાહ ન હતાં. રાજ્યદારી ક્ષેત્રમાં વિનીતમાં વિનીત ગણાતા પુરુષે એ પુસ્તક વડે મોટે ભાગે જીની અને અનિષ્ટ રૂઢિઓની સામા, સાચા

બંડખોરને જાળે તેવી વીરતાથી, દંડતાથી અને હિંમતથી વજ્રપ્રહારી
કર્મી હતા, અત્યાચારોથી ભરેલા સમાજરૂપી ' ગોલીઆચ ' સાથે
માત્ર લેખનીના શસ્ત્રથી ભદ્રભદ્રના લેખકે ' ડેનીઅલ ' પેઠે દંડ
મુઠ્ઠ આદ્યું હતું. હાસ્યરસના નિબંધમાં એક સ્થાને એમણે લખ્યું છે કે

જનસમાજમાં પ્રવર્તતી અનિષ્ટતા સુધારવાને હેતુ હોય ત્યાં જ આવી
રીતે ઉપદાસ કરી પ્રહાર કરવામાં યોગ્યતા રહેલી છે. તે વિના ઉપદાસમાં
ક્રૂરતા આવી જાય છે અને પ્રહારમાં દ્વેષ તથા ક્રોધ આવી જાય છે.

આ શાસન ધડનારે પોતે એને યોગ્ય રીતે પાળ્યું હતું પણ
સમાજના સડેલા ભાગથી એ સહન નહિ થઇ શકે એ સ્વાભાવિક
છે. પરિણામે જે વિષભર્યા પ્રહારો એમના તરફ કરવામાં આવ્યા
એને લીધે પણ એમના સુકુમાર આત્માની હાસ્યરસ ક્ષેત્રમાંની ગતિ
મંદ પડી હોય એમ માનીએ તો ખોટું નથી.

પરંતુ ધીમે ધીમે બંગલંગને લઇને આવેલ રાજ્યદારી ચેતને
સંસાર સુધારામાં પણ પ્રગતિ આણવા માંડી અને એ જ ચેતનને
લઇને સુધારકોનો માર્ગ સરળ થવા લાગ્યો. પરિણામે ભદ્રભદ્રની
લોકપ્રિયતા વધવા માંડી. જુદાં જુદાં મંડળોએ અને સમાજોએ તે
પુસ્તકમાંથી અમુક ભાગ કોન્સર્ટોમાં અને સોશયલ ગંધર્વીઓમાં બજવી
ખતાવવો એ સામાન્ય રવૈયો થઇ ગયો અને આ લોકપ્રિયતા ઠેક ૧૯૧૫
-૧૬ સુધી જનતામાં સ્પષ્ટ જણાતી હતી. પછી સાહિત્યમાં ધોડાપૂર
આવ્યું. દરેક દિશામાં અનેક અવનવા, સારા, માઠા, અધઃચર, સંસ્કારી
યાનો થવા લાગ્યા.

ગંત જમાનો શાંતિનો હતો, હંડા પણ સાથે સાથે બહુ જ
મર્યાદાવાળા અભ્યાસનો હતો, વર્ષમાં બે ચાર ટુંકાં કાળો કે એકાદ
બે નવલિકા લખવાથી અમુક વ્યક્તિ સાહિત્યમાં વરસો સુધી વેગભરી
ગણાતી. ચાલુ જમાનો ગતિનો છે ઉત્સાહનો છે, માણસ દોડતો
જાય અને વાંચતો જાય એવા પ્રકારના સાહિત્યનો છે. આને લઇને
ભદ્રભદ્ર જાળે વિસરાતું જાય છે એ ખેદ ભરી છતાં સત્ય હકિકત
છે. અલખત આમાં અમુક અંશે આપણે ત્યાં સાહિત્ય વાંચનારને
દોરવનાર ટીકાકાર વર્ગની અછત, એ દોષ પણ એક કારણું.

એની લોકપ્રિયતાના સમયમાં ભદ્રંભદ્ર, અંબારામ, સંયોગીરાજ, વલ્લભરામ, પ્રસન્નમનશંકર એ બધાં પાત્રો અમારી જીભને ટેરવે જ હતાં. ભદ્રંભદ્ર, અંબારામ અને વલ્લભરામનાં બાપણો ધણુને જીવવાએ હતાં. ધણા માણસો એક જ જગ્યાએ જતા હોય તો અવશ્ય સામો આવનાર પુરુષ એમ પૂછતો જ કે “ ક્યાં ચાલ્યા ? ”

તરત જ પાંચસાત મનુષ્યાના મુખમાંથી ઉત્તર મળતો કે “ માધવબાગમાં. ” મિત્રોમાં કે સાધારણ સભાઓમાં પણ જ્યાં સાચી દલીલોનો અભાવ જણાવા માંડે કે તરત હાજર રહેલામાંથી કોઈ બોલી જ ઉઠે કે “ અમેરિકામાં ઘોડા દોડે છે તેથી શું ? સ્પેનથી ચાણીને ઘોડા ત્યાં છોડી મૂક્યા પણ તેથી શું ! સમય-સમય-પ્રસંગ ! ”

ગમે તે પ્રસંગ શોધીને પણ ઘણાઓ બોલી ઉઠતા: “ અષ્ટ-ઘણ્ય, અષ્ટઘણ્ય, છલ, સુધારકાણું છલ. આર્ય જ્યોતિષને, આર્ય શુકનને, આર્ય દેવોને, આર્ય સાધનોને ખોટાં પાડવા સુધારાવાળાએ કરેલ આ કપટમમા મુક્તિ, જેથી ધ્વસ્તા થઈ છે મુક્તિ, જેથી લુપ્તા થઈ છે મુક્તિ- ”

“ શાંત પાપ, અંબારામ, શાંત પાપ ” એ વાક્યથી ધણાં માણસોના બાંબાં બાપણો ટુંકાવી દેવામાં આવતાં હતાં. એ સમયે, ભદ્રંભદ્રમાંથી કેંક પણ બોલવું એમાં બોલનારની ઉચ્ચ હાસ્યરસિકતા જણાતી. આજ એ પ્રયોગો બુલમાં પણ આપણાથી બોલાઈ જાય તો સાંભળનારાઓ આપણા સામું થઈને વદને જોઈ રહે અને આપણે બોલા પડી જઈએ છીએ.

જમનો બહલાતાં અમુક પુસ્તકોનો પ્રચાર ઓછો થાય, અમુક પુસ્તકોનો પ્રચાર સમૂળગો જ બંધ થાય એ સામાન્ય છે; પણ એવી સ્થિતિમાંથી શિષ્ટ ગ્રંથોને ઉમારી લેવા એ સાહિત્યના ટીકાકારોની ફરજ છે. ભદ્રંભદ્ર જેવો ગ્રંથ આપણા સાહિત્યમાંથી લુપ્ત થઈ જાય એ ઇચ્છવાયેલ નથી કારણ કે એમાં માત્ર જુની, અનિષ્ટ શૈલી સામે કટાક્ષકથનન જ નથી. એમાં એ ઉપરાંત ‘ અતિમિત્રો ’ પ્રતિકૃતિઓના સફલ પ્રયાસ છે, વ્યાજવીરસનાં સુંદર દર્શનો છે તેમજ નર્મ હાસ્યરસનાં ઝરણાં પણ છે. એમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો આજ પણ

આપણા જીવનમાં છે એટલે કાલની દૃષ્ટિએ પણ એ પુસ્તકને જીવું કહેવામાં કે 'અર્થ' નથી. હા, એ પુસ્તકમાં ક્ષતિ છે જ નહિ અને એ સાવ દોષરહિત છે એમ કહેવાનો આશય નથી. ક્ષતિ એટલાપૂરતી લાગે છે કે એ પુસ્તકમાં પાત્રોમાંના ફટલાંક અમુક વર્ગને (type) બતાવવાને બદલે અમુક વ્યક્તિને ચીતરે છે. પરિણામે હાલના જમાનામાં એ વ્યક્તિઓ અપરિચિત હોઇ વાંચનારને એ પાત્રો જોઇએ તેટલાં આકર્ષી શકતાં નહિં હોય એ બનવાજોગ છે. વ્યક્તિગત હુમલા પણ કોઇક કોઇક જગ્યાએ જોવામાં આવે છે; અને છતાં પણ જેમ “ ડૉન કવીકશાટ, ” ગલીવર્સ ટ્રાવેલ્સ ” અને “ પીકવીક પેપર્સ ” યુરોપીય ભાષાઓમાં અમર ગ્રંથો છે તેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભદ્રંભદ્ર રહેશે—રહેવું જોઇએ એમ માફ ધારવું તો છે.

રમણભાઇએ પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં હાસ્યરસના ક્ષેત્રમાં બહુ થોડું લખ્યું છે એમ આગળ કહેવાઇ ગયું. ભદ્રંભદ્રને ખેલમાં જ રાખ્યા, ત્યાંથી નીકળીને સનાતની પુરોહિતમ ક્યાં ગયા એ આપણને ન જણાવવામાં રમણભાઇએ ભદ્રંભદ્રના આશંકાનો ગુનોહ કર્યો છે. એ મહાપુરુષના જીવનમાં અનેલા અનેક અન્ય પ્રસંગો અવારનવાર પ્રકાશમાં લાવવામાં આવ્યા હોત તો ગુજરાતી સાહિત્ય એ જીવનના આલેખકનું વધુ ઝણી બની શક્યું હોત. પરંતુ “હોત” વિશે બળાપો કરવો નકામો છે.

ભદ્રંભદ્ર સિવાયની એમની કૃતિઓ હાસ્યમંદિરમાં ‘એકત્રિત’ કરવામાં આવી છે. એમનો લગભગ છેલ્લો હાસ્યરસિક લેખ ‘ચીટ્ટી’ પણ રમણભાઇની એ દિશામાંની શક્તિ ઠેક સુધી ક્ષીણ નહોતી થઇ એવી સાક્ષી પૂરે છે. “ શોધમાં ” નામની એમની લાંબી પણ અધુરી કૃતિ જ્ઞાનસુધામાં કઢકે કઢકે પ્રસિદ્ધ થતાં અકાળે અવસાન પામી હતી. એમની બધીએ કૃતિઓ જોઇએ તો તેમાં એક વિચિત્રતા જણાઇ આવશે અને તે એ કે એમાં ક્યાંય પણ સ્ત્રીપાત્ર આવતું નથી ! કદાચ એથી આપણે પુરુષો એવો ગર્વ ધારણ કરી શકીએ કે પરશુરામની પેઠે કોઇ વ્યક્તિ ‘ નસ્ત્રી ’ પૃથ્વી કરી નાખે તો પણ અમે ઉંચા પ્રકારનું હાસ્યરસનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી શકીએ !

આ વિચિત્રતાનું કારણ એક હોય શકે કે તે જમાનામાં સ્ત્રીઓની સામાં શુદ્ધ હાસ્યરસના પ્રહારો કરવા તેમાં પણ ' શીવલરી ' માં ન્યૂનતા આવે એમ એમને લાગતું હશે. બાકી સ્ત્રીઓમાં હાસ્યરસ નથી જ એમ કબુલ કરવા સ્ત્રીઓ તૈયાર નહિં હોય અને સ્ત્રીપાત્રમાં હાસ્યાસ્પદ અંશ જ નથી એમ કહેવાને તો સ્ત્રીઓના આગ્રહી પૂજકો પણ હિંમત નહિં કરી શકે

એક બીજો વિચાર આવે છે: રમણભાઈ પોતાના નિબંધમાં એક ઠેકાણે લખે છે:

કાઠીઆવાડીઓ ' માળોઓઓઓઓ ' જે લહેકાથી કહે છે તેટલું હાસ્યભર્યું વાક્યાતુર્ય પણ તલ ગુજરાતીઓની વાણીમાં નજરે પડતું નથી.

પોતે સુરતના છતાં, હાસ્યરસનો નિબંધ અને ભદ્રંભદ્ર જેવી કૃતિઓના પોતે જ લેખક હતા છતાં તલ ગુજરાતીઓને સંબંધે આવો હલકો અભિપ્રાય શા માટે ?

સુરતી સહેલાણીઓનું " સચલામ પંહુચે - સેએએકનેએ " નું વાક્ય " આય માળો " જેટલું સૂક્ષ્મ હાસ્યરસથી ભર્યું કદાચ નહિં હોય છતાં એમાંય કટાક્ષની તેજસ્વી તરવાર ચમકે છે જ. અને આપણા સાહિત્યમાં આટલા વાડા છે જોમાં એકનો ઉમેરો કરીને કહ્યું તો હાલના આપણા હાસ્યરસના લેખકોમાં કાઠીઆવાડી કરતાં તલ ગુજરાતના લેખકો વધારો હશે જ. કાઠીઆવાડના સ્વ. દક્ષપતરામ, ઓત્પા જેવી, મસ્ત ફકીર, યશવંત પંડ્યા, રાયચુરા, મુનિકુમાર, જયંતકુમાર, વિનોદકાંત અને ગગનવિહારી. આમની સામાં સ્વ. નવલરામ, સ્વ. ખીરબલ, નરસિંહરાવ, કૃષ્ણરાવ, હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, નારદ, કનૈયાલાલ, રામનારાયણ પાઠક, રમણલાલ વ. દેસાઈ જ્યોર્તીદ દવે, જગીરદાર, કિશોર વકીલ વગેરેની ફોજ ગાંજી જાય તેવી નથી. આમાં સલાઓના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે દરખાસ્ત રજુ કરનાર " અને હું પોતે " એમ કહે છે તે પ્રમાણે લેખક ' ધનસુખલાલ મહેતા ' નું નામ ગણાવે તો સંખ્યામાં વળી એર વધારો થાય.

પરંતુ હાસ્યરસના લેખકોને હમણાં અંદર અંદર યુદ્ધ માંડવું પાલવે એમ નથી. હાલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસને છેક પહેલાંના

જેટલું ગૌણ સ્થાન તો નથી છતાં હજી પણ એ ક્ષેત્રોના લેખકો સાહિત્યના અન્ય ક્ષેત્રોના લેખકો કરતાં બધી નીચી ન્યાતના તો ગણાય છે જ. આ રિયતિ સુધારવા માટે હાસ્યરસના લેખકોને મંડળો સ્થાપવાની, પરિષદો બરવાની અને જરૂર પડે તો શાંતિમય અસહકાર સાધવાની આવશ્યકતા સૌ કોઈ સ્વીકારી શકે તેમ છે. આટલાટલી સાહિત્યપરિષદ બરાબ તેમાં પ્રમુખસ્થાનેથી સાહિત્યના આ અંગ સંબંધી કેટલા પ્રમુખોએ ઉદ્દેશ કર્યો છે ? સ્વ. કમળાશંકરે થોડીક લીટીઓ એ સંબંધે લખેલી એમ યાદ છે. રમણભાઈ જેવા એ જ માર્ગના પ્રવાસીએ પણ અન્ય સહપ્રવાસીઓને પોતાના પ્રમુખ તરીકેના બાપણમાં ખડુ ઉત્તેજન આપ્યું હોય એમ સ્મરણમાં નથી; અને આનંદ શંકરે તો પોતાના બાપણમાં જે એક મોટી ટીપ આપી હતી તેમાં બેચાર લેખકોનાં નામ માત્ર આવી ગયાં હશે તેટલું જ ! ને ટીપના સંબંધમાં પણ જાણે ઉતાવળમાં બેર લગ્ન નક્કી થઈ ગયાં હોય અને તેના જમણમાં ઉતાવળે નોતરાં મોકલવામાં આવ્યાં હોય તેવે સમયે જેમ નિકટનાં સમાવહાલાઓના નામ પણ વિસરાઈ જવાય અને કોઈ બળતાં જ નામે અંદર ધુસી જાય તે પ્રમાણે બન્યું હતું. આ સિવાય એમણે આ વિષય સંબંધે બીજી એ પાંચ લીટી લખી હતી !

અંતમાં, આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ સુધારવાના યતન આદરવા એ દિશામાં યોગ્ય કાર્ય કરી શકે એવા સાક્ષરોને મારી વિનંતિ છે. રમણભાઈએ લખેલ 'હાસ્યરસ' નિબંધની દૃષ્ટિએ આપણું એ પ્રકારનું અત્યાર સુધીનું સાહિત્ય જણાવાથી એ માર્ગમાં બધી પ્રગતિ સુધરશે. સાહિત્યનાં બીજાં અંગોના પ્રદેશોમાં કાર્ય કરનારાઓએ રમણભાઈ પોતાના 'હાસ્યમંદિર'ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેટલું સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે કે:

હાસ્યનું પણ મંદિર હોય છે. બીજાં મંદિર પેઠે એ મંદિરમાં પણ ભક્તિના, આનંદના, ઉત્સાહના, અભ્યાસના પ્રસંગ હોય છે. એ મંદિરમાં પણ એકાંત મનન કરવાના આત્મ પરીક્ષા કરવાના, તેમજ બીજા ભક્તોના સંજમાં તેમના સરખી લાગણીઓ અનુભવવાના અવસર મળે છે. વિશુદ્ધિ અને ઉત્કર્ષના પ્રયાસ પણ એ મંદિરમાં થઈ શકે છે.

